

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

Ш.СМАМУТОВА

**ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ
пәнінен**

(Лекция текстері)

НӨКІС-2013 ЖЫЛ

Қай халықты алсақ та, оның көркем әдебиеті ауыз әдебиетінен басталатындығы белгілі. Міне, осы ауыз әдебиеті жөніндегі оқулық, яғни "Қазақ халқының, ауыз әдебиеті" пәні қазақ халқының ауыз әдебиеті туралы ғылымның даму тарихы, оның жанрлары, тұрмыс-салт жырлары, шешендік сөздер, мақалдар мен мәтелдер, жұмбақтар, ертегілер, батырлар жыры, ғашықтық, тарихи жырлар, айтыс жайында жорары білім бағыттарының бірі болып саналатын бакалавриатта студенттерге терең білім беруді мақсат етеді. Сондай-ақ қазақ фольклоры асыл мұраларының типологиялық жәис өзіне тән ұлттық өзгешеліктері, жанрлық ерекшеліктері, олардың даму басқынштары, халық ауыз әдебиетін айтушылардың өзіндік мәнері мен қызметі сияқты мәселелерді де қарастырады.

"Қазақ халқының ауыз әдсбиетінен" өткізілетін лекция және практикалық сабақтар студенттерге халық ауыз әдебиеті бойынша сапалы білім берумен бірге, оларды халық мұраларын қадірлеуге, түбі бір түркі халықтарының әдет-ғұрпы мен салттарын ізденгіштікпен үйренуге, халықтың ауызша шығармаларындағы сұлулық әлемін тануға, ауыз әдебиеті туындылары арқылы ауызша және жазбаша тіл дамытуға, Отанын, елін сүйіп, оның кемел болашағы үшін аянбай қызмет етуге баулиды.

"Қазақ халқының ауыз әдебиеті" пәні бойынша студенттер халықтың ауызша шығарған әдеби үлгілері туралы түсінік, халық әдебиетінің қалыптасуы мен дамуы, оның казак халқының тарихы мен мәдениетінде алатын орны, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің байланысы, шығыс ғұламаларының ауыз әдебиеті жөніндегі пікірлері, түркі халықтары ауыз әдебиетінің жанрлары, олардың жиналуы мен зерттелуі, қазіргі кездегі халық ауыз әдебиетінің сипаты мен жанрлық ерекшеліктері жөнінде білім алуға тиіс. Студенттер қазақ халық ауыз әдебиетінің ірі шығармаларын оқып, олардың мәтіні және мазмұнымен, тақырыбы және идеясымен, кейіпкерлер жүйесі, тілі және көркемдік ерекшеліктерімен танысады. "Алпамыс", "Қобыланды", "Қозы Көрпеш-Баян сұлу", "Қыз-Жібек", "Айман-Шолпан", "Ер Тарғын", "Қамбар батыр" сияқты жырлар мен бірнеше халық ертегілерін жан-жақты талдап жаттығады. Сонымен бірге қазақ халық ауыз әдебиетінің түрлерін түркі халықтарындағы, соның ішінде өзбек халық ауыз әдебиетіндегі версияларының сюжеттік желісін,

қаһармандар жүйесін, көркемдік бейнелеу тәсілдерін салыстыра қарауға төселеді.

"Қазақ халқының ауыз әдебиеті" пәнін оқып үйренуде тарихтың, этнографияның, археологияның, әдебиеттану ғылымының, тіл білімінің, диалектологияның, педагогиканың, психологияның, музыка өнерінің және техникалық құралдардың ерекше маңызы бар.

Қолымыздағы көмекші құрал қазақ филологиясы бакалавр бағдары студенттері үшін жасалған. Көмекші құралда негізінен халқымыздың бай да мазмұнды фольклорының түрлі саласы-тұрмыс-салт жырлары, шешендік сөздердің табиғаты, прозалық және эпикалық жанрлардың түрлері, айтыс өнерінің тарихы мен дәстүрі қарастырылады. Сондай-ақ әр жанрлық түрдің ерекшеліктері, жасалу, даму жолдары, көркемдік –эстетикалық мәнін айқындау мақсаты көзделген.

Көмекші құрал қазақ филологиясы бөлімі студенттеріне, аспиранттарға, әдебиетші мұғалімдерге арналған.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының ауыз әдебиеті пәні

Қазақ халқының ауыз әдебиеті халықтың ерте заманда жасаған мәдени мұрасының бірінен саналады.

Қазақ халқы жазу-сызу өнері болмаған сонау ерте кезде-ақ өзінің тұрмыс- тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүние танудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі айту күйінде тудырған. Адамзат баласы табиғаттың сыр-сипатын, жұмбағын, қоғам өміріндегі түрлі болмыстың мәні мен мақсатын, шындығы мен қайшылығын ой-сана қуатымен, ғылыми-диалектикалық әдіспен зерттеп білсе, енді бірде көркем сөз өнері, соның ішінде өмір құбылыстарын образдық ой арқылы жеткізетін халықтың коллективтік творчествосы-ауыз әдебиеті шығармаларынан танып біледі. Ауыз әдебиеті фольклор деп те аталады

Әр елдің, әрбір халықтың өзіне тән фольклоры болады десек, соның сан алуан нұсқалары қай дәуірде туған? Фольклор туындыларының жаратушысы кімдер? Оның жанрлық, көркемдік ерекшеліктері, ұлттық және тарихи сипаты неде? Ауыз әдебиетінен бөлінетін ерекшелігі қайсы дейтін көптеген сауалдар туады. Мұның бәріне жауап беру үшін фольклор шығармаларының ерекшеліктерін зерттеп, анықтау қажет.

Образдап ойлау адам санасының өзгеше бір формасы. Ол қоғам дамуының қай сатысында туды дейтін мәселе төңірегінде сан-салалы пікірлер, ғылыми тұжырымдар болды. Қоғам дамуының сәби кезеңінде қалыптаса бастаған фольклор шығармалары мен халық поэзиясының табиғаты өзара жақын. Осыған біз «халық ауыз әдебиеті» деген атауды да қосып жүрміз. Халық әдебиеті жазба және ауыз әдебиеті болып екіге бөлінеді. Бірақ екеуі де образдық ойдың көрінісі, соның тікелей жемісі болып табылады. Бұлардың жасалу жолдары да бірдей емес. Алғашқы қоғам дамуының белгілі бір сатысында, жазба мәдениеті шыққан кезеңде туады да, оның өмір көріністерін белгілі бір көзқарас, дәстүрлі әдеби әдіс, стиль және жанр ерекшелігінде суреттеп көрсететін жеке айтушылары болды. Ауыз әдебиеті болса, көркем ойлау мен көркем сөздің озық үлгісі ретінде қалыптасқан. Оның айтушылары халық арасынан шығып отырған. Келе-келе ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет сабақтасып, қатар дамып, көркем әдебиеттің арналы екі саласын жасаған. Кейде олардың сюжеттері де ортақ болған. Бірінде ол далалық сипатқа (көп варианттылық, ауызекі айтылуы) ие болса, енді бір қалалық (жазба) мәдениетке жақын көрінеді. Бұл екі арнаның басты айырмашылығы да осында. Сол себепті жазба әдебиетті былай қойғанда, ауыз әдебиетінің өзін фольклор шығармаларының қатарына қою кейде даулы көрінеді.

Фольклор туындыларының өзіндік ерекшеліктері болады. Ең алдымен фольклор синкреттік өнер. Оның бойында халықтың тұрмыс-салты, театр, сөз, би және ән-күй өнері бір-бірінен дараланбай, тұтас күйінде көрінеді. Фольклор шығармаларына тән осы белгіні белгілі орыс фольклоршысы А.Н.Веселовский де айтқан еді. Жоқарыда аталған терминдерді саралай келгенде, фольклордың бұл сипатында «халық ауыз әдебиеті» деген атаудан гөрі «халық поэзиясы» деген ғылыми термин көп жақын. XIX ғасырдағы фольклористика ғылымында осы атау қолданылып та келеді. Алайда бұл да фольклор шығармаларының сипатын толық аша бермейді. «Халық ауыз әдебиеті» деген атауға келер болсақ, ол фольклордан жіктеліп шыққан, бірақ әлі де болса дәстүрлі байланысын үзбеген жеке бір арна болып қалмақ.

Өмір тәжірибесімен бірге ой, оның материалдық қабығы-тіл жетіле келіп, сөзден өлең, өлеңнен ән және би бөлініп шығады. Осыған орай халық поэзиясын орындаушылардың да қызметі өзгеріп отырған. Оларды біз фольклор шығармаларының қарапайым аноним айтушылары, ертекші, ақын, жырау, айтыс поэзиясының дарынды иелері-импровизаторлар дейміз.

Қоғам дамуының сәби кезеңдерінде фольклор шығармаларын орындаушылар от басы, ошақ қасындағы қарт-қариялар болған. Оларды біз халық поэзиясының қарапайым жасаушылары дейміз. Сонда фольклор шығармаларының жасаушылары да, айтушылары да халықтың өзі болып шығады. Өнері өрге жүзген дарын иелерінің аузынан шыққан үлгілі де ғибратты сөздер мен жырларды басқа айтушылар іліп әкетіп, өндеп, дамытып, нақышына келтіре орындайтын болған. Жырау және жыршылар көлемді эпостық жырларды айтуды үрдіс етсе, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, тұрмыс-салт, айтыс сияқты ұсақ формалы өлеңдерді кішігірім айтушылар тудырып, көпшілікке ортақ рухани мұраға айналдырып отырған. Осы ретпен туып, атадан балаға жетіп, ел аузына сақталып келген көркем сөз өнерін, оның айтылу және орындалу ерекшеліктерін фольклор дейміз.

Ғылымда халық поэзиясын «фольклор», ал оны зерттейтін ғылым саласын «фольклористика» деп атайды. Неміс ғалымы И.Ф.Кнафльдің анықтауынша бұл атау халық даналығы деген ұғымды білдіреді. Осы пікірді (folk-халық, qore-билим даналық) ағылшын ғалымы У.Дж.Томс та дамыта түсіп, фольклорды ел арасында туған өлең-жыр, ертегі, аңыз, түрлі наным-сенімдерді жинақтайтын термин ретінде ұсынған.

Фольклор шығармаларының ерекше әсерлі болатын себебі-оның образдары есте қалғыш та, тілі ерекше көркем, тартымды әрі қарапайым. Осы екі сипатқа қосылатын тағы бір белгі-әрбір өлең-жыр, жар-жар, айтыс, жоқтаудың өзіне тән арнаулы әуені мен музыкалық мақамының болатындығы. Ақын-жыраулардың импровизациялық дәстүрі поэзия мен музыка өнерінің синкреттік бірлігіне негізделіп, қобыз немесе домбыра аспабымен айтылған. Мысалы, Сыр еліне аты шулы жырауы Рахмет Мәзхожаев бір ғана «Алпамыс» немесе «Көрұғлы» жырын он төрт түрлі мақаммен жырлаған. Демек, фольклор шығармалары белгілі дәрежеде

театр қызметін де атқарған. Оның артистері-орындаушылар, ән мен поэзияны қатар меңгерген шебер импровизаторлар.

Фольклор шығармаларынан халық тағдыры, оның өмірден көрген қайғы-қасіреттері мен мұң-зары, келешектен күткен арман-тілектері айқын көрініс тапқан. Жоқтау, сыңсу, қоштасу өлеңдерінде халық өз теңіне қосыла алмаған қазақ қыздарының ауыр тағдырына үн қосқан. Әрбір айтушыимпровизатор өз тыңдаушысынаұстаздық жасап, олардың түйсік-сезімін келелі ой-ниеттерге бастап отырған. Мұндай өлең-жыр мен ән-күй көп жайда өмірдің өзінен туындайды. Оған қазақ фольклорының көтерген мәселелері мен тақырыбы да айғақ бола алады. Ұсақ салт жырлары мен ертегі жанрының көтеретін мәселесі көбіне от басының тірлігіне, соның бақыты мен қайғысына құрылса, халық патриотизмі мен ерлікті дәріптейтін эпостық жырлар ел қорғау сарындарына негізделген. Мысалы, олжакұмар Қараман, баққұмар Ақшахан, өзімшіл Қодар, сараң Қарабай, өз еліне озбырлық жасайтын Ұлтанқұлдар қаншама тұлғалы болып көрінсе де, ел бірлігін ойлаған Алпамыс, Қобыланды, Баян, Құртқа образдары мен ел тілегінің қасында олардың бейнелері қораш, нәрсіз. Өйткені алғашқылары біреуді кемітсек, жәбірлесем дейтін дарашылдық рухта көрінеді. Сол себепті халық эпосы оларға сын қолдаған.

Қазақ фольклорының ұнамды образдары үнемі халық ортасында, коллективтік рухта жасалған. Ерлік, махаббат, әділдік, адамгершілік-бәрі де солардың бойына жинақталған. Ақылды Аязби «жаман» атанса да, хан жарандарынан озып шығады. Алдаркөсе, Тазша бала бейнелері-халық тапқырлығының жарқын көрінісі. Эпостық жырларға келер болсақ, ондағы образдар ұлғайтылып, ұлы қаһармандар дәрежесіне жеткізілген. Баян, қозы, Қобыланды, Құртқа, Алпамыстар-жалпы халықтың образдар болып шыққан. Олардың іс-әрекеті, ой-ұжданы мен арман-мүдделері халық санасымен әркез бірге. Осы жайларды ескере отырып, миф пен эпоста бір адамның ғана ой-санасы емес, бүкіл ел, халықтың бірлескен творчестволық қызметі болатындығын айтуға болады. Қазақ фольклорының озық үлгілеріне тән осы коллективтік сипаты оның халықтық арқауының бірі дейміз.

Қазақ фольклорының образдары жанды әрі шынайы болып келеді. Олар адамға терең ой салып, ғибрат береді. Фольклор туындылары адам тәрбиесі, қоғам мәселелерінен шет жырланған емес. Оның басты айтар ойы-халықты, адам баласын сүйе біл, еңбек пен ерлікті қастерле, досқа жыллы, қамқор, дұшпанға берік бол, жас та болсаң, елге ағалық көрсете біл, өмірден үйрен де, өрге, өнерге ұмтыл дейтін ғибрат. Мұның бәрі адам, әсіресе жас ұрпақ тәрбиесі үшін аса қажет болған. Ертегі мен эпоста көптеген образдар бар десек, солардың мінез-құлықтары, психологиясы бір-біріне қарсы қойылған. Онда бірлік пен араздық, достық пен жаулық сарындары шендескен. Мұны біз халық гуманизмінің фольклордағы көрінісі дейміз. Тұлғасы сом, жан-дүниесі таза, рухы күшті ірі образдар жасаудағы халық поэзиясының сүйенген арқауы-осылар. Шоқан мұның бәрін қазақ фольклорының халықтық сипатына жатқызып, қазақ эпосының образдары Европаның жазба әдебиетінен ешбір кем соқпайтындығын айтқан.

Фольклор шығармалары қоғам дамуының әр түрлі сатысында, негізінен еңбек процесінде жасалатын болғандықтан, пессимизм дегенді білмейді. Оның бас кейіпкерлері көбіне мұрат-мақсаттарына жетіп отырады. Мұны фольклорға тән оптимизм белгісі дейміз.

Қазақ эпосының құндылығы мен халықтығының бір белгісі-оның бай да көркем тілінде. Мұндай жырлардың тілі, халықтық сөздігі, грамматикалық құрылысы жазба әдебиетімізден көп бөлек емес. Фольклор шығармаларының тілі ақындық тілдің биік табысы болумен қатар, қазақтың бүгінгі әдеби тілінің де негізін қалаған. Осы себептерден, қазақ фольклорын зерттеудің ғылыми, өміртанушылық, эстетикалық, тәрбиелік және тарихы мәні аса зор.

Ғасырлар бойы түрлі жырау, жыршы, ақын, көркем сөз зергерлерінің өңдеудіктен, қазақ фольклоры жанр жағынан да аса іргелі, қомақты. Жанр байлығына келгенде, қазақ фольклоры жазба әдебиетке жете қабыл. Мысалы, бір ғана үйлену жырлары тойбастар, жар-жар, сыңсу, қоштасу, беташар, жұбату болып жіктеле жөнеледі. Еңбек пен түрлі әдет-ғұрыптарға байланысты салт-жырлары да бірнеше топқа бөлінеді. Олар: төрт түлік мал туралы жырлар, бәдік, арбау, бата, бақсылық сарындары, наурыз, жарапазан т.б. Қазақ ертегілерін қиял-ғажайып (мифологиялық), хайуанаттар жайындағы және шыншыл-реалистік ертегілер деп бөлер болсақ, соның әрбір жанрында жүздеген сюжеттер бар. Эпос туындыларын батырлық, тарихи және ғашықтық жырлары деп бөлсек, мұның да әр саласында келелі жырлар аз емес. Айтыс поэзиясы жөнінде де осыны айтуға болады. Бұдан көретініміз: қазақ фольклоры оқып үйренуді, ғылыми тұрғыдан терең зерттеуді тілейтін қымбат қазыналардың бірі, бүгінгі мәдениетімізге келіп құйған халық творчествосының үлкен бір арнасы.

Қазақ фольклорының алғашқы үлгілері сонау бақташылық, бәлкі одан да бұрынғы замандарда қалыптаса бастап, елдің экономикасы, салт-санасы, халық тілі біршама дамып, семья мен рулық құрылыс күрделенген кезде өзінің кемеліне жеткен.

Көптеген түркі тілдес халықтар сияқты ертеде қазақ халқының да негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған десек, оның фольклордағы тірлігі мен ұғымы, барлық әдет-ғұрыптары бақташылық-көшпелі өмір табиғатына сай туған.

Ерте кезеңдерде Орта Азия, Алтай және Қазақстан жерін мекендеген түркі тайпалары күнге, отқа, табиғаттың түрлі құбылыстарына табынғандықтан, қазақ фольклорында анимистік, магиялық және тотемдік белгілердің болуы да заңды. Сонымен қатар шамандық наным-сенімдер де айқын көрініс тапқан. Оның арғы тегі, Шоқанның айтуынша, «көшпелілердің тұрмысымен тікелей байланысты» туған. Шаманизм көшпелі түркі тайпаларының арасынан елеулі орын алған. Қазақтың ертегі эпосында шаманизм сарындары бірде өлі әруақ сиыну, енді бірде «құт» саналатын заттарды қастерлеу (ақты төкпеу, жеті қазына т.б.) түрінде кездесіп отырады.

Қазақ аңыздарында құт басы-еңбек. Осы ретпен ертеде қазақтар әр түрлік малдың өз иесі болады деп, Шопан ата, Қамбар ата, Ойсыл қара,

Зәңгі баба жайында аңыздар тудырған. Қазақ ертегілері мен эпостық жырларына ертеден енген бұл нанымдар халық санасының сәби кезеңдерінен хабар береді. Өмір, қоғам, ой-сана ылғи даму үстінде болады десек, сол нанымдар арқалы халық өзінің тіршілігі мен іс-әрекеттерін жақтаған. Ел әрекеті табиғаттың алуан түрлі күштеріне, азулы аңдарға, одан бергі жерде адамды қанаушылыққа қарсы күресте нығайып отырған. Осындай құбылыстарға халық поэзия қуатын қарсы қойған. Халық үшін оның қуаты ерекше күшті, әсерлі болған. Жылан арбау, күн жайлату, оң және теріс бата, алғыс, қарғыс бір ғана ауруға емес, жер-көкке ықпал етудің де шарасы болмақ.

Академик Ә.Марғұлан өзінің «Халық жырларын туғызудағы мотивтер» деген мақаласында қазақ эпосы мен ертегілерінен көрінетін түрлі ұғымдарға түсінік берген-ді. Жезтырнақ, қасқыр, жылан, жалмауыздардың қай-қайсысы болса да қазақ фольклорында адамға жау күштердің жиынтығы, ұнамсыз бейнелер. Солардың бәрін образдап ойлаудың өз кезеңіне тән көрінісі, дәредесі деп түсінген жөн.

Ислам әсері қазақ эпосынан соншалық үлкен орын алмаған. Ол көбіне үстем тап ортасында туған жыр үлгілерінен кездеседі. Алайда «құдай», «пайғамбар», «әулиеге ат қойып, Қорасанға қой айтып» дейтін сарындар анық діни ұғыммен байланысты. Оны біз эпосқа тән қоспалар, әр түрлі қоғам сатыларының айтушылары тарапынан енгізілген дәни көзқарас дейміз. Ондай қоспалар қазақ фольклорында елеулі. Бір ғажабы, шығыстан келген дәу, пері, шайтан, одан қалды, қожа-молдалар образдарының бәрі дерлік қазақ фольклорында бір ғана ұнамсыз адамдар бейнесінде берілген.

Кейінгі замандарда туған ертегі, эпостық жырлардың тақырыбы өмірге терең еніп, елдік, халықтық мәселелерді қозғайды. Оның басты тақырыбы-әлеумет теңсіздігі, әдет-ғұрып қайшылығы, ел қорғау, махаббат еркіндігін жырлау, тарихи оқиғаларға үн қосу, қоғам, ел жағдайын жақсарту сарындары болып отырады.

Түркі тілдес қазақ-қырғыз халықтарының эпостық жырлары қобыз (қияк) немесе домбыра сүймелдеуімен айтылатын импровизациялық өнер ізінде дамып, қалыптасқан.

Фольклор шығармалары ауыз әдебиетімен сабақтасып, жазба әдебиетке жол салған. «Дария басы-бұлақ» демекші, қандай да болсын көркем сөздің алғашқы үлгісі-фольклор. Ауыз әдебиеті, одан соң жазба әдебиет туғанда оның көптеген сюжеттері фольклордан алынған. Бұл дәстүр бүгінгі әдебиет тәжірибесінде де бар. Мысалы, М.Әуезовтың «Қара қыпшақ Қобыланды», «Қалқаман-Мамыр», «Айман-Шолпан», «Еңлік-Кебек», Ғ.Мүсіреповтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» сияқты пьесаларының сюжеті мен образдары фольклордан алынған. Мұны фольклор мен әдебиет арасындағы табиғи-органикалық байланыс дейміз. Жазба әдебиет сияқты ауыз әдебиетін де өмір шындығының сәулесі бар. Фольклор-тарихи оқиғалар ізімен қиялдау, образдау тәсілі арқылы жасалған көркем сөз байлығының басты бір саласы, тынымдық, тәрбиелік мәні зор мәдени мұра.

Фольклористика тарихы. Фольклор-халық даналығы тудырған сөз өнері болса, оның табиғаты мен тарихын зерттейтін ғылымды

фольклористика дейміз. Оның зерттейтін объектісі-фольклор шығармалары қашан және қалай туды, сюжеті нақты өмірмен қабысып жата ма, әлде адам санасындағы түрлі ұғымдардан алына ма? Фольклор өмір шындығын қалайша көрсеткен, оның тарихилығы, жасалу жолдары мен көркемдік ерекшеліктері қай дәрежеде? Фольклор мен әдебиет арасындағы сабақтастық пен айырмашылық, яки жалғастық неде? Фольклорды жаратушылар кімдер?-дейтін мәселелер.

Фольклорда мифология элементі сөзсіз болады. Бізге келіп жеткен қазақ фольклорында мифология элементі айтарлықтай елеулі емес. Ол көбіне ерте кезеңдерде туған қиял-ғажайып ертегілерінде ғана кездеседі. Қазақтың төл ұғымында туған мыстан, жезтырнақ, қарақұлақ образдары жамандық иесі болып, бірде адам, бірде аң түрінде кездесіп отырады. Адам кейпіндегі көптеген мифтік бейнелер-Желаяк, Таусоғар, Көлтауысар т.б. еңбекпен байланысты туған. Бұлар-адамның досы, қолқанаты. Ал ислам санасымен бірге келген дию, жын, пері образдарының табиғаты бұлардан өзгешелеу. Бұл тұста халық өмірде бар адам мінездерін, әлеумет теңсіздігін, діни ұғымдарды әжуалайды. Мысалы, Алдар көсе жайындағы әңгімелер-ескілікпен күлкі үстінде есеп айырысудың ғажап үлгісі.

Қазақ фольклоры осы сияқты ислам дінінің догмаларымен күрес үстінде дамып, жетіліп отырған. Бір кездері молдалар «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында бұтқа табынудың ізі бар, Баянның өз-өзіне қол жұмсауы шарифат заңына қайшы деп, мұндай жырлардың айтылуына зор қарсылық білдірген. Осы мәселе жөнінде Шоқан «Біздің діни кітапшаларымыз ертедегі Русь кітапшалары сияқты өздерінің халықтық салтын батыл аластауда. Өзіміздің аңыз, эпос, заң және сот әдет-ғұрыптарын олар киіз кітаптың сорақы атауымен масқаралап, ал біздің бұтқа табынушылық ырымдары, ойын-сауық пен той-томалақтарды сайтандық дегеннен басқа атпен атамайды. Татар молдаларының орта азиялық ишандар мен өздерінің жаңа діни ілімін уағыздаушылардың ықпалынан біздің халық барған сайын жалпы мұсылмандық кейпіне түсіп келеді»-деп жазған. Қазақ фольклоры көп заман осы қос дінділіктің қыспағында өмір кешкен.

Қазақтың көшпелі өмірден туған мифтік образдары сол елдің өз ұғымына жақын. Алысты көретін айна, ұшқыш кілем, шөл жүйрігі-Желаяк образдарында болашақты болжаудың нышаны бар. Соның бәрі халықтың қиялдау қуатынан туған. Алайда фольклор ғылыми тұрғыдан зерттеу дегеніміз күні өтіп кеткен анайы ұғымдары, ескі әдет-ғұрып пен салт-сананы идеалдау емес, ел тарихын зерттеп білу, оның ой-санасының қалай туып, есейгендігін, қазақ халқының бүгінгі зор прогресске, мәдениетті өмірге қалай жеткенін тарихи материализм ізінде танып білу болмақ. Біз қазақ фольклорын өзінің тарихи-реалистік табиғатында зерттеп, ондағы түрліше қоспа, діни ұғымдардан туған қайшылықтарға сын көзбен қарап, фольклор материалын саналы түрде ғылыми негізде игереміз.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Фольклор ғылымы қалай пайда болды?

2. «Фольклор» сөзінің анықтамасы қандай?
3. Фольклор шығармасы туралы ғалымдар қандай пікірде болды?

Әдебиеттер

1. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, 1991.
2. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1981.
3. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Алматы, 1994.
4. С.Қалиев. Халық педагогикасының ауыз әдебиетіндегі көрінісі. Алматы, 1987.
5. Ә.Марғұлан. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1983.
6. З.Сейтжанов Халық әдебиеті. Алматы, 2002

Қазақ фольклорының даму кезеңі

XIX ғасыр бойында орыс фольклористикасында шығыс мәдениетін зерттейтін ориентализм бағыты өрістейді. Бұл ғылыми арна Орта Азия, Қазақстан, Алтай, Сібір жерлерін мекендеген көшпелі тайпалар - қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, әзербайжан, татар, құмыр, башқұрт, түрікмен, ұйғыр, қалмақ халықтарының тарихы мен тілін этнографиясын, археологиясын, фольклоры мен музыкалық өнерін зерттеуге ерекше үлес қосты. Ориенталистер тарих (Левшин, Крафт), фольклор (Радлов, Березин, Потанин, Катанов, Иванов, Кастанье, Диваев), тіл (Саблуков, Ильминский) археология мамандары болып, ежелгі түркі тайпаларының бай фольклор шығармаларын жинап, бастырады. Бұл бағыттың көшбасшылары «Транссаксония тарихын» жазатын Г. Вамбери, қытай мәдениетін зерттейтін Н.Я. Бичурин, Тибет еліне саяхат жасайтын Н.М. Пржевальский, географ Семеновтар болған еді. Орыс ғалымдарының шығыс өнері мен мәдениетін зерттеуге сіңірген қызметі осы халықтар арасындағы тарихи-мәдени байланыстың алғашқы айғағы болды.

Орыс ориенталистердің көптеген еңбектері мен ғылыми ізденістері бүгінгі қазақ фольклористикасында айтарлықтай терең зерттеле қойған жоқ. Өзінің бағыты жағынан олардың позитивтік фольклористиканың көрінісі болғаны бар. Енді біреулерінде, (мысалы, Ильминский) миссионерлік сарын да болды. Алайда, тұтас алғанда, ориенталистер бағыты, олардың шығыс халықтары фольклорын жинап, зерттеудегі еңбегі аса елеулі еді. Оларды біз ұлт мәдениетін зерттеуші ориенталист-ғалымдар дейміз.

Қазақ фольклористикасында тұңғыш рет орыс тіліне аударылып баспа көрген сюжет - «Қозы Көрпеш-Баян сұлу». Оның башқұрт тіліндегі нұсқасын Т.Беляев 1812 жылы Қазанда «Куз-Курпеч» деген атпен орыс тілінде жариялайды. Осы 1812 жыл қазақ фольклорын жинаудың басы болды. Сол кезден бастап, бір ғана «Қозы Көрпеш» жыры мен кешенің төңірегінде көптеген зерттеулер жарық көрді. Ориенталистер дәстүріндегі фольклористика біз үшін XX ғасырдың отызыншы жылдарына дейін жемісін беріп келді. Соның биік бір табысы 1922 жылы Ташкентте

басылған батырлар жыры болса керек. Оған Ә. Диваевтың сіңірген еңбегі зор. Т. Беляев бастамасын Саблуков (1880), Пушкин (1833), Радлов, Березин, Кастанье, Потанин, Диваевтар жалғастырып, қазақ халқының фольклорын одан әрі зерттеп, бастырады. Осы ғылыми ізденістің биік бір көрінісі орыс ғалымы И.А.Чеканинскийдің «Қозы Көрпеш» (1927) жыры туралы салыстырмалы зерттеуі болған еді.

Қазақ халқының музыка фольклорын көптеп жинаған А.В.Затаевичтің ардақты есімі сияқты, қазақ фольклорын зерттеуге айрықша еңбек сіңірген ғалымдар ішінен В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ә.А.Диваев еңбектерін үлкен ілтипатпен атаймыз.

В.В.Радлов (1937-1918) - Германияда туып өскен атақты фольклоршы - ғалым. Жас кезінен тиянақты білім алып, 1858 жылы филология ғылымының магистрі атағына ие болады. 1870 жылға дейін Барнаулдағы тау-кен училищесінде неміс және латын тілдерін меңгеріп шығады. 1862 жылы іле мен Ыстықкөл маңын шарлап, Аякөз елінен «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырын жазып алады. Дәл осындай сюжетті ол барабын (абакан) татарлары арасынан да кездестіреді. Көп жырлардағы ізденіс нәтижесінде ол Орта Азия халықтарының фольклорын жинаумен ғана шектелмей, келелі ғылыми зерттеулер де жазады. Ұйғыр, Алтай жерлерін аралап, «Қозы Көрпеш» жырының ұйғыр тіліндегі нұсқасын табуы да елеулі жаңалық болды. Осы ізденістерінің нәтижесі ретінде В.В.Радлов 1866 жылдан бастап, түркі тайпалары әдебиетінің он томдық жинағын жарыққа шығара бастайды. Бұл көп томдық еңбектің әр кітабы әр түрлі халықтардың фольклорына арналған-ды. Мысалы, III томында қазақ фольклорының үлгілері қамтылса (1870), IV томы-барабын, V томы-қырғыз, VI томы-ұйғыр, ең соңғы X томы-осман түріктерінің фольклорына құрылған. Бұл еңбегін В.Радлов неміс тілінде де жариялап отырған.

1871 жылдан бастап В.Радлов Қазан қаласына барып, қазақ, башқұрт, татар халықтары арасында орыс мектебін ұйымдастырушы инспектор болып қызмет атқарады. Уфада мұғалімдер семинариясын ашып, онда көбіне татар, қазақ, башқұрт жастарын оқытады. Осы кезеңде ол Катаринский сияқты Ы.Алтынсариннің арқа сүйер достарының біріне айналады.

1884 жылы фольклористика ғылымына сіңірген зор еңбегі үшін В.Радлов академик болып сайланып, Петербургтегі археология және этнография музейінің директоры болып қызмет істейді. 1896 жылы П.М.Мелиоранскиймен бірге Орхон жазуларын оқып, мән-мағынасын ашады. Зерттеушінің «Сравнительная грамматика северных тюрских племен» (1882), «Разбор древнетюрской надписи на камне, найденной в урочище Айртам-ой в Кенкольской волости Аулие-Атинского уезда». (ЗВОРАО. 1898), «Наречие тюрских племен» (1870) деген күрделі еңбектері де елеулі. Оның шығыс тілдері мен фольклорын зерттеудегі аса күрделі еңбегін ескере келіп, академик Штернберг 1909 жылы В. Радловты «қазіргі заманның бас туркологі, түркі және Орта Азия халықтарының тілі туралы ғылымның Колумбы» деп бағалаған. В.Радлов творчествосы туралы ірі ғалым-турколог А.Н.Кононов та жылы лебіз білдірген.

Қазақ, қырғыз, ұйғыр, өзбек халықтары В.Радловты өздерінің фольклорын жинаушы әрі зерттеуші ғалым ретінде жоғары бағалайды. Оның есімі қазақ халқы үшін де ерекше жақын. Өйткені ғалымның фольклористикадағы ғылыми тұжырымдары көбіне қазақ фольклорына негізделіп айтылған еді.

Қазақ фольклорымен танысқанда В.Радлов ондағы халықтық рух пен діни идеология әсерін көрмей тұра алмайды. Ол Шоқанның қазақ, қырғыз эпосы, шамандық наным-сенімдер жөніндегі пікірлеріне де үлкен мән берген. Сол себепті «Образцы народной литературы тюркских племен» деген көп томдық еңбегінің 3-томына жазған сөз басында ғалым ондағы материалдарды «халық ауыз әдебиеті» және «кітаби әдебиет» деп екіге бөлген-ді. Мұнда ол эпостық жырлар, ертегі, аңыз, айтыс, мақал-мәтел, жоқтау, үйлену жырлары, бақсылық сарындарын исламнан бұрын туған деп, олардың таза халық тілінде жасалғанын айтады. Шоқанның ізімен В.Радлов та импровизацияға негізделген халық поэзиясын жоғары бағалап, ислам дінін жақтаушыларды «грамотейлер» деп мысқылдай сөйлейді.

В.Радлов фольклордың халықтығы мен реализмін толық жақтаған. Мұны зерттеушінің «Қозы-Көрпеш - Баян сұлу» жырына соншалық терең үңілгенін де байқауға болады. Әдет-ғұрып қайшылығы, әйелдің бостандығы тақырыбын поэзия қуаты, халықтың көз жасымен жырлайтын бұл жыр Радловтың романтикасына айналып еді. Ол қазақ эпосынан көрінетін өмір пернелерін де жақсы түсінген. Ал Бенфей, Веселовский, Миллер болса мұны айта алмаған.

В.Радлов эпос туындыларының белгілі бір тарихи оқиғалардың ізімен пайда болатыны туралы айтқан пікірлері де ойлы. «Манас» қырғыз халқының барлық сыршылдық өлеңдерін, ертегілері мен аңыздарын өз бойына сіңіріп алған деген жерде, оның ойлары Шоқанның пікірлерімен түп-тура үндесіп жатады.

Қазақ халқының фольклоры мен этнографиясын кең де кемел зерттеген келесі бір орыс зиялыларының бірі - **Г.Н.Потанин (1835-1920)**. Баян ауыл өлкесіне туып өскен, жасынан қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен нәр алған Г.Н.Потаниннің Орта Азиямен Қазақстанның географиясын, этнографиясын, фольклорын зерттеудегі ролі айрықша. Біріншіден, ол шығыс елдерін мұқият зерттеген саяхатшы. Сонымен қатар, Орта Азия халықтарының бай фольклор мұрасын жинап, реттеп, жариялап отырған этнограф. Г.Н.Потаниннің қазақ фольклорына қатысты этнографиялық еңбектері де аз емес.

Г.Н.Потаниннің фольклористік қызметі түрлі жинақтар мен кітаптарда тәп-тәуір баяндалған. Соңғы жылдары қазақ зерттеушілері де ғалым творчествосына жан-жақты ғылыми баға беруге жол ашары сөзсіз.

Ә.Диваев (1856-1933)-бүкіл саналы ғұмырын Орта Азия және Қазақстан халықтарының фольклорын, соның құнды бір саласы-эпостық жырларын мол жинаған айтулы ғалым-фольклорист. Төңкеріске дейін ол Түркістан генерал-губернаторының бас тілмашы болып қызмет атқарады. Өзі түркі тілдерін жақсы білген.

Ә.Диваев көбіне Сырдария мен Жетісу қазақтарының фольклорын жинап, жариялаған. Солардың қатарында 1896 жылы қарақалпақ ақыны

Жиемұрат Мұхамедовтың орындауында жазып алған «Алпамыс» жырының тәуір де көркем нұсқасы болатын. Ә.Диваев Сыр бойының тарихи-археологиялық ескерткіштерін зерттеуге де ерекше ықылас қойып отырған. Бұл еңбектері 1891-1915 жылдар арасында шығып тұрған «Сырдария аймағының есеп-санақ материалдары» деген он бір томдық жинаққа енген.

Ә.Диваев қазақтың «Қырық өтірік», «Тазша бала», «Жиренше шешен», «Алдар көсе» сияқты басқа да толып жатқан ертегілерін жинап, оларды екі тілде қатар жариялап отырған. Этнография, фольклор, археология мәселелеріне арналған басқа да материалдары аз емес.

Ә.Диваев өз тұтастары-Радлов, Потанин, Березин, Мелиоранский, Баранов, Пантусовтар сияқты ориенталист-ғалымдармен бағыттас болған. Бірақ ол көбіне фольклорлық-этнографиялық еңбекпен шектеліп, сюжет көшіп жүреді дейтін Банфей теориясының әсерінен аулақ болады.

Қазан төңкерісінің қарсаңында Ә.Диваевтың қолында өзбек, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, түрікмен халықтарының мол фольклор материалдары болды. Кеңес дәуірінде ол өзінің сол қызметін жалғастыра түсті. 1820-1921 жылдары Түркістан республикасының атынан Сыр, Жетісу бойына, Орта Азия жеріне сан рет фольклор экспедициялары жіберілген-ді. Иса Тоқтыбаев, Әбубәкір Диваев, Халел Досмұхамедов, Қалжан Қоңыратбаевтар басқарған сол экспедициялардың құрамында А.Жұмағұлов, Р.Төлешев, І.Жансүгіров, Ә.Қоңыратбаев және М.Ғабдуллиндер де болған еді. Бұл кезеңде Ә.Диваев көптеген материалдар жариялайды. Оның араласумен Ташкентте «Қобыланды», «Алпамыс», «Қамбар», «Ер Тарғын», «Нәрікұлы Шора батыр», «Қыз Жібек» сияқты қазақтың батырлық және ғашықтық жырлары жарық көреді.

Қазақ фольклористикасында Ә.Диваевты фольклорлық-этнографиялық мұрасы мен қызметі өте зор. Қазақ Ғылым Академиясының әдебиет және өнер институты 1961 жылы Ә.Диваев шығармаларын «Қазақ халық поэзиясы» деген атпен екі тілде басып шығарды. Кейін-ала сол жинақ толықтырылып қайта басылып шықты.

Ә.Диваевтың Орта Азия халықтарына, соның ішінде қазақ халқының мәдениетіне сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Ол 1856 жылы Орынбордағы башқұрт семьясында дүниеге келіп (желтоқсанның 6-сы), 1933 жылдың 5-ақпанында Ташкентте қайтыс болған. Бейіті Ноғай мазарында.

Ә.Диваев қайтыс болған соң, оның ғылыми архиві Ташкенттегі А.С.Пушкин атындағы орталық ғылыми кітапханасында өткен. Ғалымның жеке архивінде қалған материалдары да аз болмады. Келешекте қазақ фольклорының Ә.Диваев жинаған тың үлгілерін фольклор, әдебиет оқулықтарына мол қосып, бүгінгі жас ұрпаққа жеткізіп отырғанымыз жөн.

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікте жат, бөпем.
Жылама, балам, жылама.
Жілік шағып берейін,
Байқұтанның күйрығын,

Жіпке тағып берейін,-деп келетін көркемдігі биік фольклор үлгілері онда көп болушы еді.

Ә.Диваев жинаған фольклор материалдарының ғылыми-тарихи мәні ескермек емес. Оның фольклористік қызметі де ұмтылмайды. Өйткені ғылымның ғылыми этнографиялық қызметі-Орта Азия халықтарының мәдениетіне деген ерекше қамқорлықтың жарқын бір көрінісі.

Қазақ фольклористикасы. Қазақ фольклорының жиналуы ХІХ ғасырдан басталған. ХХ ғасырдың бас кезінде көптеген әнші, ақын-әдебиетшілер ел аузындағы фольклор үлгілерін жинап, газет-журнал бетінде, басқа да жинақтарда жариялай бастады. «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қобыланды», «Алпамыс» жырлары Қазақстанда жеке-жеке жинақ болып басылады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ауыз әдебиетінің көркем үлгілеріне арналған төрт томдық қолжазбасы болған. М.Сералин «Шаһнаманың» кейбір тарауларын қазақ тіліне тәржімалап шығады. Сонымен қатар орыс ориенталистерінің халық поэзиясын жинатуға бағытталған іс-әрекеттері де бұл ғылымның ілгері басуына көп септігін тигізеді.

Қазақ фольклористикасы жиырмасыншы жылдары ерекше бой көрсетеді. Бұл кезеңде Ә.Диваев, Х.Досмухамедов, М.Әуезовтердің қатысуымен қазақтың батырлық жырлары, басқа да фольклор туындылары дүркін-дүркін жарық көреді. Москвада Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынов құрастырған «Жиырма үш жоқтау» (1926) басылса, «Сана», «Терме», «Шолпан» журналдарында да фольклор шығармалары жарық көріп тұрады.

Отызыншы жылдары қазақтың эпостық жырлары жарық көре бастайды. «Батырлар жыры», «Алдар көсе», «Қырық өтірік» атты жинақтарды айтпағанда, С.Аманжоловтың «Жұмбақтар», Ө.Тұрманжановтың «Қазақтың мақал-мәтелдері», М.Әуезов тапқан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының жаңа нұсқасы (Жанақ), айтыстың бірінші кітабы (С.Мұқановтың сөз басымен) басылады. «Қазақ ертегілері» де осы кезеңде жарық көреді. Қазақ эпосының «Алпамыс», «Қамбар», «Қобыланды» сияқты озық үлгілерін орыс тіліне аударып бастыру ісі де сол кезеңнің жемісі.

Қыркыншы жылдардан бастап, фольклористика саласындағы арнаулы зерттеулер саны күрт өсе түседі. Қ.Жұмалиев пен М.Ғабдуллин ауыз әдебиетіне байланысты оқу құралдарын жазса, Ә.Марғұлан қазақ эпосының түп-тегіне қатысты көптеген этнографиялық мақалалар жариялайды. С.Орловтың «Қазахский героический эпос» (1945) деген зерттеуі де қазақ фольклористикасына үлес болып қосылды.

Бұл кезеңде Қазақстанның көрнекті ғалымдары-М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, М.Сильченко, Б.Кенжебаевтардың қазақ фольклористикасына қосқан үлестері елеулі болды. Әсіресе, М.Әуезовтың еңбегін ерекше атап өтуіміз шарт. Қазақтың лиро-эпостық жырларының тілі мен образдарына, реалистік-халықтық сипатына 1927 жылы жазған «Әдебиет тарихында-ақ» жап-жақсы талдаулар берген. М.Әуезов кейін Л.Соболевпен бірге жазған «Эпос және қазақ халқының фольклоры» деген зерттеуінде қазақ эпосының табиғатына

жаңаша ғылыми көзқараспен келіп, батырлық және ғашықтық жырларының ара-жігін айқындай түсті.

1948 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихының» алғашқы томы қазақ фольклорының барлық жанрларын қамтыған күрделі еңбек болды. Оны дайындауға Қазақстанның барлық әдебиетші-ғалымдары қатынасты.

40-50 жылдарда әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері түбегейлі шешілмей, ежелгі әдеби мұраларымызды зерттеу ісінде көптеген шалағайлықтардың, ғылыми дәйектілігі мен дәлдігі жоқ үстірт пікірлердің бет алғаны мәлім. 1954 жылға дейін фольклористикада Қазақстан мен Орта Азия халықтарының эпосы феодализм дәуірінен соң туған дейтін ұшқары пікір үстемдік жасап келген болса, бүгінгі жас қауымның сол концепциялардың астарына үніліп, теориялық бойсыздығын жете түсінгені ләзім. Олардың пікірінше, ауыз әдебиетінің өсіп-өркендеген «алтын заманы» феодализм дәуірі сияқты болды. Өзбек ғалымдары А. Абдунабиев пен А. Степановтар «Алпамыс» жырын феодалдық көзқараспен жасалған десе, қырғыздарда «Манас», түрікмендерде «Қорқыт ата кітабы» кертартпа жырлар ретінде танылды. Қазақ фольклорына келер болсақ, бір ғана «Қамбар» жырынан басқа мұрамыздың бәрі дерлік феодализм дәуірінің жемісі деп танылып, оқу программасынан шығып қалды.

Қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ халықтарының фольклорына қарап отырсақ, олардың тарихы сол эпос, ертегі аңыздарда өте жақсы сақталған. Осыған халық мұрасының басты бір буыны-жылнама, шежірелерде қосылады.

Рас, қазақ феодализм дәуірінде қалыптасқан халық, ол кезеңдегі идеология ислам діні болғандықтан эпосты зерттеу ғылым үшін түк те бермейді деушілер де болды. Мұндай зерттеушілер фольклордың тарихилығын оның халықтығына қарсы қойды. Қазақтың қолтума эпосында бірде-бір ислам әсерімен жасалған жыр жоқ.

Бір ескертетін жай, халық эпосында хандар образы үнемі ұнамсыз пішінде көрсетіледі. Бұл кездейсоқ па? Асылы кездейсоқ болмаса керек. Өйткені көптеген батырлардың бейнесі эпосқа қалай, қандай жағдайда түсті дейтін мәселе әлі де ойлануды қажет етеді. Олардың әлді-әлсіз жақтарын сол кезеңдегі нақты тарихи жағдаймен өлшеу керек.

Алпысыншы жылдары қазақ фольклористері осы мәселелермен шұғылдана бастады. Қазақ университетінің ғалымдары «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967) атты хрестоматия жариялап, оған көптеген көне мұраларымызды енгізді. Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Мағауин, М. Жолдасбековтер бірнеше ғылыми еңбектер жазды. Тарихшылар болса, қыпшақ-құмық дәуіріне тереңірек үңіле бастады. Белгілі тілші-ғалым Ғ. Мұсабаев ескі түркі жазбалар табиғатына қатысты. «Қазақ эпиграфиясы» атты күрделі еңбегін жарыққа шығарды.

Осы жылдары Қазақстан, Алтай және Орта Азия халықтарының фольклорын ерте замандардан бастау керек деген ғылыми тұжырым орныға бастаған-ды. Оны ең алғаш Ә. Марғұлан, одан соң өзбек ғалымы Х. Зарифов айтқан еді. Бүгінде тарих, археология, тіл, фольклористика, түркология ғылымдары осы бағытта жан-жақты жұмыс атқарып келеді. Көне мәдениетіміз зерттеп, игеруге

алып баратын жолдың бірі ертедегі көшпелі тайпалардың тарихы болса, екіншісі-ескі жазулар, төртінші-археология материалдары болмақ. Сол себепті оған әр түрлі маман иелері қатысуы шарт. Осыған әдебиет, этнография, география, музыка, антропология, ономастика, топонимикалық таңбалық ғылымдарды да қосамыз.

VIII-XI ғасырлардағы жазба ескерткіштер тарихын зерттегенде шығыс Ренессансы деген күрделі мәселені де сөз етпей болмайды. Ертеде Қазақстан жерін мекендеген сақ, массагет, хұн, үйсін, жужан, сәнби, көп түріктер және қаһармандар дәуірі, IX-X ғасырдағы оғыз-қыпшақ мәдениеті, Алтынорданың күйреуі, бұл оқиғаның ноғайлы эпосынан көрінетін суреттері көптеген ғылыми мәселелерге жол ашады. Сол дәуірлердің нанымдары, әдет-ғұрыптары мен салт-санасы қазақтың мифологиялық ертегілері мен эпосынан айқын көрінеді. Орхон жазулары, «Оғызнама», «Қорқыт ата кітабы», «Құтадғу білік», Қашқари жазбалары, шығыс, қытай, грек тілдеріндегі шежірелік-жылнамалық кітаптардан табылатын деректердің өзі де бізді өз дәрежесінде игерілмеген. Орхон жазулары ерте ме, әлде ауыз әдебиеті ерте ме? Бұлардың өзара қарым-қатнасы қандай? Онда басқа дәуір суреттері бар ма? Ертегі мен эпос мифтік арнадан қалайша арылған, оған тарих, реалдық өмір суреттері қай кезеңнен бастап ене бастаған? Міне, осы сияқты мәселелерге нақтырақ үңілу көп мәселенің сырын ашпақ.

VIII ғасырда Түрік қағанаты өзінің алфавитін жасап, ұлыстық жазба эпосын тудырады. М.Қашқари өлеңдеріне назар сала отырып Алтай жерінде Орхон эпосынан басқа да жырлардың болғанын көреміз. Онда Күлтегіннің ерліктері суреттелген.

Ескі түркі ескерткіштерінде Могилан, Күлтегін, Тоныкөк, Оғыз эпосындағы Қазан-Салар, Қорқыт, Бәмсі-Байрақ, Мұңлық-Зарлық, Шаншар хан образдары әлеуметті типке жіктелмеген, бәрі дерлік ұнамды пішінде суреттелген. Мұның мәнісі, дәл X ғасырға дейін оғыз тайпаларында феодализм айырықша дами қоймаған еді.

Бүгінгі қазақ фольклористикасы өзгеше сипатқа ие болып отыр. Соңғы жылдары қазақ фольклористикасы бұрын-соңды болмаған қарқынмен дамып, түркология ғылымына жол салды. Қазақстан Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты алғаш құралған күнінен бастап, ауыз әдебиетінің мол қазынасын жинап, «Айтыс» 3 томдық, «Үш ғасыр жырлайды», «Пернедегі термелер» сияқты жинақтарды жыл санап шығарып келеді. «Қазақ фольклористикасы» (1972), «Қазақ фольклористикасының тарихы» (1988), «Фольклор шындығы» (1990) атты ғылыми еңбектердің де мәні ерекше. Сонымен қатар «»

Бүгінде қазақ фольклористикасына елеулі еңбек еткен аға буын ғалымдар-М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, М.Сильченко, Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, М.Ғабдуллин, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Р.Бердібаев, Н.С.Смирнова, Н.Келімбетов, О.Нұрмағамбетова, М.Жолдасбеков, С.Қасқабасов сияқты басқа да көптеген-жас ғалымдардың есімдерін атап айтуымыз орынды.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Ориентализм бағыты нені зерттейді?
2. Шығыс фольклорын зерттеген қандай орыс ғалымдарын білесің?
3. Қазақ фольклористикасында тұңғыш рет орыс тіліне аударылған сюжет қайсы?
4. В.Радлов, Г.Потанин, Ә.Диваевтың еңбектері туралы не білесің?
5. Қазақ фольклорының зерттелуі туралы айт.
6. Қандай фольклорлық шығармалар баспа бетіне шықты?

Әдебиеттер

1. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, 1991.
2. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1996.
3. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Алматы, 1994.
4. С.Қалиев. Халық педагогикасының ауыз әдебиетіндегі көрінісі. Алматы, 1987.
5. Ә.Марғұлан. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1983.

Тұрмыс-салт жырлары

Қазақ фольклорында бала бағу, бала асырау, қыз ұзату, жаназалау, бақсылық нанымдары, діни әдет-ғұрыпқа байланысты туған салт өлеңдері өте көп. Біз оларды «Тұрмыс-салт жырлары» дейміз. Белгілі ғалым З.Сейтжанов «Тұрмыс-салт өлеңдері» (Ә) деп атаған. Бұлардың көпшілігі анонимдік түрде туып, халық аузында сақталып келген. Тұрмыс-салт жырларының кейбіреулерінде тотемдік, мифтік ойлау, бақсылық ұғымдары мен діни әдет-ғұрыптардың да ізі бар.

Елдің тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпы, түрлі наным-сенімдеріне байланысты туған сюжетсіз ұсақ өлеңдерді «Тұрмыс-салт жырлары» дейміз. Бұл жырларды олардың мазмұны мен тақырыбына қарай бірнеше түрге бөлуге болады. Олар: а. бақташылық жырлары (төрт түлік мал туралы)~ ә. діни әдет-ғұрыптар тудырған жырлар (жарапазан, бәдік)~ б. үйлену жырлары (той бастар, жар-жар, сыңсу, жұбату, беташар)~ в. ұлыс жырлары~ г. бөбек жырлары~ г. жаназалау жырлары (естірту, қоштасу, жоқтау) т.б.

Бақташылық жырлары. Бір кездері жабайы аңдарды ұстап, үй түлігіне айналдырылған шаруаларды халық төрт түлік малдың «пірі» деп ұғынып, солар жайында түрліше аңыздар тудырып отырған. Сол кезеңнен бастап бақташылық жырлары туса керек. Бұрын жабайы аңдарға сыйынған халық енді төрт түлік малды құт санап, олардың Шопан ата, Сексек ата, Жылқышы ата, Ойсыл қара, Зеңгі баба деген иелеріне табынған. Ел ұғымында Шопан ата-қойдың, Жылқышы ата-жылқының, Ойсыл қара-түйенің, Зеңгі баба-сиырдың, Сексек ата-ешкінің пірі. Олар малды құт деп біліп, аязды қыстан, жұтаған жұттан, аш бөрілерден аман алып шығудың жолдарын айтқан. Мысалы, Шопан ата қойларын күні-түні бақса тойғыза

алмай, қарнына асасын тығып алыпты. Содан қойдың бір бүйірі шұқыр болыпты-мыс дейтін аңыз бар. Сексек ата болса «есі кеткен ешкі жинайды» деп, оның сүтті, өсімтал түлік екенін айтады. Қазақ халқы үшін жылқы мен түйе етті, сүтті, көшсе-көлік, мінсе-ат болып төзімді түліктен саналған. Түйені қазақ шөл кемесі десе, жылқыны ер серігі деп таныған. Сиыр өзінің иесімен айтысқанда: «Қысқа әзірлеген шөбің, нәрсіз, көдең дәмсіз, өзің жарсыз жалқаусың» деп сынайды.

Мұндай жырларда әр түліктің өз тұтынушыларына қоятын шарттары да айтылады. Бұл туралы ел аузында сиыр «қоры үзілген қуға», қой «жүн жеп, жабағы тышқан насқа», жылқы «найза ұстаған ерге», түйе «ел ішіндегі зорға бітемін» деген ұғымдар бар.

Төрт түлік мал жайындағы жырлардың өзі тілек-бата түрінде айтылады.

Шаруаның бір түлік пірі-Шопан,
Келтірмей қу, пір ата, қойға топан.
Қойды аңдыған пәленің бәрін құртып,
Бықпырт тиіп, үні өшсін қасқыр апан.

Мал бағу қамынан туған бұл жырлардың енді бір үлгісі жыр формасында айтылған:

Мен бір тілек тілейін,
Ай мүйізді шоқпақтай,
Шүйделері тоқпақтай,
Тегене құйрық қошқарлы,
Малды берсең қойды бер!
?лды берсең бойлы бер!
Ақылы артық ойлы бер!
Ақсағаннан ақсаған,
Қозысы өлсе қақсаған,
:й төбенің түбінде,
Ойбай салып маңыраған,
Қозысымен жамыраған,
Қозысынан айырылса,
Қара тұтып маңыраған.
Әппақ қана сүті бар,
Шағаладай құрты бар,
Шопан ата баласы,
Қойлар бассын үйінді.
Қойлар басса үйінді,
Қоймай бассын үйінді.

Халық жылқының етін, түйенің күшін, сиырдың сүтін дәріптеген. Кейде шөпке тоймайтын сиырды, қой мен ешкінің айтысын тудырып, «қойдың жегені-жантақ, құйрығы жалпақ, ешкінің жегені-ошаған, құйрығы шошайған» деп күлдіргі өлеңдер де шығаратын болған.

Әрбір түліктің өз бабы болған. Сиыр қалың нуға, қоры үзілген қуға, қой қара тасқа, жабағы жеген насқа, жылқы бетегелі белге, найза ұстаған

ерге, түйе ащы шөбі көп сорға, ел ішінде зорға бітемін деген сөздер содан туған. Бұл қай малға қандай қоныс жайлы дегенді білдірмек.

Халық төрт түлік малдың төлін анасы қалай сүйсе, адам да солай сүйе білуге тиіс деп, қозы, лақ, құлын, торпақ, ботақан, қойшы, құс жөнінде түрлі өлеңдер тудырып келген. Қойды қасқырға бермеу үшін қойшының көлігі, құралы сайлы болуға тиіс. Кейбір өлеңдер қасқырды да сөйлетеді.

Атты қойшы, ашуы қатты қойшы,
Түйелі қойшы-тұрған қойшы.
Төбесінен ұрған қойшы,
Өгізді қойшы-өлген қойшы,
Жем болғанда көрген қойшы.

Халық мал бағудың қызығы мен қиындығы көп, соның үдесінен шыға білу керек деп ойлаған.

Ешкі бақтым-еңіреп бақтым,
Қой бақтым-қоңырау тақтым.
Сиыр бақтым-сидаң қақтым,
Жылқы бақтым-жорғалаттым.
Түйе бақтым-түйме тақтым,-

деген өлең жолдары жас буынды еңбекке, шаруашылыққа шақырған. Төрт түлік мал жөнінде мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер де өте көп.

Аңшылық жайындағы өлең жырлар. Қазақ халқы ерте заманда тек төрт малды өсіріп, соны тіршілік тірегі етіп қойған жоқ. Олар мұнымен қатар аң аулауды да кәсіп еткен. Аңның етін, жүнін, терісін тұрмыс керегіне жаратқан. Сондықтан да халық аңшылықты үлкен өнер санап ол жайында алуан түрлі өлең-жырлар, аңыз-әңгімелер, шығарған. Негізгі идеясы ел қорғау жайын баяндайтын «Қамбар батыр» жырының бірсыпыра әңгімелері аңшылықты суреттейді. Халық аңшы-мергендермен қатар алғыр қыран құстарды да ауыз әдебиетіне қосып отырған. Мысалы

Оралдан қашқан ор түлкі.
Өрлей қашса ит жетпес.
Тегеуіріні төрт елі
Аспаннан түскен тас түлек.
Жерге түссе тек кетпес.

Дейтін жолдар кәнігі құсбегі – саятшының аузынан шығатын сөздер.

Ұлыс жырлары. Қыс ызғары кетіп, жаздың келуі-тіршіліктің ең сәтті кезеуінен саналған. Оны шығыс елдері жыл басы-Наурыз, ұлыстың ұлы күні ретінде қарсы алып, тойлайтын болған. Қазақ арасында да жыл басы наурыздың 22 жұлдызы болып саналған. Осы орайда туған өлеңдері ұлыс жырлары дейміз. Бұл күні тоқсан шығып, күн жылиды, жердің тоңы кетіп, өсімдіктерге жан ене бастайды. Күн мен түн теңеседі. Қыстауда отырған ел жайлауға көшеді. Мал төлдеп, сүт көбейеді, жатақтар соқа-сайманын сайлап егіске шығады.

Ұлыс күні әрбір үй жеті түрлі дәннен наурыз көже жасап, бір-бірін шақыратын болған. Арпа, бидай, тары, бұршақ, жүгері сияқты түрлі дәндер елдің сол кездегі ұғымы бойынша жеті түрлі тірліктің иесіне берілген атама (ас) болып саналған. Сол көжені жұрт үй жағалап жүріп ішкен. Мұны-ұлыс тойы дейміз.

Тойға келген жұрт: «Амансыз ба? Ұлыс оң болсын, сүт мол болсын, қайда барсаң жол болсын. Ұлыс бақытты болсын, төрт түлік ақты болсын, бәле-жала жерге енсін» деп бір-біріне жақсы тілек білдірген. Ұлыс күндері жастар ойнап-күледі, қарт-қариялар еңбек адамдарына ақ бата береді. Демек, наурыз жайындағы өлең-жырлардың да еңбекпен тығыз байланысы бар.

Ұлыс күні кәрі-жас,
Құшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өріскен.
Шалдары бата беріскен:

«Сақтай көр» деп терістен,-деп келетін жыр жолдары Наурыз мерекесінің мәнін суреттейді.

Наурыз жырлары қазақ фольклорында айтарлықтай көп емес. Оның бір саласы төрт түлікке байланысты туған өлеңдермен байланысып жатады. Ұлыс жырларының мәні ескірмек емес. Өйткені оның тамыры өте тереңде, халықтың көне дәуірлердегі тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты.

Бөбек жырлары. Малдың төлі болса, адамның баласы бар. Олардың ойлы да тілді етіп, еңбекке баулу-халықтың үлкен қуанышынан саналған. Әйел бала туса, оған шілдеhana жасаған. Шілдеhana кезінде жастар жиналып, өлең айтқан. Ауыл шамы қырық күнге дейін сөнбеген.

Өмірге жаңа келген сәби өсіп, жетіле келе әжесінен ертегі, аңыз, жұмбақ, жаңылтпаштар үйреніп, ойы мен тілін дамытатын болған. Мұны халықтық рухани тәрбие дейміз. Ертегі, мақал, жұмбақ, жаңылтпаш білмеген, білгенін айта алмаған баланы «мылқау» деп, оған жұрт күліп қараған. «Ти десем тимейді, тиме десем тиеді» деген жұмбақ баланың тілін, әрбір дыбыстың қайдан шығатынын білдірсе, саусақтарға «бас бармақ, балалы үйрек, ортан терек, шүлдір шүмек, кішкене бөбек» деп ат қойғызу баланы санға үйреткен. «Бір дегенім-білеу, екі дегенім-егеу, үш дегенім-төсек, бес дегенім-бесік, алты дегенім-асық, жеті дегенім-желке, сегіз дегенім-серке, тоғыз дегенім-торқа, он дегенім- оймақ, он бір қара жұмбақ» деген сөз кестелері баланың лексикасын байытқан. Ол кезде жас балалар әр бір үйдің жан санын жұмбақтап, шешуін тауып отырған. Ондай жұмбақтарды: «Нешік? Екі құлағы тесік, ешкің арық, қойың сарық» деп бастаған. Мұндай өлеңдерде бір-біріне айтылған сұрақтар да кездесіп отырады:

-Ауылың қайда?
-Асқар тауда.
-Қойың қайда?
-Қошқар тауда.
-Қойың не жейді?
-Жусан жейді.

Баланы төсектен тұрғызып, бірін қойға, бірін жылқыға, бірін сиырға, түйеге жұмсаған тіршілік көрінісі де өлеңге арқау болған. Төрт түлік мал жөніндегі жырлардың балаларға лайықталған саласы аса көркем әрі қызық.

Олардың мазмұны көбіне күлдіргі болып келеді. Мысалы, «Қой мен ешкінің айтысы» жайындағы өлең, оқуға жеңіл, мазмұнды әрі әсерлі.

Мұнда ешкі:

-Менің жегенім жантақ,
Сенің жегенің жантақ,
Сенің құйрығың неден жалпақ?-десе, қой:
-Менің жегенім ошаған,
Сенің жегенің ошаған,
Сенің құйрығың неден шошайған?-

деп жауап қайтарады.

Айтыс үстінде олар бір-бірін мінеп, сынайды. Қой сүт-майым көп, сол себепті мен малдың құтымын десе, ешкі де қарап қалмайды. Ақыры бұл екеуі бір-біріне топалаң келсін деп, бақ таластырады.

Жаңбырсыз жаздың ыстық аптабы мен аязды қыс малға қандай қолайсыз болса, түрлі індет те оларға жеңіл тимеген. Өйткені мал ауруы-жұттың бір түрінен саналған.

«Түйе, түйе, түйелер» деген өлең жас буынды бір жағынан еңбекке баулыса, екінші жағынан оларды тілге үйреткен.

Бала:

-Түйе, түйе, түйелер!
Тұзың қайда, түйелер?

Түйе:

-Балқан таудың басында,
Балдыр қоян қасында...

Кейбір өлеңдерде жеті адамға жетпейтін ешкінің жүні, еті, шөпке тоймайтын торпақтың жайы мысқылданады.

Жас балаға көп үйретілген нәрсенің бірі-**жаңылтпаш**. Кекеш, быдық балалар ел арасында аз болмаған. Жаңылтпаш-баланы дұрыс сөйлеуге үйреткен.

-Әленше-ай, Тайқарбай, ай Тайқарбай,
Қойыңды ай тақырға жай, Тайқарбай.
-Базардан алып келген ақ боғжамға,
Мен боғжамаламай, кім боғжалайды.

Жас жеткіншектің ойын дамытатын сұлу сөздің бірі-өтірік өлең. Оны балалар жаттап алатын болған. Бұл баланы тапқырлыққа баулыған.

Балаларға арналған өлеңдердің ең құндысы-бесік жыры. Оның озық үлгілерін Ә.Диваев жинап, бастырған.

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем.
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін,
Байқұтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін.

деп басталатын өлеңдердің тілі керемет, мазмұны өте бай. Асыл ана өзінің бесіктегі баласына таудан алма тергізеді, оны қыздарға бергізеді. «Астында

терлік салайын, үстіңе тоқым жабайын, тойға кеткен апанды, қайдан іздеп табайын» деген жерлер әзіл.

Құйрығыңды майырып,
Түнде жылқы қайырып,
Жаудан жылқы айырып,
Жігіт болар ма екенсің?
Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?
Бармақтарың майысып,
?ста болар ма екенсің?
Таңдайларың тақылдап,
Шешен болар ма екенсің?

дейтін жыр жолдары бесіктегі баланың болашағын болжау, оның ер жетуін аңсау болмақ. Ән-күй, өлең айту-жас балаға эстетикалық тәрбие берудің басты құралы болған.

Үйлену жырлары. Қазақ фольклорында от басының тағдырына, жас буынның өсіп, мұрат-мақсатына жетуіне немесе солардың арман-қайғысына ортақ болған өлеңдер көптен саналады. Солардың бірі-үйлену жырлары. Бұл жырлар алуан түрлі формада жасалып, ел аузына жақсы сақталған. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, бір кездері әдет-ғұрпы мен салт-санасын, ой сезімі мен арман-ниетін білдіретін танымдық мәні елеулі.

Әдет-ғұрыпқа байланысты бұл жырлардың өзі жар-жар, сыңсыма, қоштасу, жұбату, беташар, тойбастар түрінде айтылатын болған. Қыз бой жетіп ұзатылар болса, қыздар мен жігіттер жағы екі жар болып, хор түрінде жар-жар айтқан. Салт жырларының бұл түрі көне заманнан, жұбайлық неке шыққан кезеңнен бері болса керек.

Қыз ұзатылған немесе келін түсірілген кезде **тойбастар** айтылған. Ол: «Бағлан серке, марқасқа, қой бастайды, қой алдында жануар ойқастайды», - деп келетін қайым ұйқасқа құрылып, аяғы «той құтты болсын, той тойға ұлассын» деген тілекпен аяқталып отырған. Кейбір дандар ақындар тойбастар айтқанда оқиғаның шеңберін ұлғайтып, тойдың салт-салтанатын да, өзінің ақындық өнерін де бірдей марапаттайтын болған. Айтыс поэзиясы сияқты тойбастар үстінде де ақын-айтушылар өздерінің сөз өнерін, шеңберлігін көрсете білген.

Үйлену тойларында айтылатын тұрмыс-салт өлеңдерінің бірі-**жар-жар**. Оның үлгісі Орта Азия, араб, парсы елдерінде де бар. Өз теңіне емес, кәрі шылдарға берілген қыздар кейде жөнелтілетін болған. Мұндай жағдайда қыз өзінің қандай күйеуге берілгелі отырғанын жар-жар өлеңі үстінде бір-ақ білген. Сол себепті жар-жар өлеңінде, бір жағынан, қыздың ата-ана, туған жер, өскен елге деген қимастық, балалық сезімдері айтылса, екінші жағынан «көз жасыма қарамастан теңіме бермедің» деген өкпесі, әлеуметке айтлған кінараты да болған. Бұл-ескі әдет-ғұрып сыны болмақ.

Жар-жар қыздар және жігіттер тобының атынан бірде қосылса, енді бірде алма-кезек айтылған. Қыз өзінің әке-шешесі мен құрбы-құрдастарын қимайтынан айтса, жігіт жағы соның бәріне тоқтау салып, әке орнына

қайын атаң, ана орнына қайын енең қамқорлық жасайды деп басу айтатын болған.

Жігіттер тобы:

-Алып келген базардан қара насыр, жар-жар,
Қара мақпал мәукеле шашың басар, жар-жар,
Мұнда әкем қалды деп қам жемеңіз, жар-жар,
Жақсы болса қайын атаң орнын басар, жар-жар,-

десе, қыздар жағы:

Есік алды қара су майдан болсын, жар-жар,
Ақ жүзімді көргендей айнама болсын, жар-жар,
Қайын атамыз бар дейсің жас жігіттер, жар-жар
Айналайын әкемдей қайдан болсын, жар-жар,-

жеп жауап қайырған.

Жар-жар кейде айтысқа ұқсап тұрады. Бірақ ол жеке айтушы емес, топтасқан айтушылар ортасында хор үлгісінде туған. Оны коллективтік, анонимдік жыр дейміз. Жар-жардың арнаулы әні бар, көпшілікті үйіріп әкететін әсем де әуезді қайырмасы және бар. Өлең ұйқасы көбіне қайым үлгісіне құрылған. Асылы ол өлең, би және ән-күй бөлінбей тұрған кезден бері болса керек. Оны диалог сөзге құрылған өлең дейміз.

Үйлену жырларының бірі-**сыңсу**. Мұны қыз өзінің ел-жұрты, құрбы-құрдастарымен айрылысар кезде, қайын жұртына аттанар сәтте айтатын болған. Оның үлгісі мынандай болы келеді:

Айналайын ел-жұртым,
Не болар менің заманым,
Бұралқы иттей кеткен соң,
Көкірекке қайғы толар-ау,
Ел-жұртым сенен айрылып,
Санамен жүзім солар-ау...

Өз теңіне қосыла алмай, малға сатылған қыз болса, сыңсуда оның ата-анасына айтатын өкпесі де болған. Сонымен бірге қыз өзінің балғын өскен жастық шағымен қоштасты. Жыр өлшеуімен айтылатын мұндай өлеңдер мұң-зарға толы келеді:

Заманым өтті басымнан,
Дәуренім өтті басымнан,
Бұл не деген іс болды,
Көлінен кеткен құс болдым,
Қандай да жерге тұс болдым,
Ел-жұртыма жау ма едім?
Кетер-ау бастан сәулетім.

Жар-жар, сыңсуды айта білу үшін әрбір қыздың өлең, ән білуі шарт болған. Барған жеріне көңілі толмаған қыздың сыңсуына қыз-келіншектер ғана емес, бүкіл ел егіліп жылайтын болған.

Мұндай кезде әйелдер жағы қызға ақыл, кеңес беріп: «Көзіңді жаспен бояма, біз бермейік десек те, мал бергенің қоя ма?»-деген. Қыз балаға үйде отыра беру жараспайды, шын жұртына барасың, алдыңда той, жар сүю, бала сүю бар, әдепті, ақылды бол деп жұбатқан.

Жылама, бикеш, жылама,

Көзіңнің жасын бұлама.
?л болып тусаң әуелден,
Сені мұндай қыла ма?
Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қоя ма?
Көп жылауды қойыңыз,-

деп келетін өлең жолдары осыдан туған.Өлеңнің мұндай түрі **жұбату** деп аталған.

Беташар-қалыңдық түскенде айтылатын жыр үлгісі. Ақ жаулық жауын әкелген жас келіншектің бетін ақын ашатын болған. Қолында ақ сабауы бар ақын келіншектің жаулығын әлсін-әлсін ашып, үйдегі үлкен-кішімен таныстырған. Беташардың әзілі басымдау болады. Әдетте беташар «Келін, келін, келіп тұр, келіп үйге еніп тұр» деген сөздерден басталады. Мұнда ақын жаңа түскен келіншектің бетін ашып, ел-жұртымен таныстырады,келін атынан сәлем береді.Сәлем соңында,келіннің айтайын деген сөзі деп әркімге арнаулы тілек білдіріп, оған көрімдік сұрайды.

Нар берсеңіз,мая бер,	Шұбалаң құйрық ұзыннан...
Үстіне кілем жая бер...	Қой берсең,үлкен ағынан,
Кем болмасын түйеден...	Болмасын жалқы дағынан
Сиыр берсең,қызылдан,	

деп,түйеден бастап ешкі-лаққа дейін төрт түлікті атап шығады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Неліктен тұрмыс-салт жырларында малға байланысты өлең-жырлар айырықша көп?
2. Көңіл-күйге, әдет-ғұрыпқа байланысты туған қандай өлең-жырлар бар?
3. Діни ұғымға, наным-сенімге байланысты туған өлең-жырлардың пайда болуы туралы айт.
4. Тұрмыс-салт жырларының тәрбиелік мәні неде?

Әдебиеттер

1. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, 1991.
2. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1981.
3. Ақ сандық, көк сандық. Алматы, 1988.
4. Бесік жыры. Алматы, 1989.
5. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы.

Мақал - мәтелдер

Қазақ халқы, басқа халықтар секілді, жазу-сызу өнері болмаған кездің өзінде-ақ ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін тудырып, солар арқылы

тұрмыс-тіршілігінің әр алуан жақтарын суреттеген~ қоғамдық өмірін, дүниеге көзқарасын, таптық күресін, арман-мүддесін т.б. бейнелеп көрсеткен. Осы негізде туған және ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі деп халықтың мақал-мәтел, жұмбақтарын атаймыз.

Мақал-мәтел, жұмбақтар бір ғасырдың ғана жемісі емес. Олардың алғашқы үлгілері есте қалмаған, ерте заманда туып, өзінің қалыптасу, даму, өсу процесінде талай ғасырмен бірге жасасқан, бұл сапарында әр түрлі қоғамдық, таптық тілектерге сәйкес өзгеріп, жаңарып отырған.

Қазақтың мақал-мәтелдері мен жұмбақтарының ел арасынан жиналуы, хатқа түсуі, баспа бетіне шығуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бұлардың кейбір үлгілерін ертеректе ел арасынан жинап алғандар Ш.Уәлиханов, В.Радлов болғанын білеміз. Бұлардың кейін, революцияға дейін қазақтың мақал-мәтелдерін, жұмбақтарын жинап, баспа жүзіне шығаруда айтарлықбай еңбек еткендер: Ш.Ибрагимов, В.В.Катаринский, Ә.Диваев, Сабыржан Садықов, Мейрам Искаков т. б. болды. Аталған адамдар қазақтың мақал-мәтелдері мен жұмбақтарының кейбір үлгілерін жинап жазып алды да, сол кезде орталықта және Омбы, Қазан, Орынбор қалаларында шығатын газет-журналдарға бастырды, жеке кітапша етіп шығарды. Мәселен, Ш.Ибрагимов қазақтың мақал-мәтелдерін 1874 жылы Орынборда, А.Васильев 1892 жылы Орынборда, В.Катаринский 1899 Орынборда, Ф.Плотников Омбыда бастырды. П.Мелиоранский жинаған мақал-мәтелдер археология қоғамының шығыс бөлімінің еңбектерінде (1893ж.) жарияланды. М.Искаков жинаған мақал-мәтелдер 1914 жылы Қазан қаласында өз алдына кітапша болып шықты. С.Садықовтың «Жұмбақ» деген жинағы 1902 жылы Қазан қаласында басылды. Ә.Диваев жинаған мақал-мәтелдер «Туркестанские ведомства» дейтін газетте жиі жарияланып тұрды.

Қазақтың мақал-мәтелдері, жұмбақтары хх ғасырда мол жиналумен қатар, баспа жүзінде шығып, ел арасына тарап отырды. Мәселен, «Мың бір мақал» дейтін жинақ 1925 жылы басылды. 1935 жылы Өтебай Тұрманжанов төрт мыңнан астам мақал-мәтел енгізіп, «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» деген атпен үлкен жинақ шығарды. Бұл қазақ мақалдарынан құралған көлемді жинақтың бірі еді. 1950 жылы Қазақтың Ғылым академиясы қазақ мақалдарының Б.Ақмұқанов құрастырған жинағын шығарды. ХХ ғасырда қазақтың жұмбақтары да бірнеше рет жинақ болып басылды. Бұлардың ішінде көңіл аударарлық жинақ 1940 жылы шықты~ оны құрастырған профессор С.Аманжолов, ал сөз басын жазып, редакциясын басқарған профессор М.Әуезов еді.

Сөйтіп, қазақ халқының мақал-мәтелдері, жұмбақтары ел арасынан ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бергі жерде ғана жинала бастағанын көреміз. Ал оларды ғылыми жолмен зерттеу ісі төңкеріске дейін де, онан кейін де өрістеп кетпегенін ескерту қажет. Рас, соңғы жылдары бұл іске біраз көңіл аударылып келеді, мақал-мәтел, жұмбақтар жайында жазылған ұсақ мақалалар, айтылған пікірлер бар. Бірақ олар монографиялық көлемде жазылған ғылыми зерттеулер болып табылмақ емес, тек болашақта жазылатын үлкен еңбектердің алғашқы барлаушысы, бастамасы деуге болады. Осы жағдайларды еске ала отырып, біздің алдымызға қойған

мақсатымыз: қазақ халқының тарихында ерте заманнан келе жатқан мақал-мәтелдерімен, жұмбақтарымен шолу түрде танысу, олардың халықтық және әдебиеттік сипатын байқау.

Мақал. Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, мақалдың өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері бар. Ең алдымен, әдебиеттік жағынан алғанда, мақал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. М.Горькийдің «мақал мен мәтел еңбекші халықтың тарихын, әлеуметтік, барлық өмір тәжірибелерін үлгілі, қысқа түрде айтып береді» деуі осыдан.

Қандай мақалды алсақ та, оның шығуына себеп болған үлкен оқиға, мәнді әңгіме жатады. Мақал соларға берілген баға, жасалған қорытынды, яғни «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» есебінде жүреді. Халық аз сөзге көп мағына сыйдыра отырып, өзінің өмірінде көргендерін, бастан кешірген кезеңдерін, алған тәжірибелерін мақал арқылы айтып береді. Бұл жағынан алғанда, көптеген мақалдар ақыл-өсиет, нақыл көз есебінде қызмет атқарады.

Мақалды тудырушы-еңбекші халық. Ол-халық данышпандығын алтын қазыналы мұрасы болып табылады. Бұдан, әрине, барлық мақалды халық шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, мақал да таптық ой-санадан, таптық көзқарастан туған. Мақалдарды үстем тап та шығарып, оған таптық идеясын қосқан, идеологиялық құрал еткен. Мәселен, «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін», «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас», «Алтын басты әйелден бақа басты бала артық» деген сияқты үстем тап адамдары шығарған мақалдар халықтың тілегіне, көзқарасына мүлде жат, жанаспайды. Сондықтан оларды еңбекші халық мүлде қабылдамаған.

Мақалдар халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне, еңбегі мен тәжірибесіне байланысты туғандықтан, оның тақырыбы да орасан көп. Бұл ретте мақалға қосылмаған нәрсе жоқ деуге болады. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы мен салты, дүние танудағы көзқарасы, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен қайғысы, айтатын ақыл-өсиеті, үйретуі мен үкімі, қысқасы халық өмірінің барлық жақтары мақалдардың басты тақырыбы болып отырады.

Мақалдардың тақырыбы. Халық мақалдарының тақырыбы өте көп. Солардың ішінде ең күрделі бір саласы адам баласының еңбек ету жайларына арналған. Бұл тектес мақалдардан халықтың еңбек жайындағы көзқарасы байқалады. Еңбек адамды мақсат-мұратқа жеткізуші, абырой әперетін іс екендігін халық мақалдары арқылы дәлелдеп көрсетеді. «Еңбегі бардың өнбегі бар», «Еңбек түбі-мереке» деп, халық адал еңбекті ардақтайды. Дүние-байлық, шат өмір еңбек арқылы болатындығын, адамды тек еңбек қана қатарға қосатындығын суреттейді. Еңбек етпеген адамды, жатып ішер жалқауларды халық өзінің мақалы арқылы сынға алады, шенейді. Бұған: «Еңбегі аздың-өнбегі аз», «Еріншектің ертеңі таусылмас» деген мақалдарды келтіруге болады.

Еңбек тақырыбына арналған мақалдардың қайсысы болса да ақыл-өсиет түрінде айтылады. Еңбек ету оңай еместігін, қиыншылығы мен бейнеті, ауыртпалығы барлығын ескертеді. Осылардың бәрін еңбегімен жеңген адам ғана мақсатына жететіндігін аңғартады. Мұны «Бейнет, бейнет түбі зейнет», «Бейнетсіз рақат жоқ», «Әрекет болмай, берекет болмас», «Еңбек етсең-емерсің» деген секілді мақалдардан көреміз. Бұл тектес мақалдар адамды еңбек-кәсіп етуге, жұмыс істеуге үндейді, тек еңбек қана абырой-атақ әпереді деп қорытынды жасайды.

Адал еңбекті ардақтаған халық кәсіп ет, жұмыс істе дегенде ең алдымен мал бағуды ұсынады. Оның себебі қазақ халқының ертедегі тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі төрт түлік малға байланысты болғандығынан.

Өмір бойы мал бағып тіршілік еткен, оның сырын жақсы білген халық әрбір түліктің қандай қасиеті барлығын, адам өмірінде қандай орын алып, қандай қызмет атқаратындығын мақалдары арқылы да көрсетіп отырады. «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» дей отырып, сол малдарының қасиетін, қызметін айтады. «Жылқы-малдың патшасы, түйе-малдың қасқасы», «Түйе жинасаң-нардан жи, сиыр жисаң-тарғылдан жи», «Мал бақсаң, қойдан бақ, май кетпейді шарадан» деп бағалайды, төрт түліктің тұрмыс тіршілікте алатын орны қандай екендігін атайды.

Халық өзінің мақалдары арқылы мал бағу, мал басын өсіру жөнінде ғасырлар бойы жинаған, жүзеге асырған тәжірибесін айтып береді. «Түлік төлден өседі» дей отырып, сол түліктерді өсіру үшін қажырлы еңбек керектігін ескертеді. «Жатқанға жан жуымас, жалқауға мал жуымас», «Ат шаппайды, бап шабады», «Мал жисаң, қонысын тап», «Бақпасаң мал кетеді» деп ақыл айтады. Адал еңбекті сүйген халық, мал басын өсіру үшін аянбай жұмыс істе, ерінбей еңбек ет, сонда ғана мал құралады дейді. Ал еңбек етпей, ұрлық немесе барымта жолымен мал жинап баюды көздеушілікті халық қатты сынға алады, шенейді. «Ұрлық пен барымта халыққа жат екендігін, ол адамды тақырға отырғызатындығын, бұлардан безу керектігін айтып, «Ақ жүрген адам азбас» деп қорытады және «Ұрыға мал құтаймас», «Ұрлық, ұрлық түбі-қорлық», «Барымтамен бас кетер», «Жортуылшының басы жолда қалады» деп сипаттайды.

Мал басының құралуы, өсіп-өрбуі тек адал еңбекке байланысты деп түсінген халық бұл жөнінде қожа-молдалар айтатын діни ұғымдарға да қарсылық көзқарасын білдіреді. Егер дін иелері мал басының өсуін құдайға байланысты, малды құдай береді десе, еңбек адамы бұл түсінікті бекерге шығарады да, «мал баққанға бітеді» деп өз тұжырымын айтады. «Тана пайда бермесе, тәңірі пайда бермейді», «Тоғыз қабат торқадан, тоқтышағымның терісі артық» деп адал еңбегімен жинаған малдарын ардақтайды. «Еңбексіз тапқан мал, есепсіз кетер» деп түсінген халық, төрт түліктің қайсысы болса да адал еңбекпен бағу арқылы құралатындығын, сонда ғана адам мұратына жететіндігін көрсетеді.

Төрт түлік жайында шығарылған халық мақалдарының бәрі де мал баласының адам үшін аса қымбат, қадірлі екендігін көрсете отырып, бұлардың ішінен жылқы мен түйені ерекше бағалайды. Түліктің басқа түрлеріне қарағанда, түйе мен жылқы көшпелі жағдайда болған шаруа

адамы үшін айрықша қызмет атқарады, шөлдесе-сусыны, кесе-киімі, жесе-асы болды.

Екіншіден, түйе мен жылқы алыс жолға төзімді, әрі мықты көлік есебінде шаруа адамына көп пайдасын тигізді. Мұнымен қатар, онша қолға қарай қоймайтын мал және халықтың ел қорғау ісінде ол елеулі орын алды, басқыншы жауға қарсы аттанған батырларға сенімді серік, жауынгер жолдас болды. «Ер қанаты-ат» атанады. Сондықтан да адам баласының мақсат-мұратына жету жолында жылқының алатын орны зор екенін «Таяқ тайға жеткізер, ат мұратқа жеткізер» деп суреттейді.

Халық мақалдарының бірсыпырасы егіншілік кәсіп жайына арналады. Бұл тақырыптағы мақалдардың көпшілігі кейінгі кезде, шамамен айтқанда, ХІХ ғасырдың ішінде туған секілді. Олай дейтініміз, тарихи деректерге қарағанда бүгінгі Қазақстанның оңтүстік-батыс аудандарын мекендеген кейбір рулар ғана аздаған егін салып, ертерек кәсіп еткен. Ал, шаруашылықтың бұл түрімен бүкіл қазақ халқының айналысуы ХІХ ғасырдың іші. Бұған басты себеп қазақ халқының орыс халқымен араласуы, одан үлгі алуы болған. Осыдан былайғы жерде қазақ елі әр түрлі дақылдан егін егіп, оны негізгі кәсібінің біріне айналдырған. Өзінің тұрмыс-тіршілігінен елеулі орын алған егін шаруашылығы және оның адам баласына келтіретін пайдасы жайында қазақ халқы біраз шығармалар тудырған. Мұнымен қатар, егін кәсібін мақалдары арқылы да бейнелеп суреттеген.

Егін жайында шығарылған мақалдардың қайсысы болса да, ең алдымен егін егу адамға пайдалы екенін дәлелдейді. Рас, бұл мақалдар егінді әр түрлі дақылдарға (арпа, бидай, сұлы, тары, т.б.) бөліп көрсетпейді, жалпы «егін» деген атпен атайды (оның мәнісі қазақ арасына алғаш рет егіннің барлық түрі бірден енгенінен болу керек). Егін егу, егіншілікпен кәсіп ету - шаруашылықты өркендетеді, тұрмысты жақсартады деп түсінген халық өзінің мақалдарына оған айрықша мән береді. Егін өздігінен өспейді, оны егу керек, ол үшін егін шығатын жерді даярлау, аяңбай еңбек ету керек деген қорытынды жасайды. «Жер-ырыстың кіндігі», «Жер-жомарт» деп, бар байлықтың жерге байланысты екенін білген халық енді осы жерге егін егу керектігін айтады. «Ексең егін - ішесің тегін», «Жердің сәні-егін», «Егін еккеннің есесі көп», «Астығы бар аш болмайды» деп мақалына қосады, егіншілікті үлгі етеді, оны тіршілік тірегінің бірі деп бағалайды.

Қазақ мақалдарының көрнекті тақырыбының бірі-ұйымшылдық, ыртымақ, бірлік жайын қамтиды. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізінде ақыл-ойы сергек халықтың аталған мәселелер жөніндегі даналық көзқарасы, өмір тәжірибесінен алып, бірлікпен жасаған қорытындысы жатады. Тұрмыс талқысынан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсетпек болады. Үй ішінің, ел-жұрттың, бүкіл қоғамның құраулы ұйымшылдық пен бірлікке байланысты деп біледі. «Бірлік бар жерде тірлік бар», беркінген күш бар деп бағалайды. Мұны «Бірлік болмай тірлік болмас», «Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ», «Бірыс алды ынтымақ» деген секілді мақалдардан да көреміз.

Бұл келтірілген мақалдардың бәрі де өмір шындығына негізделіп туғандығын көрсетеді. Ондай мақалдары арқылы халық ынтымақ пен бірлікті, ұйымшылдықты жақтайтындығын білдіреді. Бұлар тұрған жерде халық алға басады, нығайып күшейеді, алынбас қамалға айналады деп түсінеді. Ал бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық жоқ жерде ыдырап сөгілудің, езіліп кетудің орын алатындығын аңғартады. Халықтың «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді- төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деуі осыдан.

Қандай істің болса да белгілі бір нәтижеге жетуі-адамдардың бірлік, ынтымақ, ұйымшылдықтарына байланысты дей отырып, халық мақалдары бұл жөніндегі қорытындысын ақыл-өсиет, нақыл сөз ретінде келтіреді. «Саяқ жүрсең, таяқ жерсің», «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас» деп, жекелік пен даралықты, көпшіліктен бөлініп шығушылықты шенейді. Барлық күш-қуат көпшілікте, халықта екендігін дәлелдейді. «Көп ісінде-береке», «Көптен шыққан көмусіз қалар», «Көппе тентек болсаң да, көпке тентек болма», «Құдайға жазсаң да, көпке жазба», «Көпке топырақ шашпа», «Көп қорқытады, терең батырады» деуімен көпшіліктің яғни бүкіл халықтың күшін сипаттайды. Бұл ретте халық өзін қоғамдағы барлық материалдық және рухани байлықтарды жасаушы, салт-сана, әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілік түрлерін қалыптастырушы, оларды әрбір тарихи жағдайларға, өмір тілектеріне сәйкес өзгертуші, алға қарай дамытушы негізгі күш деп таниды. Бұларды жасау, іске асыру жеке адамдардың қолынан келмейтіндігін дәлелдейді. Сондықтан да халық мақалдары адамдардың ынтымақты, ұйымшылдық пен бірлікте болуын өсиет, нақыл етеді.

Қазақ ауыз әдебиетінде халықтың сүйе тындап, сүйсіне жырлағаны-көпшілік үшін жасалған ерлік, батырлық істер, ел қорғау әңгімелері болатын. Бұл тақырыпта нешелеген әдемі әңгіме, ертегі, өлең, жырлар туғанын, оларда халықтың батырлық, ерлік істерді және оны жасаушыларды ардақтағанын білеміз. Халықты сүйсіндіргенбұл әңгімелер, оның мақалдарынан да айрықша орын алғанын көреміз.

Ел қорғау, батырлық-ерлік істер жайында туған халық мақалдары халықтың бұл жөніндегі ой-тілегі, арман-мүддесі, патриоттық сезімі, ұлттық мақтанышы қандай екендігін білдіріп отырады. Бұл тақырыптағы мақалдар, ең алдымен, кімге болса да туған жер, өсіп-өнген ел-отан аса қасиетті, қадірлі, қымбат, ыстық деп көрсетеді. «Туған жердің тауы ыстық», «Ел-жұрты бардың жұтамы жоқ», «Ел іші-алтын бесік» деуімен туған елді ардақтайды, жоғары бағалайды. Кейбір мақалдар туған елді басқа елдермен салыстыра келіп, әркімге өз елінің артық екендігін аңғартады. Мұны халық «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Кісі елі-күміс, өз елің-алтын» деген мақалдары арқылы сипаттайды.

Өзінің мақалдарында туған жер, ел-отанды аса жоғары бағалап ардақтаған халық, енді оларды қорғау әрбір ер-азаматтың басты борышы деп біледі. Ер талап, ойран салуды көздеген шапқыншы жау болса, оған қарсы аттану, қасықтай қаны қалғанша, ақтық демі біткенше алысу, сөйтіп, дұшпаннан отанды қорғап алу халқын сүйген әрбір ер жігіттің азаматтық борышы болатындығын көрсетеді. «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін

өледі», «Елін сүйген ер болар», «Жүкті нар көтерер, қайғыны ер көтерер» деген мақалдар жоғарыда айтылған пікірдің айғағы.

Халық мақалдары ел қорғау, басқыншы жауды талқандап жеңу жолында ерлік жасаған, қара қылды қақ жарған, қиядан тартып жол салған, жау қамалын қиратқан, табан тірескен айқастарда тайсалып тартынбаған жігіттерді ардақтайды, абыройлы атақ пен даңққа бөлейді. Олардың халық сүйсінген ерлік істерін кейінгі ұрпаққа үлгі етеді.

Бұл ретте халық мақалдары мақтаулы ерлерді қоян жүрек қорқақтармен салыстырып, аз сөзбен екеуінің де образын жасайды. Ерлік, батырлық іс жасау тек отанын, ел-жұртын, халқын сүйген адамдардың ғана қолынан келеді, осындай адамдар ғана халық намысын қорғайды, олар қандай қиыншылықтар кездесе де үрейленбей, мұңаймай, жалақтаған ажалға қарсы шабады деп сипаттайды. Батырлардың ерлігі күшінде емес, ақылы мен айласында екендігін көрсетеді. Мұнымен қатар халық ісі үшін қажымай күресіп ерлік жасаған, ел сүйген батыр атанған адамдардың мінезіндегі жақсы қасиеттері де мақалдардан орын алады. Бұл қасиеттер: турашылдық, әділдік, айтқан сөзден қайтпаушылық, кішіпейілдік, жолдастықты сақтаушылық, досы үшін жан беруге барушылық т.б. екендігін аңғартады. Бұған «Ердің екі сөйлегені-өлгені, еменнің иілгені-сынғаны», «Ердің ұялғаны-өлгені», «Ер жігіт-етек жеңі кең жігіт», «Батырда бақастық болмас», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді» деген мақалдардан мысал бола алады.

Халық мақалдары қолынан іс келмейтін тоғышарлар мен қоян жүрек қорқақтардың да образын жасайды. Оларды мазақтап әжуалайды, келеке етеді. «Қорқақ көлеңкесінен де қорқады», «Ер бір рет, қорқақ мың рет иіледі» деп, аз сөзбен қорқақтардың жағымсыз бейнесін суреттейді. Қара басының ғана қамын ойлаған адам ерлік іс жасай алмайтындығын көрсетеді. Мұндай адамдар үйрейшіл келеді, кейде олар қалың қолға іріткі салады деп, «Бір қорқақ мың қолды ірітер, бір құмалақ бір қарын майды шірітер» деп, қорқақ адам жайындағы халықтың турашыл бағасын береді.

Қазақ мақалдарында ел қорғау әңгімесіне байланысты туған тақырыптың бірі - қырағылық, сақтық жайы. Бұл тақырыптағы мақалдардың қайсысы болса да қырағы болу, жайбарақаттыққа салынып жата бермеу жағын қарастырады. «Жау қайда деме-жар астында, бөрі қайда деме - бөрік астында», «Бір елі ауызға -екі елі қақпақ», «Сақтықта қорлық жоқ» деп халықты қырағылыққа шақырады.

Халық мақалдары қоғамдық мәні бар тақырыптың бірі етіп оқу-білім, тазалық-тәрбие, мінез-құлық, әдет-ғұрып жайларын да қарастырады. Бұлар жөнінде халықтың ойы, көзқарасы, шығарар қорытындысы, айтар ақыл-өсиеті қандай екендігін білдіреді. Жақсы нәрсені үлгі ету, жаманнан жиіркеніш тауып бездіру аталған тақырыптағы мақалдардың басты сарыны болып келеді.

Өнер-білім, оқу, ғылым жайын сөз қылғанда, халық мақалы әңгімені бұлардың адам баласына тигізетін пайдасы көп екендігін көрсетуден бастайды. Жақсылығы көп жарық дүние оқу-ғылым арқылы жасалады дей отырып, оны қараңғылық пен надандыққа қарама-қарсы қояды, салыстыру жасап, түйінді қорытынды шығарады. «Оқу-білім бұлағы, білім-өмір

шырағы», «Оқыған-озады, оқымаған-тозады», «Білек сүріндіре алмағанды білім сүріндіреді», «Өнерліге өлім жоқ» деген мақалдарымен халық өнер-білімді, оқу мен ғылымды аса жоғары бағалайды. Бағасын бере отырып, ақылын айтады: оқы, үйрен, білімді бол! - дейді. Әрине, оқу, білім алу оңай еместігін де халық мақалына қосады. Халық «оқу оқы, білім ал» дегенді текке айтпайды, білім алған адам халыққа қызмет етеді, пайдасын тигізеді, халықтың ілгерілеп алға басуына үлкен үлес қосады деп қарайды. Ал адам оқымаса, оған ұмтылмаса қараңғылық пен надандықтың шырмауына түседі, ғарыптық халге ұшырайды деп біледі. Сондықтан да халықтың бұл алуандас мақалдары жас ұрпаққа арналған үгіт, ақыл-өсиет, нақыл сөз болып отырады. Өмір бойына оқи бер, «оқып болдым, жетілдім» деуден сақ бол дегенді де ескертеді.

Денсаулық, тазалық-тәрбие жайындағы мақалдардан халықтың ерте заманнан келе жатқан және тұрмыс-тіршілігінде сыналған тәжірибелері орын алғандығын байқаймыз. «Ауру-астан», «Саулық негізгі-тазалық», «Денсаулық-зор байлық», «Көзің ауырса, қолың тый, ішің ауырса, тамағың тый», «Арудың алдын ал», «Жасыңда салақ болсаң, бара-бара былық боларсың» сияқты мақалдар халықтың денсаулық, тазалық жайындағы ұғым-түсінігін көрсетеді, тазалық сақтаған адам ауру-сырқаудан аман болады деп біледі. Мұнысы-халықтың бүгінгідей дәрігері, емханасы болмаған кезде жасаған тәжірибесі, содан шығарған қорытындысы, жұрттың үлгі алуы үшін айтқан нақыл сөзі.

Қазақ мақалдарына жоғарыда жасалған қысқаша шолу-ауыз әдебиетінің бұл түрі-мазмұны жағынан болсын, тақырыбы жағынан болсын орасан көп дүние екендігін көрсетеді. Халықтың ғасырлар бойына сақтап келген және өзінің тіршілік-тұрмысында, қоғамдық өмірінде қолданған мақалдары халықтың сипатын жоймай біздің заманымызға жеткенін байқаймыз. Халықтың арман-мүддесін, көзқарасын, әрбір қоғамдық, таптық жағдайларға берген бағасын білдіретін, ақыл-өсиет, нақыл сөз ретінде айтылатын бұл мақалдар бүгінгі күнде де өзінің қасиетін жоймақ емес.

Қазақ мақалдарының өзіне тән негізгі бір ерекшелігі-аз сөзбен көп мағына беретіндігінде. «Аз сөз-алтын, көп сөз-көмір» дей отырып, халық өзінің мақалдарында мазмұнды әңгіменің «тобықтай түйінін» береді, ой-пікірін, көзқарасын әрі терең, әрі ашық айтады.

Мақалдың сөз саптауы олпы-солпы болмайды, етек-жеңі жинақы, ықшам келеді. Айтылатын пікір, жасалатын қорытынды, берілетін баға толық дәлелденген, шыңдалып шынайыланған, жанылып өткірленген болады. Сондықтан да мақал оралымды, өткір болады. Мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей жүріп отырады.

Ішкі құрылысы жағынан алғанда, мақалдар екі түрлі: біріншісі-айтайын деген ойын ашық етіп бірден, турасынан білдіреді. Екіншісі-негізгі ойды астарлап айтатын, ишаратпен білдіретін мақалдар. Қазақ мақалдарының көпшілігі осы соңғы түрге енеді. Мұның мысалдары етіп, «Жығылсаң нардан жығыл», «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме» деген мақалдарды алайық. Сырт қарағанда бұл мақалдарда айтылатын ой айқын, әрқайсысы өз орнында тұрған секілді. Бірақ олардың түпкі мағынасында

басқа әңгімелер жатады. «Жығылсаң нардан жығыл» дегенде, нардан жығылып құлауды айтып отырған жоқ, нардай үлкен іске ұмтыл, мақсатыңа жете алмасаң, ол айып емес деген ойды білдіреді.

Мақалдарға тән ерекшеліктің бірі-оның құрылысында. Мақалдар, көбінесе, бір сөйлемнен құрылады. Осындай бір сөйлем арқылы-ақ мағынасы терең, мазмұнды әңгімелерді жеткізе алады. Мысалы, «Кеңесті ел-кемімес», «Тіл-қылыштан өткір», «Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады».

Мақалдардың құрылысында дыбыс үндестігі, бір дыбысты не бір сөзді қайталаушылық, сөз ұйқасымы айрықша орын алады. Мақалды бұлай етіп құру, оның мазмұнын тереңдете түсумен қатар, айтылатын негізгі ойды көркемдеп жеткізуге себепкер болады, соған көңіл аударады. «Болған іске болаттай беркі бол», «:міт-үзілмес», «Ерлік-елдің сыны», «Болған кісі болдым демес, болдым десе, болған емес» дегендерден дыбыс қайталаушылықтың, дыбыс үндестігінің үлгілерін көреміз.

Мұнымен қатар, қазақ мақалдары, көбінесе, өлеңнің жеті-сегіз буынды жыр түрінде жасалады. Негізгі ойды аз сөзбен өткірлеп, жеткізе айтуды көздеумен бірге, оның әдемі, көркем және ұйқасымды болып келу жағынан да қарастырады.

Мәтел. Мақал және мәтел құрылысы, түрі, сөз саптасы жағынан бір-біріне жақын және ұқсас келгенімен өзара айырмашылығы да бар. Негізгі айырмашылық бұлардың мазмұнында.

Қай мақалды алсақ та, оның мазмұнында өмірде болған елеулі оқиға, әңгімелер жатады, мақал соларға берілген даналық қорытынды, тұжырымды түйін болып отырады. Ал мәтелдерде бұл секілді мазмұнды, оқиғалы әңгімелер өте аз кездеседі. Мәтелдер, көбінесе, сөз айшығы, көркем теңеу, сөз образы ретінде қолданылады. Егер мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей келіп отырса, мәтелде бұл екеуінің бірі ғана болады. Мәтел айтайын деген ойын турасынан білдірмей, жанама түрінде, әртүрлі салыстыру, теңеу арқылы жеткізеді, кейбір сөздерін тыңдаушының өзі аңғарып түсінер деген оймен әдейі қалдырып кетеді. Бұл мәтелдің өзіне тән ерекшелігінің бірі болып табылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Мақал-мәтелдердің зерттелуі туралы айт.
2. Мақал-иәтелдер қандай тақырыптарды өз ішіне қамтилы
3. Мақал мен мәтелдің өзара айырмашылығы неде
4. Мақал-мәтелдерді тақырыбына қарай топтастыр.

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алм. 1981.
2. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алм. 1991
- 3 Жинақ. Қазақтың мақал-мәтелдері. Алм. 1986

Жұмбақтар

Қазақ ауыз әдебиетінен орын алған және ерте заманнан бастап бүгінгі күнге дейін даму, өсу үстінде келе жатқан жанрдың бірі-жұмбақтар. Ол-барлық елдің ауыз әдебиетіне ортақ жанр.

Халық шығармасының жұмбақ түрін зерттеген ғалымдардың айтуына қарағанда, жұмбақ ертедегі адамдардың, бүкіл коллективтің еңбек-кәсіп ету, тұрмыс-тіршілік құру тәжірибесінен туған. Алғашқы кезде адам баласына дүниедегі заттардың, жаратылыс құбылыстарының барлығы, олардың сыры, неден жасалатындығы мәлім болмаған, жұмбақ болған. Бірақ адам баласы сол жұмбақты шешуге тырысқан, білу жолын қарастырған, айнала қоршаған жаратылыс дүниесін, оның құбылстарын, еңбек-кәсіп құралдарын, әр түрлі хайуанаттар жайын бір-біріне салыстыру арқылы тануды көздеген. Оның үшін өздеріне таныс бір затты екінші бір бейтаныс затқа салыстыра отырып немесе сол заттардың бір-біріне ұқсас белгілеріне қарап, олардың қандай зат екендігін, неден шыққандығын анықтаған. Жұмбақтардың алғашқы үлгілері осылай шыққан.

Бертін келе, адам баласының ой-өрісі, дүние танудағы білім көлемі ұлғайған кезде, жаратылыс дүниесінің және заттардың шығу сырын анықтап аңғарған кезде жұмбақтар алғашқы қалпынан өзгере бастайды. Бұл кезде шығарылған жұмбақтарда адамға таныс заттардың немесе жаратылыс құбылыстарының сыртқы белгілері ғана алынады, соған қарап жұмбақ шығарылады. Жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін, сыртқы белгілерін, жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттайды, ал заттың өз атын жасырын ұстайды. **Сондықтан да ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз.**

Жұмбақтың алғашқы үлгілері ертедегі адамдардың тұрмыс-тіршілігіне, еңбек-кәсіп ету жайларына байланысты туып, кейіннен халық өмірімен біте қайнасқан, талай ғасырмен бірге жасасқан, өзінің қалыптасу және даму процесінде жаңа мазмұн, жаңа тақырып алып отырған жанр. Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, жұмбақ-өсу, ұлғаю үстінде болған, әрбір тарихи дәуірлер туғызған жаңалықтарды бойына жинай келген халық қазынасы. Қай кезде болса да, жұмбақты еңбекші халық оралымды ұшқыр сөз, өткірлік, тапқырлық ретінде қолданып келген. Мұнымен қатар, жұмбақтың білім берерлік, білмегенді білуге ұмтылдырарлық қасиеті барлығын халық жақсы түсінген.

Академик М.Әуезов қазақтың ертедегі әдет-ғұрып салтында жұмбақтың алатын орны айрықша екендігін айта келіп, «кейде бүкіл бір ертеқ жұмбақтан туады. Әңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйріктігін жұмбақпен сынау машық болған» деп көрсетеді. Бұл тарихи шындыққа негізделген пікір.

Жұмбақ-оқушы балалар мен жастарға білім берерлік, тәрбиелік мәні бар құралдардың бірі.

Халық жұмбақтарының тақырыбы өте көп. Жаратылыс дүниесі, табиғат жайы, еңбек-кәсіп құралдары, хайуанаттар мен өсімдіктер, адам

және оның өмірі, өнер-білім, техника т.б. жұмбақтардың басты тақырыбы болумен қатар, мазмұны да болады. Бұл тақырыптардың бәрі жұмбақ көлеміне енгенде, әрқайсысы жалпылама түрде алынбай, бөлшектене, жекелене алынады.

Аталған тақырыптағы жұмбақтардың қайсысы қай кезде туғандығын көрсету, толық хронологиясын беру қиын нәрсе. Дегенмен кейбір тақырыптағы жұмбақтардың қашан туғандығын белгілеуге болады. Мәселен, өнер-білім, техника жайында шығарылған жұмбақтар бергі кезде, ХІХ ғасырдың ішінде туа бастағанын байқаймыз.

Жұмбақтардың мол тақырыбының бірі адам баласының жаратылыс дүниесін тану әрекетіне байланысты туған деуге болады. Бұл тақырыптағы жұмбақтардан адамдардың дүние танудағы ой-өрісі, түсінігі, табиғат құбылыстары жайындағы ұғымдары да көрініп отырады. Олар ай мен күнді, жер мен көкті, от пен суды, қыс пен жазды, қар мен жаңбырды, жел мен құйынды т.б. жұмбақ еткенде, өздерінің ұғым-түсінігіне жақын нәрселерге салыстырады.

Аспан әлемі жұмбақ көлеміне енгенде көз жетпейтін дария, үлкен көк шатыр, кең сарай бейнесінде алынады. Кейде сол аспан әлемін мекендеушілер кімдер екенін жұмбаққа қосады. Мәселен:

**Көріп едім бір үлкен дарияны,
Барша қыз мекен етіп жатыр оны.
ішінде ерлі-байлы екі аққу бар,**

Жарықтық жеті сарбас балалары,-деп, аспанды-дарияға, жұлдыздарды-қызға, ай мен күнді-аққуға, жеті қарақшыны-балаға теңейді.

Жаратылыс тақырыбына шығарылған жұмбақтардың бірсыпырасы жерге байланысты айтылады. Бұл ретте жұмбақ көлемі енетіндер: жер, су, от, боран, қар, тау, тас, өсімдік т.б. Жерді жұмбақ еткенде өлшеусіз пішілген бір дүние, көлеміне көз жетпейтін кілем түрінде сипаттайды (мысалы: «Өлшеусіз піштім, жіпсіз тіктім», «Зер-зер кілем, зер кілем, көтерейін десем зор кілем»).

Қазақ жұмбақтарының күрделі бір тақырыбы-төрт түлік мал, жалпы хайуаннаттар жайына арналады. Мал өсіріп кәсіп еткен, оның сырын жақсы білген халық төрт түліктің өзіне тән мінезі мен қасиетін, адам баласы үшін жасайтын қызметін, келтірер пайдасын айтып жұмбағына қосады.

Жұмбақтардың аса бір мол тақырыбы-еңбек-кәсіп құралдары және тұрмысқа керекті жабдықтар жайына арналады. Бұл тақырыптағы жұмбақтар үлкенді-кішілі құрал-саймандардан бастап, ыдыс-аяқ, ине-жіпке дейін қамтиды. Арба, шана, қамыт-сайман, ер-тұрман, балға, балта, қысқасы, барлық шаруа құралдары, үй жабдықтары, киім-кешек, ыдыс-аяқ, ине-жіп т.б. жұмбақ көлеміне енеді. Мысалы,

Ізі бар, қадамы жоқ аяғының,
Тимейді ұшы жерге аяғының.
Қос қолды хайуанға арта салып,

Салады әуезіне баяғының,-деп, арбаны суреттейді. Немесе «Өзі батыр, жасырын жатыр» (қақпан), «Тұрса түйедей, жатса қояндай» (ер-

тоқым), «Алдын айпар,жанын жайпар» (шалғы), «Ерте тұрдым, екі айыр жолға түстім» (шалбар), деп жұмбақ етеді.

Қазақ жұмбақтарының тақырыбы және мазмұны жағынан әрі күрделісі, әрі көбі:оқу-білім,өнер,техника жайын суреттеуге арналады.

Аталған тақырыптағы жұмбақтар өнер-білім, оқу, техниканы жалпылама түрде аялмайды, әрқайсысын ажырата, жекелеп алады және нәтижесін айтады. Мысалы, оқу оқып білім алуға керекті жабдықтар мен құралдарды сипаттау арқылы оқу-білім жайы жұмбақталады. Бұл ретте жұмбаққа енетіндер: қағаз, қарындаш, қалам, әріп кітап географиялық карта, дәптер т.б. Географиялық картаны жұмбақ еткенде

Жер көрдім қаласы бар,
Үйлері жоқ мекендейтін.
Көл көрдім, өзен көрдім,
Сулары жоқ тереңдейтін, -деп бейнелейді.

Техника туралы шығарылған жұмбақтардың көлеміне енетіндер: көбінесе, автомашина, паровоз, поезд, телеграф, телефон, радио, комбайн, трактор, электр, самолет т.б. Халықтың жұмбақтарында паровозды алып күшті қара айғыр немесе боздаған қара інген деп, поезды көшіп бара жатқан керуен деп суреттейді. Радионы жансыз бұлбұлға немесе аспан тілшісіне теңейді. Самолетті аспан айдынында жүзген жайын бейнесінде алады. Электрді «байласаңыз жүре бастайды, шешкенде тұрып қалады» деп көрсетеді. Телеграфты жұмбақ еткенде:

Білмеймін аяқтарын неше мыңнан,
Бір нәрсе арқасында жалғыз қалдан.
Өзінің иелері әмір қылса,
Жер жүзін бір сағатта сайран қылған, -деп сипаттайды.

Жұмбақтардың өзіне тән ерекшеліктері. Ең алдымен жұмбақтар тапқырлыққа құрылады. Жұмбақтың өзі де, оның шешуі де асқан тапқырлықпен құрылуға тиісті. Сонда ғана ол жұмбақ болады.

Жұмбақта фантазиядан да деректілік, нақтылық басым келеді. Ол жұмбақ көлеміне енетін нәрселерді алыстағы бұлдырдан алмайды, адамның көз алдындағы, күн сайын көріп, біліп отырған нәрселерден алады. Бұл нәрселерді жалпыламай түрінде алмай, бөлшектеп, жекелеп алады, әрбір заттың бөлек-бөлек бөлшектеріне айрықша көңіл аударады. Мәселен, жұмбаққа сиырды енгізгенде, оның өзін айтумен қабат, мүйізін де, емшегін де, сүтін де бөлек жұмбақ етеді. Басқа нәрселерді жұмбаққа қосқанда да осындай жай байқалады.

Жұмбақ көлеміне енетін заттарды сыртқы белгісі, сыртқы кескін көрінісімен сипаттауды («Қараша тауым қарлы болды, бір жауса кетпейұғын зәрлі болды» шаштың ағаруы) жақсы көріп отырады. Мұнымен қатар жұмбақ әрбір затты құлаққа естілетін дыбыс белгісімен де бейнелейді, бұған да айрықша мін береді. Мысалы: «Әуеден күбі түсті, күбінің түбі түсті» деп күннің көркіреуін дыбысына қарап жұмбақтайды.

Жұмбақтың өзіне тән бір ерекшелігі-жұмбаққа алынатын нәрселерді атқаратын қызметіне қарап көрсетуінде. Мәселен, құлыпты:

Ә, керемет бір ит бар
Үй бағады, үрмейді,

Аяғы жоқ жүрмейді.

Рұхсатсыз ол иттен

Ешкім үйге кірмейді,-деп сипаттайды. Жұмбақтардың көпшілігінде осы ерекшелік айрықша көзге түсіп отырады.

Жұмбақтарда көп кездесетін ерекшеліктің бірі - затты жақын заттарды парлап, қосарлап айтуында. Ай мен күн, жер мен көк, қыс пен жаз, көн мен түн, қол мен аяқ т.б. жұбымен алынып жұмбаққа қосылады. Бұл ретте, мысалы, күн мен ай мына түрде жұмбақ етіледі.

Біреудің бір ұлы бар және қызы,

Біледі ол екеуін дүние жүзі.

Ұйықтайды ұлы түнде, қызы күндіз,

Жүргенде білінбейді басқан ізі.-

Жұмбақтың қайсысы болса да негізгі ойды образ, оралымды ұшқыр сөз арқылы білдіреді. Жұмбақта көркемдік суреттеу құралы болып табылатын теңеу, метафора көп қолданылады. Бір нәрсені екіншісіне теңеп, салыстыра отырып образ жасайды. Мәселен, шегірткені

Ат басты,

Арқар мүйізді,

Бөрі кеуделі,

Бөкен санды,-деп суреттейді де, көз алдына оның кескін-пішінін елестетеді.

Қазақтың жұмбақтары, өзінің сөз саптасы, құрылысы жағынан мақал мен мәтелге ұқсайды және көбінесе өлең түрінде келеді, ұйқасым, ырғақтарды сақтап отырады. Мұнымен қатар, жұмбақтарда да дыбыс үндестігі, дыбыс қайталаушылық, сөйтіп барып айтайын деген ойға тыңдаушының көңілін бөлушілік көп кездеседі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1 Жұмбақтардың алғашқы үлгілері қалай пайда болған?

2. Жұмбақтар қандай тақырыптарды өз ішіне алады?

3. Жұмбақтардың өзіне тән қандай ерекшеліктері бар?

4.Жұмбақтардың тәрбиелік мәні неде?

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алм. 1981

2. Ш.Ахметов. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том.2-кітап. 1980.

3. М.Әуезов. Жұмбақтар туралы. Алм. 1982

Аңыз-әңгімелер

Қазақ халқының оқиғасын реалистік болмыстан, шындық өмірден алып ауызша шығарған көркем шығармалардың елеулі бір саласы - аңыз-әңгімелер. Аңыз әңгімелердің алғашқы үлгілері халық үшін қызмет еткен және тарихта болған адамдардың ісін, өмірін әңгімелеу негізінде туған. Мұндай адамдардың халыққа қамқор болып, халық намысын қорғағаны, бұл жолда жасаған әр-алуан істері ел аузында әңгімеге айналып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен. Олардың аты, ісі ерте кезде жазу-сызу өнері болмағандықтан хатқа түспеген, тек халықтың аңыз-әңгімелерінде сақталған.

Сондықтан да әуел басында тарихи шындыққа, нақтылы деректерге негізделіп туған әңгімелер кейіннен халықтың ауызша айтатын әңгімелері болып кеткен. Бұл әңгімелер бергін келе әр түрлі қоғамдық жағдайларға, халық тілегіне сәйкес өзгеріп, жаңарып отырған, оған бергі заманның шындығын туған жаңа оқиғалар, көзқарастар қосылған. Солардың бәрінде жаңағы адамдардың аттарын айнытпай сақтай отырып, соңғы кездің тілектерін көрсететін аңыздар да туған. Мысалы, Алдар көсе жайындағы қазақ аңыздарын алсақ, оларда әр заманның ізі жатқанын байқаймыз. Онда хандар билеген заманның да, бергінде байлар мен саудагерлер әкімдік еткен дәуірдің де елестері бар. Бұдан, бір жағынан, Алдар көсеге байланысты аңыздардың ерте заманда туғандығын аңғарсақ~ екіншіден, бергі кездің де жай-жапсары суреттелгенін көреміз.

Аңыздардың әңгімесі тарихта болып өткен адамдар жайынан алынады дегенді біз шартты түрде айтамыз. Өйткені қазақтың аңыздарында аталатын Алдар көсе, Асан Қайғы, Жиренше туралы тарихи деректер жоқ, тек аңыз -әңгімелер бар.

Алдар көсе. Қазақ арасында туған аңыз-әңгімелердің бірсыпырасы Алдар көсе жайында айтылады. Бұлардың бәрінде ол халықтың айлалы, ақылды ұлы, тапқырлығына қулығы сай, ер көңілді, өжет жігіті болып суреттеледі.

Алдар көсеге байланысты аңыз-әңгімелер тек қазақта емес, ағайындас қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен елдерінде де бар. Осы елдерде айтылатын аңыздардың бәрінде Алдар көсе халық ұлы, көпшілік атынан күреске шыққан, қанаушы тап адамдарынмен алысып өткен азамат бейнесінде келеді. Халықтың әңгіме-аңыздарының сүйікті кейіпкері болған Алдар көсе топас ханды, сараң байды, елді жегідей жеп жүрген саудагерді, әр түрлі діндар адамдарды мазақтап, күлкі етеді, олардың жағымсыз қылықтарын жұрт алдында жиренішті етіп көрсетеді. Осыған сәйкес аңыз-әңгімелерде халықтық тұрғыдан оның жағымды образы жасалады~ Алдар көсені қалың көпшілік ортасынан шыққан және сол көпшіліктің мүддесі үшін күрескен адам етіп бейнелейді.

Алдар көсе жайында қазақ арасында айтылатын аңыз-әңгімелердің тақырыбы, мазмұны әр алуан болып келеді. Соның бәрі еңбекші бұқараның тұрғысынан айтылады. Мұны біз «Алдар көсе мен Алаша хан», «Алдар көсе мен шық бермес Шығайбай», «Алдар көсе мен саудагер» т.б. аңыз-әңгімелерден көреміз. Осы аңыздарда аталатын хан, бай, саудагерлерді Алдар көсе өзінің тапқырлығы арқасында алдап соғады, ел арасында мазақ күлкі етеді. Оларды Алдар көсе қара басының пайдасын көздеп алдамайды, халықтың намысын қорғау үшін, еңбекшілерді езіп келген қанаушылардан кек қайыру үшін алдайды.

Күлкілі сюжетке құрылған «Алдар көсе мен Алаша хан» дейтін аңыз-әңгімеде ел билеген хандардың топастығы мен қомағайлығы мысқылға алынады. Алдар көсе жайында қазақ арасында шығарылып, көпке тараған аңыз-әңгіменің күрделісі-»Алдар көсе мен шық бермес Шығайбай». Бұл аңыз да сараң, қалтырауық, пейілі тар байлар жөнінде халықтың сыны, көзқарасы қандай екендігін айқындайды. Және де Шығайбай аңыз-әңгіменің жекелеп алған жексұрын кейіпкері ғана емес, ол сонымен қатар

өзі секілді ішетін асқа, киетін киімге жарымаған, сілкіп соларға сырмағы жоқ ертедегі қазақ байларының кескін-келбетін, олардың өрісі тар, өресі аласа ой-жүйесін көрсетеді.

Ертедегі сасық байлардың өкілі ретінде алынған Шығайбайда ең алдымен, адамгершілік қасиет жоқ. Ол малмен өріп, малмен жусаған тірі жан. Оның адам деген аты болмаса, сол атқа сәйкес сәні де, салты да жоқ~бар арманы: «ішпей, жемей, байысам екен».

Өзінің сараңдығы, пейілі тарлығы, қалтырауық қасиетімен елге жек көрінішті болған Шығайбайды халық аңызы Алдар көсе арқылы оннан әрі масқаралай түседі. Шығайбайдың қандай жан екендігін ел әңгімесінен естіп білген Алдар көсе енді оған өзі аттанады. Ол осыдан былайғы әңгімелерге араласа отырып, Шығайбай жайында ел арасында айтылып жүрген сөздерді растап шығушы ғана болмай, сараң байдың адамгершілік қасиеттен айрылып қалғандығын айғақтаушы да болады.

Алдар көсе елді жегідей жеп жүрген саудагерлерді, қожа-молдаларды таратқан діни ұғымдарды да мазақ, күлкі етіп жүреді. Олардың сорақы қылықтарын масқаралайды.

Дін иелері халықты ығыстырып, надандықпен қараңғылықтың торында ұстау үшін әр түрлі жын-пері, шайтандарды айта отырып, солар арқылы адам баласын қорқыту және олардан құтылу үшін дінге мүлгу керектігін ескертетін. Дін иелері айтатын осы ұғымдарды Алдар көсе бекерге шығарады. Мұны «Алдар көсенің шайтанды алдауы» деген аңыздан көруге болады.

Алдар көсенің халық ұлы, көпшілік мүддесін көздеген адам етіп көрсету жайын да қарастырған. Осы ретте «Алдар көсе мен қойшы», «Алдар көсе мен егінші» дейтін әңгімелер туған. Бұл аңыз-әңгімелер халыққа жат, феодалдық орта тудырған шығармалар еді. Сондықтан да олар халық арасына көптен жайылып кете қойған жоқ.

Сонымен, халықтың Алдар көсе жайындағы аңыз-әңгімелері таптық, қоғамдық қарым-қатнастарды, халыққа жат, жексұрын қылықтарды сынап-мінеу, әжуа-күлкі етуге құрылады. Еңбекші бұқараның ортасынан шыққан айлакер, ақылы сергек, мысқылшы Алдар көсе арқылы халық әңгімелері ханды, байды, саудагерді т.б. жағымсыз түрде бейнелейді.

Асан қайғы. Қазақ арасына ерте кезде тараған және әр түрде айтылып келген аңыз-әңгімелердің бір тобы Асан қайғыға арналады. Халықтың аңыз-әңгімелері Асанды да елдің ер жігіті, көпшілік қамын ойлаған ақылды азаматы етіп бейнелейді.

Асан қайғыны сөз еткенде, кейбір ғалымдар оны тарихта болған адам және Жәнібек ханның (XV ғасыр) тұсында өмір сүрген деседі. Бірақ бұған келтірер тарихи дәлел жоқ. Сондықтан да біз Алдар көсе секілді, Асан қайғыны да аңыз-әңгімелердің жағымды кейіпкері деп аламыз.

Халықтың аңыз-әңгімелері Асан қайғыны, ең алдымен, ел үшін қызмет еткен, халық қамын ойлаған ер-азамат, әрі әнші, домбырашы, әрі талапкер, тапқыр, әрі құралайды көге атқан мерген етіп көрсетеді. Халық аңыздарында оның аты Асан болады. Халықтың аңыздарында Асан ел сүйген, көпшілік қамын ойлаған ер азаматы болып келеді. Осы тұрғыдан оның халық үшін жасаған істері суреттеледі. «Асан мен Ежен хан» дейтін

аңыз Асанның жігі кезін елестетеді. Ол өзінің әнімен, өлеңімен халықты сергітіп жүреді. Ит жүгіртіп, құс та салады, аң аулайды, кәсіп етеді.

Аңызда Асан қаһарлы Ежен ханның жазасынан ел-жұртын қорғап қалады.

Асан жайындағы халық аңыз-әңгімелерінің ең маңыздысы-оның мал өсіріп кәсіп еткен еңбек еліне шұрайлы жер, кең қоныс ізденуіне байланысты туған. Бұл ретте ол халық қамын ойлаған, шаруа жайлы жер іздеген адам болып әңгімеге қосылады. Желмаясына мініп алып, Асан қазақ жерін шарлап шығады. Қай жердің қандай қасиеті барлығын, қай түрлікке қай жер қолайлы екендігін ақыл ретінде айта, бағалай отырады. Бірақ қаншама жақсы, төрт түліктің жайылымына қолайлы болғанымен Асанды қанағаттандырмайды. Ол «суы - сүт, жағасы - балқаймақ» өзенді аңсайды, шаруаға жай, жанға рақат жерді іздейді. Осындай жерді ол өзінің қиялымен ғана тапқан болады. Оның аты - «Жер үйек». Асанның қиялынан туған «жер үйек»-шаруа үшін аса қадырлы қоныс, көк орай шалғынды өріс, мыңға мекен болатын жер деп танылады.

Ол осындай жерді қиялы арқылы таба тұрса да, оның шындығында болмағанына өкінеді.

Халықтық ортада туған аңыз-әңгімелердің бәрінде Асан жайы осылай баяндалады. Асанды ел қамқоры деп ардақтайды. Оның алға қойған мақсатына жете алмауын халық сөкпейді, қайта Асанның арманы бүгін болмаса, болашақта жүзеге асады деп сенім білдіреді.

Асан жайындағы халықтық аңыз-әңгімелердің мәнін қанаушы тап та, кейіннен, ұлтшыл-байшылдар да төмендетуге тырысты. Олар халықтың ардақты азаматы болған Асанға жала жабуға дейін барады, Асанды хан сарайының жоқшысы етпек те болады. Және де олар «Асан қайғы айтыпты» деген атпен халық мүддесіне жат әңгімелер шығарады.

Сонымен, Асан жайында бір-біріне қарама-қарсы бағытта шығарылған аңыз-әңгімелер бар екенін көреміз. Мұның ішінде көркемі де күрделісі де халықтыкі. Олай болса, біз сол халық шығарған аңыздарды, халық ардақтаған Асанды аламыз.

Жириенше. Халықтың тарихында еңбекші бұқараның ортасынан шығып, адал ниет, шын көңілімен халқына қызмет еткен талай азаматтар, қол бастаған батырлар, сөз бастаған шешендер болып өткен. Соның бірі - Жириенше шешен.

Жириеншенің қай кезде өмір сүрген адам екендігін айту қиын. Оның аты, ісі тек халықтың аңыз-әңгімелерінде ғана сақталған. Сол аңыздардың айтуынша, ол еңбекші халықтан шыққан адам, оның «сауып ішерге малы жоқ, төсегі-тулақ, үйі-қара лашық болған». Ол өзінің өршіл өнері, тапқырлығы мен шешендігі арқасында, елдің ер азаматы атанған.

Жириенше жайындағы аңыз аңыз-әңгімелер оның ақылын, тапқыр шешендігін, ел дауын екі ауыз сөзбен бітірген, тоқсан ауыз сөзден тобықтай түйін жасаған адам екендігін көрсетуге құрылады.

Хан мен Жириеншенің арасындағы тартыс, ел аңыздарының айтуынша, «Ханның Қарашаш сұлуға үйленбек болуы» деген әңгімеден басталады да, үдеп дами береді.

Аңыз әңгімелердің айтуынша, Қарашаштың асқан ақылды, білгір қыз екенін байқаған халық, оны өз теңі деп Жиреншеге қосады. Осыдан былай ел әңгімелерінде бірі халықтың сүйікті ұлы, екіншісі ардақты қызы болып суреттеледі. Бұлардың ақылы, білгірлігі ханнан асып жатады. Мұны хан да түсінеді. Сондықтан ол Жиреншенің көзін жойып, құрту амалын қарастырады. Жиреншеге неше түрлі қиын жұмыстар тапсырады. Егер оны орындай алмаса, Жиреншенің өлім жазасына бұйырылатынын да ескереді. Сөйтіп, жан мен Жиреншенің арасында күрес басталады. Бұл көрес екі адамның бақ таласы емес, ол ханға қарсы халық наразылығының елесі секілді болып отырады.

Хан аңда жүріп аңда жүріп, айдалада дөңгелеп бара жатқан қаңбақты көреді де, Жиреншені масқаралау мақсатымен: «Жиренше, ана қаңбақ қайда бара жатыр екен, біліп келші», - деп бұйырады. Жиренше қаңбақты тоқтатып, қасына азғантай кідіреді де, ханға қайтып келеді. «Жиренше, сұрадың ба, қаңбақ не айтты?»- дейді хан. Сонда Жиренше мүдірместен: «Менің ұшарымды жел біледі, қонарымды сай біледі. Осыны сұрай келген сен ақымақ па, сұрата жіберген хан ақымақ па?»,- деп айтты дейді. Бұл сөзден тосылған хан жұрт алдында тағы да масқара болып қалады.

Жиренше жайындағы халықтың аңыз-әңгімелердің көпшілігі міне осылай келіп отырады. Бұлардың қайсысы болса да Жиренше мен хан арасындағы тартыстарға таптық сипат береді. Осындай шиеленіскен, көпке созылған айқасуларда Жиренше жеңіп жүреді. Оған бұл жолда жәрдем беретін, көмек көрсететін, тіпті көптеген қауіп қатерден құтқарып алатын Қарашаш болады. Сондықтан да халық аңыздары Қарашашты да ардақтайды, оның ақылы мен білгірлігін сүйсіне әңгіме етеді. Бұдан әйелдер жайындағы халықтың турашыл, әділ көзқарасы да көрінеді.

Халықтың аңыздарында Жиренше мен Қарашаш ақылы, білгірлігі, адамгершілігі жағынан бір-біріне тең, айнымас дос, сенімді серік ретінде бейнеленеді. Кей кезде Қарашаштың білгірлігі Жиреншеден де асып түседі. Жауыз ханның қастық ойын аңдаушы да, ақырында, ханға өзінің емшек сүтін беріп «бала етуші» де, сөйтіп, көп пәледен құтқарушы да Қарашаш болады.

Жиренше мен Қарашашқа арналған аңыз-әңгімелердің қайсысы болса да мағынасы терең, мәні зор қысқа сюжеттерге құрылады. Әңгімені әріден бастамай, нақтылы тартысқа, тапқырлыққа құрады. Дәлелін келтіріп, қорытындысын бірден шығарады және оқиғаны ұзақ сонарға салып баяндамай, барар жерін нақ айтады. Бұл оның өзіне тән ерекшелігі болып табылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Аңыз-әңгімелердің алғашқы үлгілері қалай пайла болды
2. Алдар көсе туралы қандай аңыздар тараған
3. Асан неліктен «қайғы» атанған
4. Жиренше туралы қандай аңыздар таралған
5. Аңыз-әңгімелердің өзіне тән ерекшеліктері туралы айт

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы. I-том.

3. Н.Төрөкұлов. Қанатты сөздер.

Ертегілер

Барлық елдің ауыз әдебиетінен мол орын алған және халықтың жазу-сызу өнері болмаған кезінде ауызша шығарған күрделі шығармасының бір түрі-ертегілер.

Ертегілер көбінесе, қара сөз ретінде айтылғандықтан, оны халықтың ерте заманда шығарған көркем әңгімесі деп қараймыз.

Халық әдебиетінің басқа түрлері секілді, ертегілер де адам баласының еңбек-кәсіп ету, тұрмыс-тіршілік құру тәжірибесіне байланысты туған. Жаратылыс құбылыстарын, табиғат сырын жетік білмеген, олардың неліктен болатындығын толық түсінбеген ертедегі адамдар әр нәрсені қиял еткен: өздерінің ауыр еңбектерін жеңілдету жайын қарастырған. Осы негізде ертегі-әңгімелердің алғашқы үлгілері туған. Ертегілердің алғашқы үлгілері экономиканың ілгері дамуы, қоғамдық қарым-қатынастардың алға басуы, адам баласының дүние танудағы ой-өрісінің, сана-сезімінің ұлғайып өсуі нәтижесінде әр түрлі өзгерістерге ұшыраған. Мұнымен қатар, жаңа ертегілер туа бастайды және онда адам баласының арман-мүддесі, ой-санасы, болашақтан күтетін үміті суреттеледі.

Қазақ ертегілерінің ер арасынан жиналып, хатқа түсуі, баспа жүзіне шығуы ХІХ ғ.ІІ-жартысынан басталады. Бұл ретте Шоқан, Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, Ә.Диваевтан басқа А.Алекторов, А.Василевич, Т.Сейфуллин, М.Ибрагимов, Ж.Айманов, О.Әлжанов т.б. сол кезде Орынбор, Омбы, Қазан, Астрахань мен Ташкентте шығатын газет-журналдар бетінде үнемі жариялап отырады. Олар өздері жинаған ертегілерді не орысша, не қазақша бастырады, кейде бір тілдер ғана шығарады.

Қазақ ертегілерін ғылыми тұрғыдан зерттеу ісі кейінгі уақытта қолға алынды. Бұл жөнінде академик М.Әуезовтың еңбегін атауға болады. Ол қазақ ертегілерінің идеялық-көркемдік ерекшеліктерін мүмкін болғанынша, тарихи даму жолдарын қарастырады, ертегілердің әдебиет тарихынан алатын орнын анықтайды, «Ертегілер» атты ғылыми еңбек жазады.

Ертегіден халықтың әр кездегі тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, ой-арманы, дүние танудағы түсінігі мен көзқарасы т.б. көрініп отырады. Сондықтан ертегіні Белинский «Халық жанының айнасы» деген болатын. Шынында, ертегілер халықтың өмірін, тұрмыс-күйін, мінез-әрекеттерін білу үшін аса керекті материал болап табылады. Халық өзінің ертегілерінде, қиял түрінде болса да, қоғам өмірінің көптеген мәселелерін қамтиды. Оларды халық тілегі, көпшілік мүддесі тұрғысынан әңгімелейді. Ертегілерде айтылатын әңгімелердің қайсысына болса да халық өзінше қорытынды жасап, әділ бағасын беріп отырады, нені ұнатандығын, нені жек көретіндігін суреттейді.

Ауыз әдебиетінің басқа эпостық түрлері секілді, ертегілердің де өзіндік құрылысы, көркемдік ерекшеліктері бар. Қандай ертегіні алсақ та, ол белгілі бір сюжетке құрылады, өзінше басталуы, аяқталуы болады.

Ертегі ауызша айтылатын көркем әңгіме болғандықтан, оған әрбір ертекті айрықша мән береді, әңгімесін мәнерлеп айту, тыңдаушыны қызықтыра түсу жағын қарастырады. Кейде ертекті әңгімесін:

Ертек-ертек ерте екен,
Ешкі жүні бөрте екен,
Қырғауыл қызыл екен,
Құйрық жүні ұзын екен,-деп,
немесе:
Бар екен, жоқ екен,
Бөрі бөкеуіл екен,

Түлкі жасауыл екен...-деп тоқпақтай бастай жөнеледі. Кейде ертекшілер айтатын әңгімесіне бірден кіріседі, ертегіге қатысатын басты кейіпкерлерімен бірден таныстырады. (Баяғыда бір кедей болыпты, оның үш баласы болыпты... т.б.) Ертегілерді осы негізде баяндау ертегінің құрылысына тән басты ерекшелік болып табылады.

Ертегінің оқиғасын тартымды етіп құру, бір әңгімеден екіншісін тудыру ертекшілердің шеберлігіне байланысты болған. М.Әуезов пен Е.Ысмайылов қазақ ертекшілерінің айтыстық өнеріне айрықша мән береді. Олар ертекші де үлкен творчествоның адамы деп көрсетеді және бұл ретте ертекшіні дарынды ақынға теңейді. Неше түрлі ғажайып оқиғаға құрылған ертегілерді жәгін бұзбай өрістете айту, әрбір эпизодты арасынан қыл өтпестей байланыстыру, оқиғасын қызғылықты етіп баяндау, ертегілердің әрбір кейіпкерлеріне лайықты мінездемелер беру, олардың образдарын, көз алдыға елестетерлік сөздік, тіл таба білу т.б. ертекшіден мол өнерді, шеберлікті керек етеді. М.Әуезовтың «Абай» романында, С.Мұқановтың «Өмір мектебінде», Е.Исмайловтың «Ақындар» атты монографиясында қазақ ертекшілерінің творчестволық қызметін көрсететін аса қызықты материалдар берілген.

Ертегінің түрлері. Қазақ ертегілерін мазмұнына, әр алуан ерекшеліктеріне қарай бірнеше түрге бөлеміз. Солардың ішінде бастылары: а. қиял-ғажайып ертегілер~ ә. хайуанаттар жайындағы ертегілер~ б. тұрмыс-салт ертегілері және аңыздар.

Қиял-ғажайып ертегілер. Бұл топқа кіретін ертегілер ескі заманда туып, содан бері қарай келе жатқандығын аңғартады. Ертедегі адамдар табиғат және оның құбылыстары туралы, адамның еңбегі, тіршілік-кәсібі күресі жайында, дүние-жаратылыс, қас пен дос, неше түрлі керемет күштер туралы, қиял-ғажайып ертегі-әңгімелер тудырған. Олар өздерімен алысқан жаулары жайында да, сол жауларды жеңу жолдары туралы да әр түрлі ертегілер шығарған. Оларды жалғыз көзді дәу, жын-пері, мыстан кемпір, жезтырнақ, жеті басты айдаһар, әбжылан т.б. бейнесінде алған.

Экономикалық дамудың төменгі дәрежеде болуы себебінен ертедегі адам баласы табиғат сырын және оның құпия құбылыстарын жетік түсіне алмаған. Сондықтан да бұл құбылыстарды артықша жаратушы күш бар деп ұғынған да, соларға нанып, сенген. Сол күштерді танып білу және меңгеріп алу жайында да қарастырған, оны қиял еткен. Бұл қиялдары, арманы ертегі-әңгімеге айналған.

Олар ауыр еңбекті жеңілетсек екен, жақсы шат өмірге жетсек екен деп арман қылған, соны көксеген.

Қиял-ғажайып ертегілерінің жағымды кейіпкерлері қарапайым адамдар болып отырады. Олар алдына қойған мақсатына жету үшін,

жауларын жеңу үшін күреседі, жағымды кейіпкерлерге көмектесетін, жәрдем беретін дос-жолдастары есебінде алып қаракүс, тұлпар ат жүреді. Кейде оларға неше түрлі таусоғарлар, көлжұтарлар, желаяқтар, саққұлақтар жолдас болып, жақсылық жасайды, басты кейіпкерлердің мақсат-мұратына жетуіне көмектеседі. Бұлармен қатар, жағымды кейіпкерге неше түрлі қару-жарақтар: қырық құлаш семсер, ұшқыш кілем, тоқпақ, кездік, қазан, жүзік, дастарқан т.б. жәрдем беріп, әрекет етеді. Ал бұларға қарсы қиял-ғажайып ертегілерінің нағыз жауыздық, қара күш бейнесінде алған кейіпкерлері: жалғыз көзді жалмауыз, жеті басты жылан, мыстан кемпір, жезтырнақ, айдаһар, қорқау қасқыр т.б. күреседі.

Ертедегі қиял-ғажайып ертегілерінің жағымды кейіпкерлері аңшы-мергендер, бақташы-малшылар десек, олардың бәрі еңбек адамы болып суреттеледі. Бұларды халық ертегісі ақыл-айласы, асқан күші бар батыр етіп бейнелейді. Бірақ олардың өздері де, ерлік істері де «Батырлар жырының» немесе аңыз-ертегілерінің адамына ұқсамайды. Олардың жаратылысы да, іс-әрекеті де басқаша ғажайып жағдайда болады. Ең алдымен олар жердің үстін ғана мекен етпейді, қиялдан туған дүниені кезіп жүреді: кейде жеті қабат жер астына түсіп кетеді, кейде алып қаракүс немесе самұрықпен тоғыз қабат көп үсігін аралйды. Олар кеіде адамзат білмеген от дариясының ар жағында болмаса неше түрлі сырлы адамдар ішінде сайран салады. Қысқасы, жердің астын-үстін аралап шығады, талай-талай теңіз дүниесін кезеді. Соның бәрінде алуан-алуан ғажайып күйге ұшырайды. Бірақ ол қиыншылықтарды жеңіп мақсатына жетіп отырады. Бұл айтылғандардың мысалы ретінде, «Ер Төстік», «Керқұла атты Кендебай», «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегілерін келтіруге болады.

Хайуанаттар жайындағы ертегілер. Бұл топтағы ертегілердің де алғашқы үлгілері өте ерте заманда туған. Ертедегі адамдар өздерінің күн көрісі үшін төрт аяқты хайуанаттарды пайдалану, оларды үйрету, асырау жайын қарастырған. Және де әрбір хайуанаттар туралы, оның қасиеті туралы түрлі мифтік ұғым-түсініктер ойлап шығарған.

Ертедегі адамдардың хайуанаттар жайындағы әр түрлі мифке байланысты туған ескі ұғым-түсініктері, бертін келе, экономикалық дамудың, қоғамдық сана-сезім өсуінің нәтижесінде жоғала бастайды. Адамдар хайуанаттарды өздері бағындырып алған кезде, мифтік ұғымға негізделіп туған және ертегі-ғңгімелеріне қосылған ұғым-түсініктері, көзқарастары өзгере бастайды. Олар өздерінің ертегілерінде хайуанаттарды реалистік түрде алып, адам баласына келтірген пайда-зиянын, атқаратын қызметін көрсетуге талпынады.

Бұл айтылғандарды хайуанаттар жайында шығарылған қазақ ертегілерінен де көруге болады. Хайуанаттар жайындағы ертегілердің ерте кезде туған үлгілерінде кейбір хайуанаттарды жаратушы, жарылқаушы, керемет күш бейнесінде алғандығы, ертедегі адамдардың оларды ие тұтып табындағы байқалады. Мұны «Ақ қасқыр», «Жігіт пен қасқыр», «Сиқыршы», «Сырттандар» т.б. ертегілерден көреміз.

Бергі заманда шығарылған халық ертегілерінде хайуанаттар бұрынғы керемет бейнесінде алынбай, жаңа кейіпте, реалистік болмысқа байланысты алынады. Осы ретте хайуанаттар жайы екі түрде алынып,

қазақ ертегілеріне қосылады. Онда хайуанаттардың бір тобы (төрт түлік мал, үй хайуандары) шаруашылыққа келтіретін пайдасы, атқаратын қызметімен суреттеледі. Хайуанаттардың екінші тобы (жыртқыш аңдар) адам баласына жасаған жауыздығы, қаскүнемділігімен бейнеленеді. Бұл соңғысы, кейде халықтың сатираға айналады және сол арқылы қоғамдық жайлар үстемдік еткен қауымның жағымсыз халықтары мінеледі, бұлар халықтың ащы мысқылы, келеке-күлкісі түрінде келеді, таптық тартыс, күрес жайы сөз болады.

Төрт түлік мал және үй хайуандары қазақ ертегілерінің көлеміне енгенде, ең алдымен, олардың адам баласына келтірер пайдасы, атқарар қызметі қандай екендігі суреттеледі. Өйткені бұлардың шаруашылық үшін мәні, адам өмірінде алатын орны аса зор еді. Төрт түлік мал жайындағы қазақ ертегілерінде халықтың айрықша ардақтайныты-жылқы мен түйе. Оның мәні осы екі түліктің халық тұрмысында ерекше қызмет атқаратындығында. Мұны «Алтын сақа», «Тепен көк», «Бозінген», «Жақсылық пен жамандық» ертегілерінен көруге болады.

Төрт түлік малдан басқа үй хайуандарының ішінен халық ертегісіне ит пен мысық енеді. Бұлар да адам баласы үшін жасаған әр алуан жақсылық, достық қызметімен алынады.

Үй хайуандары жайындағы ертегілердің кейбіреулері жеңіл, күлкілі әңгіме түрінде балаларға арналған болады. Мысалы, «Қотыр торғай», «Мақта қыз бен мысық», «Күшік пен мысық», «Құйыршық» т.б. ертегілерді атауға болады.

Хайуанаттар жайындағы ертегілердің екінші тобы хайуандарды өз бейнесінде алады. Әрқайсысының өзіне тән мінезі, қылығы, ісі суреттеледі. Бұл ретте қазақ ертегілеріне жыртқыш аңдардан молырақ енгені арыстан, қасқыр, түлкі, аю болады. Арыстан-асқан күштің, зорлықтың, қасқыр-қомағайлық пен қорқаулықтың иесі болып кейіптеледі. Ал түлкі - айла мен аярлықтың бейнесі. Бұлармен қатар отарлық, аңқаулық кескінімен аю жүреді. Жұрттың бәріне мазақ, күлкі ретінде маймыл қатысады.

Бұл топтағы ертегілердің оқиға құрылысына дәнекер және ертегіге оқиыстан қатысатын аңдардың басын қосып, оқиғаның дамуына себепкер болатын-түлкі. Бұған мысал ретінде «Арыстан, қасқыр, түлкі және түйе», «Маймыл мен түлкі», «Түлкі, тасбақа, кене», «Түлкі, аю, қойшы», «Түлкі мен бөдене» секілді ертегілерді алуға болады.

Аталған тақырыптағы ертегілердің барлығы бірдей, аңдар мен хайуандарды тура өз мағынасында әңгімелеп қойған жоқ. Осылар арқылы қоғамдық, таптық жайларды суреттеген. Бұған мысалы, «Үш жігіт», «Түйе неге артына қарайды», «Түлкі мен арыстан», «Қасқырдың қойдан қорыққаны», т.б. ертегілер жатады.

Тұрмыс-салт ертегілері. Қазақ ертегілерінің ішінде тақырыбының көптігі жағынан болсын, оқиға-әңгімелерінің молдығы жағынан болсын, аса молы -тұрмыс пен салтқа байланысты туған ертегілер.

Бұл топқа кіретін ертегілерді ескі заманнан бастап, соңғы кезге дейінгі халық өмірінің әр алуан жақтары қамтылады. Оларда халықтың қоғамдық өмірі, тұрмыс-тіршілігі, дүние танудағы көзқарасы, таптық сана-сезімі,

арман-мүддесі суреттеледі. Және де ертегінің оқиғасы реалистік болмыстан алынады.

Халықтың тұрмыс-салтына байланысты туған ертегілерінде басты тақырып еңбек адамдарының өмірі, ісі болып келеді. Бұл ретте қарапайым адамдарды халық ертегілері қанаушы тапқа қарсы бейнеде алады, олардың ісі, ақылы, өнері, адамгершілігі хандар мен байлардан әлдеқайда артық деп суреттейді. Мұны біз көптеген ертегілерден, соның ішінде әрі көркем, әрі терең идеясы «Аяз биден» көреміз.

«Аяз би» - қазақ халқына ертеден таныс, мазмұнды, көркем ертегінің бірі. Ертегінің негізгі идеясы-шаруа адамының ісі мен ақылын ардақтау. Бұл ертегіден халықтың нені арман еткенін, нені көксегенін көреміз. Басқа ертегілерге қарағанда, «Аяз бидің» өзіне тән ерекшелігі-оқиғаны жұмбақ түрінде құруында деуге болады. Бұл әдіс тыңдаушының ынтықтырып, қызықтыра түсу үшін қолданылған.

«Үш ауыз сөз», «Қарттың ұлына айтқан өсиеті» т.б. ертегілер жұмбақ түрінде адамға пайда келтіретін ақыл-өсиет түрінде келеді.

Тақырып жағынан алғанда, қазақтың тұрмыс салт ертегілерінің айрықша әңгіме еткені-ақылды жігіт, ақылды қыз жайы,- дейді М.Әуезов. Себебі қой халықты алсақ та, ол жастардан көп үміт етеді, қоғам өмірінде болсын, жеке тұрмыста болсын жастардың атқаратын қызметі, орындайтын міндеті орасан зор екендігін біледі. Бұған мысалы, «Жақсы әйел», «Қарт пен тапқыр жігіт», «Ханның кесір қызы мен тазша», «Жолайдар мен Сағат» т.б. ертегілерді атауға болады.

Тұрмыс салттан туған ертегілердің тағы бір тақырыптары-үй іші, семья, жақсылық пен жамандық, ұры мен аярлар жайында болып келеді. Үй іші, семья жайын ертегі еткенде халықтың көздейтіні татулық болады. Жарасқан ынтымақ, тәтті татулық бар жерде жақсы семьяда құрылады, ондайдың жоғы табылып, өткені жанады дейді. Халықтың осы ойы «Жігіт пен сиқыршы әйел», «Ақылды етікші» секілді ертегілерден көрінеді.

Жақсылық пен жамандық, қиянат пен зұлымдық, қомағайлық пен сараңдық жайларына да қазақ ертегілері айрықша көңіл бөледі. Жақсылықтан басқасының бәрін жиіркеніш сезіммен суреттейді. Адамды мұратқа жеткізетін жақсылық деп бейнелейді. Жақсылық деген ұғымның мағынасы терең, мазмұны көп екендігі «Жақсылық пен жамандық», «Хан мен дәуір», «Айлалы тазша» секілді ертегілерден көрінеді. «Малынбай мен жеті қарақшы», «Ұры мен аяр», «:ш ұры» деген ертегілерді халық ұрыларды жазалап отырады.

Тұрмыс-салт ертегілерінің оқиғасы, құрылысы жағынан өзіндік ерекшелігі бар түрі-күлдіргі ертегілер. Бұл топтағы ертегілер, - дейді М.Әуезов, - үлкенге де кішіге де бірдей ортақ, тапқыр күлкіге, қызықты жеңіл түйіндерге құрылған әңгімелер болады. Мұндай ертегілердің аты, басты кейіпкерлерінің өзі ерекше күлкілі болып келеді. Ертегілердің «Қаңбақ шал», «Ұр тоқпақ», «Ши бұт, қағанақ бас, қыл тамақ», «Тоғыз тоңқылдақ, бір шеңкілдек» т.б. болып аталуының өзі-ақ күлкілі жайларды аңғартады.

Күлдіргі ертегілердің өзіндік ерекшелігі-оқиғаны шындық өмірден ала отырып, тапқырлыққа құруында және оқиғаға қиыннан қиыстырып, өмірде болғандай етіп фантастикалық әңгімелерді шебер түрде қосуында.

Қазақтың күлдіргі ертегілерінің ішінде өркеші биік, оқшау тұратыны-тазшалар жайындағы әңгімелер. Бұл ертегілерде тазшаның халық арасынан шыққан алғыр, ақылды, айлалы, тапқыр-талапкер, ер көңілді өжет жігіт екендігін аңғарылады. Ол өзінің ақыл-өнері, қайраты арқасында нешелеген қиын-қыстау жағдайдан, ауыр халден аман-есен құтылып жүреді. Өзі жалғыз атты кедей болса да, хан, уәзірлермен арпалысқа түседі, оларды ел алдында күлкі, әжуа, мазақ етеді. Оның осындай істеріне сүйсінген халық «Қу тазша», «Ақылды тазша», «Айлалы тазша» деп ертегісінен қосады. Әсіресе, «Тазшаның қырық ауыз өтірігі» ертегісі өте шебер құрылған, тапқырлық әрекеттерге бай болып келеді.

Қорыта келгенде, ертегілердің халық өміріне, еңбек процесіне байланысты туғандығын, қоғамдық даму жағдайларына сәйкес өсіп ұлғайғандығын, халықтың арман-мүддесін, дүние танудағы ой-өрісін, таптық көзқарасын, тұрмыс-тіршілік және қоғамдық салт-сана жайларын т.б. бейнелегендігін байқалады.

Халық ертегілері сюжет құру, образ жасау, тіл байлығын қолдану жөнінде жазба әдебиетінің алғашқы үлгілеріне көп әсер етті. Сондықтан ертегілердің әдебиет тарихынан алатын орны да, мәні де үлкен.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Ертегілердің пайда болуы.
2. Қазақ ертегілерінің жиналуы және зерттелуі.
3. Ертегілердің халықтық сипаты.
4. Ертегілердің құрылысы. Ертекті.
5. Ертегілердің түрлері.
6. Ертегілердің мәні.

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. 1984.
2. А.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. 1991
3. М.Әуезов. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том, 1981.

Батырлар жыры

Қазақ ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан күрделі саласының бірі-батырлар жыры. Бұл жырлардың көпшілігі халықтың отанды сүю, басқыншы жаудан ел қорғау, халық үшін ерлік еңбек ету идеясынан туған. Басқыншы жаудың шапқыншылық шабуылдарына қарсы аттанған, одан ел-жұртын қорғап қалған батырларды, олардың ерлік істерін ардақтап халық аңыз-әңгіме жырына қосқан. Сондай-ақ, халық адал еңбекті, еңбек адамдарының көпшілік үшін жасаған істерін дежырлаған, оған да ерлік сипат берген.

Әрине, батырлар жыры бір ғасырдың ғана жемісі емес. Ол халықтың ертедегі тұрмыс-тіршілігіне, тарихына, қоғамдық өміріне байланысты туып, солармен бірге жасасқан.

Батырлар жыры XIX ғасырдың ішінде ел арасынан жазылып алына бастады. Бұл жөнінде айрықша еңбек еткендер В.Радлов, Ш.Уәлиханов, Н.Ильминский, Г.Потанин, А.Васильев, Ә.Диваев т.б.

Батырлар жыры кейінгі дәуірде кеңінен зерттелді. Газет, журналдық мақалдардан бастап, кандидаттық, докторлық диссертацияларға дейін еңбектер жазылды, орта мектепке арналған оқу құралдары көлемінде зерттелді. С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Х.Жумалиев, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Г.Орлов, Н.Смирнова секілді әдебиетші-ғалымдар бірсыпыра жұмыстар жүргізді.

Батырлар жырының алғашқы ұсақ үлгілері сонау ерте заманда, патриархтық-рулық құрылыс кезінің өзінде-ақ туа бастаған. Сол кездің тарихта аттары мәлім рулары: үйсін, қаңлы, қоңырат, керей, қыпшақ т.б. өздерінің ру тәуелсіздігін сақтап қалу үшін күрескен. Мұндай күрестер кезінде әр рудың батырлары өз руларын қарсы жақтың шабуылынан қорғап қалу жолында ерлік жасаған. Олардың бұл жолдағы ерлік істері ру арасында өлең-жырға, аңыз-әңгімеге айналған.

Қазақта батырлар жырының көбірек туған кезі XIV-XVIII ғасырлардың арасы секілді. Осы аталған кезеңдерде бүгінгі қазақ халқының көне тарихында бірнеше елеулі оқиғалар болып өтті. Бұлардың ішінен бастылары төмендегілер еді:

XIII ғасырдың басында монғолдардың Шыңғыс хан бастаған шапқыншылары Қазақстан мен Орта Азияға жорық жасайды. Әскери күші мығым құрылған Шыңғыс хан жергілікті халықтардың қанын судай ағыза отырып, оларды өзіне күшпен бағындырып алады. Монғолдар Иран мен Иракқа, Кавказ елдеріне, Европаның оңтүстік шығысына қарай шабуыл жасайды. Бұл жерлерді бағындырған Шыңғыс хан оларды туған-туысқандарына, нояндарына бөліп береді. 1240 ж Жошы ұлысы құрылып, мұны тарихта Алтын Орда деп атайды.

Алтынордалықтар еңбекші бұқараларды қанауды күшейтіп, көршілес орыс елдеріне де жорық жасап отырады. Мұндай шапқыншылыққа төзе алмаған орыс халқы күреске шығып, өзінің ер жүрек батыр ұлы Дмитрий Донскойдың бастауымен 1380 ж Алтынордашыларды талқандап жеңеді.

Алтын Орда хандығы ыдырап, оның орнына үш хандық (Қырым, Қазан, Астрахань хандықтар) құрылады. Бұлардың арасында да феодалдық талас-тартыстар, шабуыл жасап ел талаушылық әрекеттер күшейе түседі. Бұған халық көндігіп отырмай, қарсы күреседі. Бұл келтірілген тарихи фактілер батырлар жырының тууына әсер етеді.

Қазақта батырлар жырының тууына зор әсер еткен екінші жағдай-қазақтар мен қалмақтардың арасында болған қарым-қатнастар, көз заманға созылған күрестер еді.

Тарихи деректерге қарағанда XVII ғасырдың қарсаңында қазақпен көршілес қалмақтар күшті мемлекетке айналады. Қалмақтың шонжарлары, феодалдары әскери күштерін біріктіріп, өздерімен көршілес елдерге талай рет шабуыл жасайды. Олардың шабуылына душар болғандардың бірі қазақ елі.

Қалмақтың қалың қолы 1723 жылдың көктемінде қазақ еліне шабуыл жасайды. Олар Жетісуды, Талас, Қаратауды тартып алады да, Сырды

өрлей Аралға дейін аттанады. Олар қазақ ауылдарының қырғынға ұшыратады. Қазақтар ата-мекенін, қонысын тастап жер ауады, ата баладан, аға қарындастан айрылады: бұл қайғылы кезеңді қазақ халқы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп атайды.

Бірақ қазақ халқы басқыншылардан бұға бермейді, күш біріктіріп, жауға қарсы күреске аттанады. Олар алғаш рет қалмақтарға Бұланты өзенінің бойында қатты тойтарыс беріп, жауды жеңеді.

Бұл жеңіс қазақ халқын рухтандырып, қазақ жігіттері ел-жұртын қорғауда тамаша ерліктер жасайды. Қазақ халқы 1729 жылы қалмақтарды қазақ жерінен аластайды.

Әрине, қазақ халқы қалмақтардың қайта шабуыл қаупінен мүлде арылып кетпейді. Сондықтан да олар өздеріне қорған болатын Россия мемлекетінің қарамағына енеді.

Мінекей, осы негізде халықтың батырлық тұлғасын ерлік күресін елестететін батырлар жыры туады.

Ертеде туған батырлар жырында ел қорғаған ерлердің алысатын жаулары қызылбастар немесе қалмақтар болып келеді.

Қызылбастар кімдер?

Шыңғыс ханның әскерлері 1256 жылдан бастап бүкіл Кавказдық елдер, Иран, Ирак және Кіші Азияның бірсыпыра жерлері Хұлагу хан құрған монғол мемлекетіне бағынады. Бұл мемлекет бүкіл монғолия державасының бір бөлегі есебінде саналған. Монғол хандары Хұлагу мемлекетін нығайту үшін әскер күшін нығайтып, жергілікті елдерден әскерлікке адам алады. Монғол хандары атты әскерден жасақтар құрады. Олар көінесе ат үстінде соғысады. Осындай жағдайда жауларынан өздерін айыру үшін ирандық монғолдар бастарына қызыл бөрік киеді. Сондықтан олар «қызылбастар» атанған.

Монғолдарға қарсы күресіп, қарсылық көрсеткен, ерлік жасап соғысқан ел қыпшақтар болған. Қыпшақ батырларының ел қорғаудағы ерлік істерін халық жыр еткен.

Мұндай жырлар бір жағынан тыңнан шығарылса, екіншіден, ертедегі жырлар соңғы кездің оқиғасын суреттеп көрсету үшін қайта өңделеді. Демек, ерте заманда туған батырлар жыры тарихи жағдайлардың негізінде, соларды әдебиет арқылы әңгімелеу, жырлау ретінде шықты.

Халық тудырған батырлар жыры қоғамдық мәселелерді, ең маңызды тарихи оқиғаларды көпшілік бұқарасының тұрғысынан бағалап жырлайды. Бұл жырлар халық бұқарасының күш-қуатын, арман-мүддесін, күресін бейнелеуге мән береді. Халықтық жырлардағы батырлар қара басының даңқы үшін емес, көпшілік үшін, халық үшін қызмет атқарады. Халықтық жырлар ел менелдің арасында достық-қатнас орнауын, тыныштық болуын көздейді, соны аңсап арман етеді.

Бұл айтылғандар халық тудырған батырлар жырына тән қасиеттер, олардың халықтың сипаты да осыған байланысты.

Ауыз әдебиетіне тән ерекшеліктің бірі-жыр бірнеше вариантта болып келуі.

Батырлар жырын шығарушылар өздерінің әңгіме-жырын оқушыға емес, тыңдаушыға арнайды. Олар тыңдаушы көпшіліктің ықлас-орайымен

санасып отырады. Егер тыңдаушы көпшілік жырды қызыға тыңдаса, онда жыршы ақын әңгімесін молынан айтуға тырысады. Әрбір ақын өздерінің жырын жұрттың жиналған жерінде айтқанда бұрыннан таныс әңгімелерді қайталай бермей, тыңдаушыны сүйсіндіріп қызықтыратын жаңадан тың әңгімелер қосады.

Әрине, жырды ұзағынан айту, бір оқиғадан екіншісін тудыру, әңгіменің жалпы желісін бұзбай молынан қамти жырлау әрбір ақыннан асқан шеберлікті, ақындық өнерді керек етеді. Кейбір дарынды ақындар ондай жырлардың мазмұнын ғана алып, сөзін өздері шығарған, бұрынғы айтылуындағы стилін, сөз саптасын, өлеңдік өлшемін сақтап отырған. Мұнымен қатар ондай ірі айтқыштар ақындар бір батыр жайында ұзағынан айтылатын және батырдың барлық өмірін, ісін қамтитын көлемді жыр шығару үшін, сол батыр жайында әр жерде бұрыннан айтылып жүрген жырларды жинастырған, оларды қиыстырып редакциялаған. Сөйтіп, бір жырдың әр түрлі варианттарынан құрап көлемді ұзақ жыр тудырған.

Батырлар жырының варианттары әдебиет тарихынан айрықша орын алады. Варианттар әрбір жырдың қалай туып және қай бағытта дамығандығын түсінуімізге көп материал бола алады. Сонымен қатар, ол жыршы ақындардың творчестволық ерекшеліктерін, ақындық шеберліктерін және олардың көзқарастарын ашуға көмектеседі.

Батырлар жырының қайсысы болса да оқиғаға құрылады, сюжетсіз жыр болмайды. Жырдың сюжеттік құрылысы жырдағы басты кейіпкер жайын, оның ағайын-жұрты, жолдас-жоралары және олардың бір-бірімен қатысы, қуанышы мен күйініші, алыс-тартыс жорықтары, жау адамдарының іс-әрекеттері жайын суреттеуден туады.

Қазақтағы батырлар жырының құрылысын сөз еткенде оның көпшілігіне тән ерекшеліктің бірі-жырдағы оқиғалардың басты кейіпкерлер төңірегінде болатындығында сияқты. Кейбір жырлардың оқиғалары көбінесе басты кейіпкерлерге байланысты алынады да, солар арқылы дамитындығы көрінеді. Бұған мысал ретінде «Қобыланды батыр» мен «Ер Тарғын» жырын келтіруге болады. Жырдың оқиғалары басты кейіпкер арқылы дамытылуы--оқиғаны тізбектеп жырлау әдісі деп аталады.

Қазақтың батырлар жырында оқиғаның басталуы әр түрлі болып келеді. Кейбір жырлар («Ер Тарғын», «Қамбар») әңгімені басты кейіпкердің ер жетіп, есейген кезінен, содан былайғы жерде жолаған ерлік істерін сипаттаудан бастайды, жырдың сюжетін осылай құрады. Ал енді бір жырларда («Алпамыс», «Қобыланды батыр») жырдың сюжеттік жемісі әріден, яғни басты кейіпкердің дүниеге келмей тұрған шағынан, тартылады. Осыдан былай жырдың әңгімесі өрістей, сатылап өрлей, дами береді.

Батырлар жыры өлеңнің жеті-сегіз буынды жыр түрімен айтылған. Өйткені ерлік қимылды көтеріңкі пафосты, атыс-шабыс жорықтарды түйдектете, асқан шапшаңдық шабытпен айту үшін өлеңнің оралымды түрі-жыр болған. Мұның үстіне өлеңді суырып салып айту үшін де қолайлысы жыр деп танылған. Жырда ұйқасымнан гөрі буын сонына, ырғақ екпінге айрықша мән берілген. Ал он бір буынды өлең жорық,

аттаныс, соғыс картиналарын беруде, оқиғаны үсті-үстіне түйдектете айтуда жыр секілді жеңіл, оралымды ұшқыр келе бермеген.

Әрине, батырлар жырының барлығы жеті-сегіз буынды жыр түрінде айтылған жоқ. Кейбір жырлар өлеңнің жыр түрін сақтаса, енді біреулерінде он бір буынды өлең де, тіпті қара сөз де кездеседі. Оның себебі-жырдың оқиғасына байланысты болса керек.

Өлеңнің жыр түріне тән негізгі шарт-буын соны мен ырғақ, екпіннің бір қалыпта болуында секілді.

Батырлар жырында дыбыс қайталаудың алатын орны үлкен. Ол жырдағы оқиғаларды дамыта және көркемдеп айту үшін қолданылады. Жыршылар дыбыстарды қайталағанда өлең жолдарын қатарынан бір дыбыстан бастайды. Кейде бір тармақтағы барлық сөздерді не дауысты (ассонанс), не дауыссыз (аллитерация) дыбыстан құрастырады. Кейбір жырларда кісі аттарының өзі бір дыбыстан басталандығы бар. («Қобыланды батыр» жырындағы кісі аттары: Қараман, Құртқа, Қарлыға, Қазан болып келеді).

Қобыланды батыр Алшағырдың тұтқынынан ел-жұртын құтқарып алады. Осы картинаны жыршы:

Қаладан шығып көп қыпшақ,
Қойдай маңырап шуылдап,
Қозыдай маңырап дуылдап,
Қобыланды ерге қосылды.
Қабыл болды бұл сапар,
Қобыланды ердің тілегі,-деп суреттейді.

Жыршы ақындар дауысты дыбыстарды қайталағанда, көбінесе, жырдағы адамдардың портреттерін жасау үшін қолданады. Мысалы,

Қара қасқа ат мінген,
Ат құйрығын шарт түйген.
Алдына дабыл төңкерген,
Артына сауыт бөктерген.
Аламанға дем берген,
Азды-көпке тең көрген,- деп сипаттайды.

Қазақ ауыз әдебиетінің поэзия түрінде адам образын жасаудың алғашқы үлгісін салған батырлар жыры деуге болады. Ел қорғау жолында ерлік көрсеткен, аңдыған жауға қарсы аттанған батырлардың образын жасау үшін жыршы-ақындар бірнеше әдістер қолданады. Ең алдымен батырларды халық ұғымына аса күшті көрінетін жаратылыс құбылыстарына салыстырады. Батырлардың жаумен кездескен жерін суреттегенде «қабағынан қар жауып, кірпігіне мұз қатып, ... жауар күндей күркіреп» деп бейнелейді. Немесе арыстандай айбатты, жолбарыстай жүректі» деп көрсетеді. Осындай теңеулер арқылы батыр образы жасалады.

Мұнымен қатар, жыршы ақындар батыр образын оның өз сөзімен жасайды. Батырлардың монолог түрінде айтатын сөздері арқылы оның ерлік істерін суреттеледі. Мысалға, Қобыланды, Тарғынның монологы сөздерін алуға болады.

Кейде жыршылар батыр образын оның ағайын-туыстарының, достарының сөзі арқылы суреттеледі. Мысалы, Ақжүністің монологынан Қарт Қожактың, Тоқтарбай, Аналық, Құртқалардың жоқтау сөзімен Қобыландының, Қаражанның сөзі арқылы Алпамыстың батырлық тұлғасы суреттеледі.

Ал батырлар жырында адамның ішкі ой дүниесі, психологиясы, қуанышы мекен қайғысы, көңіл-күйі, көзқарасы т.б. толығынан ашылмайтындығы байқалады. Жыршылар адамның психологиясымен байланысты моменттерді табиғаттағы әр түрлі құбылыстармен немесе жануарларда болатын мінездермен байланыстырады. Мәселен, Тарғынның мерткендігі күйзелісі, психологиясы тікелей суреттелмей, оны түрлі пернелеу арқылы білдіреді. «Айды, күнді бұлт қоршайды, күн жауарға ұқсайды, көлде құлар шулайды, көк тұйғын түйілгенге ұқсайды» деген сияқты параллель жасалынып барып, адамның көңіл-күйін бейнелейді.

Өзінің ел-жұртың, халқын сүйген, оларға жан-тәнімен беріле адал қызмет еткен және бұл жолда тамаша ерлік жасаған батырлар жайында шығарылған жырлардың халық әдебиеті тарихынан алатын орны үлкен.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Батырлар жырының жиналуы. зерттелуі
2. Батырлар жырының тарихи байланыстылығын қалай түсінесің
3. Батырлар жыры неліктен көп вариантты болып келеді
4. Батырлар жырының өлең құрылысы және образ жасау жолдары туралы айт.
5. Батырлар жырының тәрбиелік мәні неде

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1981.
2. Батырлар жыры. Жинақ.

Қобыланды

Ертедегі ескі мәдени мұрамыздың ескерткіш есебінде ел арасында сақталып, біздің заманымызға жеткен көне жырдың бірі - «Қарақыпшақ Қобыланды батыр».

Ел арасында қазақ ауыз әдебиетінің кейбір үлігілері ХІХ ғасырдың ішінде жинала бастады және біз бұл жөнінде еңбек сіңірген кісілерді атап өткенбіз. Сол аталған адамдардың ішінен «Қобыланды батыр» жырын алғаш рет жинаған Ыбырай Алтынсарин деуге болады. Ол өзінің досы Н.И.Илминскиймен бірге ел аралап, халық әдебиетін жинауға кіріседі. Ыбырай «Қобыланды батыр» жырын Морабай ақынның айтуынан жазып алған. Осыдан былай «Қобыланды батыр» жырының басқа варианттарын жиірап алу ісі басталады. Мәселен жырдың бір кішкене үзіндісі «Торғай» газетінде басылады және «Орынбор оқымысты комиссиясының еңбектеріне» бір үзінді енеді. Бұдан кейін Махмұт-Сұлтан Тұяқбаев деген кісі «Қобыланды батыр» жырын бұрынғы Қостанай уезі, Қарабалық

болысындағы жыршы ақын Біржан Толымбаевтан жазып алады да, ең алғаш рет өз алдына кітапша етіп 1914 жылы Ә.Диваев бастырып шығарады.

Жыршы айтушылар. «Қобыланды батыр» жырын айтқан жыршы ақынның бірі - Марабай Құлбайұлы. Ол 1841 жылдар шамасында бұрынғы қарашығанақ болысына қарасты Көбен көлі деген жерде туған Марабай 18-19 жасында-ақ асқан домбырашы болады. Сол кезде ол атақты ақындардың қасына еріп, олардың жырын тыңдайды, сөз өнерін үйренеді. Кейіннен Марабайдың өзі де ақындар айтысына араласады. Сүгір, Көкі, Қарабура Жұмырбай, Базар, Шернияз секілді ақындармен айтысқа түседі.

Марабай 57 жасында (1898 жылы шамасында) қайтыс болады. Марабайдың ақындық атағы батырлар жырын айтумен шыққан. Ол көптеген батырлық жырлар шығарған. Соның ішінде күрделісі және хатқа түскені - «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» жырлары.

Марабайдың «Қобыланды батыр» 1922 жылы Ташкентте басылды, 1932, 1939 жылдары Алматыда «Батырлар жыры» жинақтарында басылды.

«Қобыланды батыр» жырын толық жырлаған ақынның бірі - Мергенбай жырау. Ол Қостанай, Ақтөбе жақтарын көп аралап жыр айтқан адам.

Сондай-ақ жырды толық жырлаған ақынның бірі - Біржан Толымбайұлы. Ол Қостанай уезінің Қарабалық болысының адамы. «Қобыланды» жырлаған ақынның бірі - Мұрын Сеңгірбайұлы. Ол 1860 жылы туған. Туып өскен жері кіші жүз ішінде Адай елі, Жар деген рудан тараған. Әкесі Сеңгірбай кедей болған өмірін ұсталықпен өткізген. Мұрын 18 жасқа келгенде Адай ішіндегі Нұрым ақыннан ноғайлығының қырық батыры жырын үйренген. Сол кездегі руы Беріш Мұрат ақыннан Адай ішіндегі Нұрым ақыннан жырлар үйренген. Ол бір шеті Бұқар, екінші жағы Хиуа, Мейрам елі, Астрахань жақтарда жыр айтқан. Мысалы, оның айтқан жырларынан Қобыланды, Ер Тегіс, Ер Көгіс, Телағын, Қосай, Көкше батыр, Алау батыр т.б.

«Қобыланды батырды» жырлаған ақынның бірі - Нұрпейіс Байғанин. Ол 1860 жылы Ақтөбе облысы Байғанин ауданында кедей шаруы семьясында туып өскен. Нұрпейіс жастайынан өлең, әнге құмар болады, он жасында ақын қатарына қосылады. Оның үлгі алған ақындары: Абыл, Шернияз, Махамбет, Нұрым, Қашаған, Ақтан, Қазақбай т.б.

Нұрпейіс - күрделі сюжетке құрылған эпикалық жырлар шығарған ақын. Оның ішінде ірілері: «Қобыланды батыр», «Құбығұл», «Төрехан», «Ақ Кенже», «Хор қыз», «Ақын», «Ер туралы жыр», «Жиырма бес» т.б.

«Қобыланды батырды» жырлаған ақынның бірі - Айса Байтабынов. Ол 1875 жылы Ақтөбе облысы, Қобда ауданында, Өтешсай ауылында туған. Айса атақты Бітеген ақынға барып, одан көп жыр үйренеді.

Содан бастап жыр айту соңына түседі, халық поэзиясының үлгілері «Қобыланды», «Хан Әділ», «Құбығұл», «Телағыс», «Ауаз», «Көрұғлы», «Алпамыс», «Қыз Жібек» т.б. жырлайды.

Бұл жыр жөнінде В.В.Радловтан басқа алғаш рет орыс ғалымдарынан проф. П.А.Фалев пікір айтқан. «Қобыланды батыр» жыры жөнінде бірсыпыра еңбектер жазған Мұхтар Әуезов болды. Одан кейін

С.Сейфуллин, С.Мұқанов, А.С.Орлов, Б.К. ежабаев, Х.Жұмалиев, Е.Исмайылов елеулі құнды пікірлер айтты.

«Қобыланды батыр» жырының барлық варианттарын мазмұнына қарай зерттегенде және оларда айтылатын әңгімелерді тарихи деректермен салыстырғанда, бұл жырдың оқиғалары қыпшақтар мен қызылбастардың арасындағы көп заманға созылған қарым-қатнастарды, қызылбастардың қыпшақтарға көрсеткен қорлық-зорлығын, жауыздық әрекеттерін суреттеу негізінде туғандығы байқалады. Жыр әңгімелерінің негізгі желісі осындай ерлік күрестерді бейнелеуге құрылады. Жырдың барлық варианттарында Қобыландының соғысатын жаулары қызылбастар (тек бір вариантында қалмақтар) болып келеді. Жырда қызылбастардың басқыншылық, жаулық шабуылдарына қарсы қыпшақ батырларының жүргізген ерлік істері сипатталады. Бұған қарап, бұл жырдың тууына себеп болған - қыпшақтар мен қызылбастар арасындағы қарым-қатынастар, жыр мұны көркем суреттеу арқылы елестеткен дейге болады.

«Қобыланды батыр» жыры туралы пікір айтушылар Қобыландыны тарихта болған адам деседі. Оған дәлел етіп «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген аңыз-әңгімені келтіреді және Електен 40 шақырым жерде Қобыландының моласы, Орынбордан Маңғыстауға қарай баратын жолда Қобыланды деп аталатын бекеттің барлығын айтады.

Дегенмен Қобыланды батырдың тарихта болған адам екендігін анықтайтын деректер жоқ, тек халықтың аңыз-әңгімелері ғана бар. Сондықтан Қобыланды батырды тарихи адам деуден гөрі, әдебиеттік образ деп қараймыз. Басқыншы жау қызылбастарға қарсы күрескен, одан ел-жұртын қорғап қалған қыпшақ батырларының ерлік істері Қобыланды образы арқылы жинақталып берілген.

Қазақтағы батырлар жырының ішінде варианты көбі-«Қобыланды батыр». Оның әзірге жиналған вариантының саны – отызға жуық.

«Қобыланды батыр». Оның әзірге жиналған вариантын мазмұнына қарай қарастырғанда, екі тақырыпқа бөлуге болады. Біріншісінде, Қобыланды жас шағынан бастап қартайғанға дейінгі өмірі, қызылбастармен күресі суреттеледі. Бұл әңгімелер Марабай, Мергенбай, Біржан айтқан жырлардың негізгі мазмұны болады. Екіншісінде, батыр қарамағындағы ел-жұртын хандардан, олардың әрбір зомбылығынан қорғап отырады, Қобыланды батыр сол жауларға қарсы күреседі. Мұны біз Нүрпейіс, Айса, Мұрын жырларынан көреміз.

Сөйтіп, жырдың барлық варианттарында айтылатын оқиғалар осындай екі топқа бөліне жырланады және бәрінде Қобыландының ерлік істері, ел-жұрты, ағайын-туыс, жолдастары, алысатын жаулары суреттеледі.

Жырдағы образдар. «Қобыланды батырды» жырлаған ақындардың қайсысы болса да, адам образын жасауға айрықша мән береді. Халықтың досы қайсы, дұшпаны қайсы екендігін дәлдеп көрсету үшін жырдағы басты адамдардың іс-әрекетін сипаттайды, олардың бәрін есте қаларлықтай етіп суреттеуге тырысады.

Қобыланды. Қобыландының батырлығы жөнінде жыршы ақындардың бәрі де әңгімені әріден, баланың тумай тұрған кезінен, Тоқтарбай мен Аналықтың бір перзентке зар болуынан бастайды. Бұған үлкен мән

беріледі. Бұдан бір жағынан, шаруаңор, адалеңбек етіп ел-жұрттан асырайтын, екіншіден, ішкі және сыртқы жаулардан халықты қорғап алатын батыр ұл болуын арман еткен халық қиялы көрінеді. Әңгіменің негізгі идеясы-халыққа қамқор болатын батыр ұл іздеуден туған.

Сондықтан халық ұғымында мұндай адамның жаратылысы да, туысы да басқалардан ерекше болуы керек. Ондай ерекшелік фантазияға, мифке байланысты жатады.

Дүние жүзілік эпостың көбінде батыр образы батырдың есейген кезінен басталса, Қобыландының болашақта асқан батыр болатыны оның ана құрсағында жатқан уағынан-ақ білінеді. Мәселен, Қобыландының шешесі Қобыландыға екіқабат болғанда жерік асына не арыстанның жүрегін, не айдаһардың өтін жейді, не қара тасты шайнайды. Сөйтіп жерігін басады.

Жаратылысы, туысы ерекше болған баланың өсуі де, мінезі мен қылығы да, ақылы мен айласы да басқалардан айрықша артық болады. Қобыланды жайындағы жырлардың көбі оның бала кезіндегі өсуіне молырақ көңіл бөледі.

Таулар күйіп , тас жанған,
Алты жасар баланың
Елбеңдеген зарпына

Қобыландының шын мәнісіндегі батыр атағына ие болуы оның өзіне тең жар іздеуінен басталады. Оның шын мағынасындағы батыр атанып, даңқы шығуы оның Құртқаға үйленуіне байланысты. Жігіт болып ержеткен Қобыланды өзіне тең жар іздейді. Бірақ ондай адам өз елінен табылмайды. Сондықтан жыршы ақындар Қобыландыны Көкілен кемпірдің еліне аттандырады. Құртқаның қойған шарты үлкен бәйтеректің басына қойылған жамбыны садақпен атып түсіру еді. Қобыланды оны атып түсіреді. Бұл батырлық емес, мергендік. Сондықтан жырда, батырдың күштілігін көрсету үшін оған жамбы атқызып қоймай, қара тас пен шойыннан құйылған діңгекті қақ айыртады. Қобыланды Көкіланның алып дәулерін де жеңіп шығады.

Бұдан арғы жерде жырдың барлық вариантында Қобыланды өмірінің жаңа кезеңі, отанын қорғаған, халықтың жауларына қарсы соғысқан кездері айтылады. Осы кезде Қобыландының батырлық образы жасалады.

Қобыландыға Қараман келіп, Қазанның жаугершілік жасап, әлденеше рет елдің мазасын алғандығын және сол Қазан тағы да шабуыл жасап келе жатқанын естігенде, Қобыланды батыр қатуланып, намыстанады. Халықтың басына төнген қауіп батырға қатты батады, тұла бойын ыза кернеп, қару-жарақ асынып басқыншы жау Қазанға қарсы аттанады. Жыршы ақындар Қобыландының жау батырларымен күресін бірден жырлай салмайды. Ең алдымен, қас батырлардың бір-бірімен қалай кездескені айтылады. Екі батыр жекпе-жек соғысқа кіріспестен бұрын, бір-бірін сөзбен сынайды, сөзбен найзаласып алады. Әрқайсысы өз сөздері арқылы батырлық образдары жасалады. Осыдан кейін олар қолма-қол ұрысқа кіріседі.

Ырғай сапты сүңгіні
Ырғай-ырғай салысты.
Найза қанға майысты,

Бүгісе-бүгісе тұрысты,
Тебінгіден тер ақты,
Қабырғадан қан ақты,

Қармақ болып қайысты.
Итерісіп тұрысты
Ат тізесін бүгісті,

Түкіргенде жан татты,
Қанжар қалды қайысып
Семсер қалды майысып...

Ақырында, Қобыланды Қазанды жеңеді. Бұдан кейін ол Көбіктіні, Алшағырды, Шошай мен Барсаны да жеңеді. Өйткені, Қобыланды әділ іс үшін, халық намысы үшін күреседі.

Жыршы ақындар Қобыландының батыр екендігін халық ұғымында қас батырға тән қасиеттерімен де дәлелдей түседі. Ол қасиеттер: айтқан сөзде тұрушылық, намысқорлық, аңғалдық, жолдастық - достықты сақтаушылық. Мұның бәрі халық ұғымында батырлықтың бейнесі деп айтылады.

Алшағыр Қобыландымен өтірік дос болады да, батырды алдап өлтіру жайын қарастырады. Ол Қобыландыға: «Дос болсаң менің жауларымнан кек әпер»-деп өтінеді. Қобыланды бұған разылық білдіреді. Құртқа батырдың бұл сапарға бармауын өтінеді. Бірақ, «Екі сөйлегенім өлгенге тең, айтқанымнан қайтпаймын», - деп Қобыланды сапарға аттанады.

Қобыландының халық ісі үшін туған ұл екендігін, басқыншы жауға қарсы асқан ерлікпен күресуін, ел-отанын, халқын адал көңіл, шын ниетімен сүйген батыр екендігін халық намысы үшін ар-ұятымен қызмет еткен адам екендігін және аңғырт, аңғал, намысқор мінезін, жолдастығын, адамгершілігін жыршы ақындар молынан суреттей отырып, халқына айбар болған батырдың батырлық образын жасайды.

Қараман. Қараман-жағымсыз бейнеде алынған образ. Оның жырға қосылуы Қобыландының батырлық даңқын көтеру үшін, ел қорғаған ер қайсы, қарабастың қамын ойлаған ез қайсы екенін көрсету үшін, нағыз батыр мен қорқақты айыру үшін алынған.

Қараман-қорқақ адам. Ол өз қара басының аман-саулығын көздейді. Бұл ретте ол жауына жалынып, кешірім сұрауға дейін барады. Мәселен, Көбіктінің қолына түсіп қалып, зынданда жатқан кезінде бұлардың қасына Қарлыға келеді де: «Тұтқыннан босатсам не дер едіңдер», - дейді. Сонда Қараман:

Менің өзім нашармын
Түтікпен ауыз ашармын,
Бұл бейнеттен құтқарсаң,
Болайын сізден тасаттық,
Қарлыға босат қолымды

Бұл шаһардан қашамын,- дейді. Жыршы ақындар Қараманның қорқақтығын, жолдастық қасиеті, адамгершілігі жоқтығын суреттеумен қатар, оның мансапқор екендігін де көрсетеді. Бұл ретте ол көзі тойса да, көңілі тоймаған адам бейнесінде алынады. Қазаннан түскен көп олжаға тоймаған Қараман Көбіктінің еліне бару жайын айтады. Ондағы мақсаты Қобыландының күшін пайдаланып, тағы да көп олжа түсіру болады. Мұнымен де тұрмай, ол үнемі сауға сұрап жүреді.

Сөйтіп, халық жыры Қараман образын жағымсыз бейнеде суреттей отырып, оның істерін мінеп, мысқылдап мазақ етеді. Мұндай адамдарды жыршылар үлгі ету үшін емес, одан жұртты жирендіру үшін жырға қосады.

Құртқа. Халықтың батырлар жырында суреттелетін әйелдер көбінесе батырдың сүйікті жар-жолдасы, сенімді серігі, ақылшы досы ретінде алынады. Халық жырында Қобыланды қандай ардақты болса, Құртқа да сондай. Егер жырда Қобыланды ел қорғаған, халқына қамқор болған батыр деп көрсетілсе, Құртқаны білгір, дана деп суреттейді.

Құртқаның аса ақылды, білгір адам екендігі оның Қобыландыға жасаған қамқорлық істерімен суреттеледі. Бұл ретте халықтың Қобыландыға айтар ақылы да, көрсетер көмегі мен қамқорлығы да осы Құртқа арқылы берілген. Құртқаның ақылды адам екендігі Қобыландыға керекті тұлпарды, қару-жарақты даярлап беруінен басталады.

Құртқа қандай күйге ұшыраса да, Қобыландыны есінен шығармайтын адал жар бейнесінде суреттеледі. Ел-жұртын Алшағыр шауып алып байлауға түскен кезде де, Құртқа ақылмен іс істейді. Қобыландының келетініне сенеді де, бір кезде Тайбурыл байланған алтын қазықты және күлге көміп азық тастап кетеді~ жолшыбай тұлпардың жемін шашып кетіп отырады. Бұларға Қобыланды кез болады да ел-жұртын қандай жаудың қалай қарай алып кеткенін біледі. Қобыланды Алшағырдың қорғанын қалай алу жайын қарастырып тұрған шақта оның алдынан Құртқа шығады. Ол ақыл-айласымен Алшағырды алдап түсірген болады және Қобыландыға қорғанды қалай бұзудың жолын айтады. Сөйтіп, ол бұл жерде де батырға көп жәрдем жасайды.

Құртқа Қобыландының достары мен дұшпандарының алдында абыройы түспеуін де қатты ойлайды. Алшағырдан ел-жұртын босатуға келген кезінде, алдынан шыққан Құртқаға Қобыланды сағыныш сезімін білдіреді. Батырдың мұнысы аңғалдық екенін білген Құртқа: «Әуелі жау қолынан ел-жұртыңды босатып ал, олай етпей тұрып, мені алып кетсең - досқа күлкі, дұшпанға таба боларсың,» - деп ақыл айтады. Жұрт алдында батырдың өсек сөзге ілікпеуін, абыройы түспеуін қарастырады.

Жыршы ақындар Құртқаның ақылын, даналығын, білгірлігін аса жоқары бағалайды, оны жастарға үлгі етеді. Құртқаның істеріне сүйсінген халық Қобыландының сөзімен «ақылы артық Құртқажан, хан болуға лайықты» деп көрсетеді. Бұдан халықтың халыққа қорған болған ерлермен қатар ақылды, дана әйелдерді де ардақтағаны көрінеді.

Қарлыға. Егер жырда Құртқа ақылды, дана, білгір адам бейнесінде суреттелсе, Қарлыға көк сауытты киінген, көк сүңгіні ұстаған батыр тұоғасында алынады. Жыршылардың қайсысы болса да Қарлығаны батыр, өжет қыз етіп суреттейді. Олар Қарлығаның батырлық істері ел қорғау тілегіне байланысты еместігін, оны бұған бастап жүрген махаббат күші, қыз намысы екендігін көрсетеді. Оның бар мақсаты-өзі секілді батырға қосылу. Осындай мақсатты алдына қойған Қарлыға ойламаған жерден Қобыландыға кездеседі, оны бірден-ақ ұнатады, өзіне тең тұтады, ғашық болады. Қобыланды жағына шығады. Сондықтан да ол:

Арманым жоқ дүниеден
Қобыландымен бас қосып
Бірге жүріп өлсем деп, - ант етеді.

Ол Қобыланды үшін қолынан келген жәрдемін аямайды. Ел -жұртын тастап Қобыландыға ереді, өз әкесі Көбіктіні өлтіруге көмектеседі, туған

інісі Быршымбайды өлтіреді. Мұның бәрін ол сүйген адамына қосылу үшін жасаған болады.

Қарлығаның күшті адам екендігі жырда мол көрініп отырады. Мәселен, Көбікті Қобыланды мен Қараманды ұстап әкеліп, оларды зынданға салуды Қарлығаға тапсырады. Сонда Қарлыға екеуін екі қолтығына қысып алып кетеді. Алшағырдың Қобыландының елін босату жолында Қарлыға бірсыпыра ерліктер жасайды. Жау батырларын найзамен іліп тастап отырады. Кейіннен ол Қобыландының өзін де ат үстінен түсіріп кеткен болады. Мұның бәрі жырда Қарлығаның батырлық образын жасау үшін алынады.

Қарлыға тек батыр ғана емес, ол өзінің ақылы, мінездерімен де сүйкімді. Қобыландыға ғашық болған Қарлыға қаншама ерліктер жасаса да, мақсатына жете алмайды. Оған көңіл аудармайды. Бұған ызаланған Қарлыға Қобыландыға қарсы шығады. Қан майдан үстінде батырға найза салып, аттан түсіріп кетеді. Бір кезде Қобыландыға деген сүйіспеншілік, ғашықтық, махаббат сезімі енді кекке айналады. Бұдан махаббат, ерлік сезімі ерлік істерге, өжеттікке бастайды. Қандай іске болса да бел байлаттырады, бәрінен де махаббат сезімі күшті деп жыршы ақындар қорытынды шығарады. Осы негізде олар Қарлыға образын жасайды. Қарлығаға аяушылық білдіріп, ақырында оны Қобыландыға қосады.

Жау адамдары. Жыршы ақындар жағымды батырлардың ерлік істеріне ғана айрықша көңіл бөліп қоймайды. Олардың батырлық образын күшейтіп жасау үшін жау адамдарының мықты екендіктерін суреттейді. Қобыландымен алысатын Қазан, Көбікті, Алшағыр, Барса, Быршымбайлар осал жау емес. Жау батырларының мақсаты өз елін қорғау емес, көрші елдерге жорық жасау, соғыс ашу, ел талап мал жию. Сондықтан да жырда жау адамдарының образы бейбіт елге жасаған қиянат зорлығымен, өркөкірек, өзімшілдігі, тәкаппарлығымен алынады.

Жыршы ақындар жау батырларының образын жасағанда, ең алдымен, олардың сырт келбетіне көңіл аударады. Оларды ертегінің алып дәулеріне теңейді, мифтік сипат береді. Мысалы, Барса бейнесін:

... Будақтап түтін шығады,
Мұрнының тыныс лебі екен...
Сырғауылдан кем емес,
Барсаның тартқан шылымы...
Айғайлаған даусымен
Қара тасты жарады,
Екпінінен тыныстың,
Тастар ұшып барады...,-деп суреттейді.

Жау адамдары қанша мықты болса да, ақырында жеңіліс табады, мақсаттарына жетпейді. Оның мәнісі-олардың пәле бастап, бейбіт жатқан елге шабуыл жасауында, халыққа зорлық-зәбірлік көрсетуінде.

Тайбурыл. Ел қорғау ісінде батырға жолдас болған тұлпарларды әр халық өзінің батырлық жырына екі жүйеде қосқаны байқалады. Біріншісі, батырдың жаратылысы, туысы қандай ерекше болса, оның тұлпары да сондай болып келеді. Бұған жырда мифтік, діни мән

беріледі. Екіншісі, тұлпарды батырдың өзі іздеп табады немесе оларды батырдың жақын жолдастары, ағайын-туыстары дайындап береді.

Батырға жауынгер жолдас есебінде жырға қосылған тұлпардың бірі - Тайбурыл. Құртқа секілді дананың күтімінде болған Тайбурыл Қобыландыға жауынгер жолдас болады. Тайбурылдың басқа тұлпарлардан артық бір қасиеті-адам тілін білетіндігінде, айтқанды түсінетіндігінде. Қырық күншілік Қазанға бір күнде жеткізуді өтінген - Қобыландыға Тайбурыл «жеткізем» деп уәде етеді. Сондықтан жыршы ақындар:

Жазығы мал демесең,
Тайбурылдың ақылы
Адамзаттан артық-ты-деп ардақтайды.

Тайбурылдың екінші бір қасиеті - жүйріктігінде. оның жүйріктігі барған сайын үдей түседі, қызған сайын дами береді. Оның шабысын:

Аршындап бурыл гуледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау мен тасты өрледі...,
Көлденең жатқан көк тасты
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі...,-деп суреттейді.

Көркемдік жағынан алғанда, өлеңнің әсірелеу түрінде жырланған «Тайбурылдың шабысы» - бұл қазақтағы батырлар жырының аса сұлу, өте шебер суреттелген асқар шыңы деуге болады. Халқы үшін кек алуға аттанған батырдың тасқындаған күші, найзағайдай жарқылдаған қаһары, ызасы мен намысы «Тайбурылдың шабысы» арқылы да берілгендігі байқалады.

Жырдың құрылысы. «Қобыланды батырдың» жыр құрылысын сөз еткенде, ең алдымен, көзге түсетін бір ерекшелік - мұнда айтылатын оқиғалардың бір адамның (Қобыландының) айналасына құрылғандығында. Жырдың негізгі тірегі - Қобыланды, оның ерлік істері. Сондықтан да жыршы ақындар барлық әңгімені Қобыланды арқыла баяндауға мән береді.

Жырдың композициялық құрылысындағы өзіне тән ерекшеліктердің бірі - оқиғаны дамытуында. Жырдағы оқиғалардың қисынын келтіре тізбектеп айту, бір оқиғадан екіншісін тудыра, өрістетіп жырлау, шегініс жасамай үдете түсу - бұл жырдың басты ерекшелігі болып табылады.

Өлең түрі. Тілі. Жыршы ақындардың қайсысы болса да әр алуан атыс-шабыс айқастарды, жекпе-жек күрестерді, шабуыл жорықтарды, шұғылынан жасалған қимыл-әрекеттерді өлеңнің әрі оралымды, әрі ұшқыр түрі жыр арқылы суреттейді. Жыршы ақындар халықтың тіл байлығын, сөздік қорын молынан пайдаланып, әдемі картиналар портреттер жасайды. Жыр оқиғасын әсерлі етіп баяндайды. Жыр тілінің байлығы неше түрлі әдемі теңеулер, метафоралар жасауымен, дыбыс қайталауларымен де көрініп отырады.

Қорыта айтқанда, «Қобыланды батыр» жыры халықтық сипаты мол, ертеден келе жатқан көркем жырдың бірі болып саналады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Қобыланды батыр» жырының зерттелуі туралы не білесің?
2. Жырды айтқан жыраулар жайында айт.
3. Жырдың варианттары?
4. Қобыланды образы қалай жасалған?
5. Әйелдер образы.
6. Жырдың құрылысы мен тіліндегі ерекшеліктер туралы айт.

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алм. 1981.
2. Н.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алм. 1991
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том.
4. Батырлар жыры.1-том.Алматы 1986

Ер Тарғын

Қазақтың батырлар жырын зерттеген әдебиетші, ғалымдар «Ер Тарғын» жыры ноғайлы дәуірінде туды: жыр белгілі мөлшерде сол дәуірді және оның қоғамдық қарым-қатнастарын елестетеді дейді.

Басқа жырларға қарағанда, «Ер Тарғын» жырының варианттары көп емес. Жырдың негізгі нұсқасы біреу. Оны Марабай ақынның айтуынан Н.И.Ильминский 1859 жылы жазып алып, 1862 жылы Қазан қаласында бастырып шығарған. Жырдың бұл варианты 1892, 1898, 1909, 1913 жылдары Қазанда басылған. Кейіннен бұл вариантты Ә.Диваев 1922 жылы Ташкентте бастырады.

Мұнымен қатар, академик В.В.Радлов «Ер Тарғын» жырын өзінің үшінші томына енгізген және ол Қырым елінен Ер Тарғын туралы бір ертегіні жазып алып, жетінші томына кіргізді.

«Ер Тарғын» жырының негізгі вариантын ақын Пенковский орыс тіліне аударды. Ол 1940 жылы «Песни степей» деген жинақта шыққан.

Композитор Е.Г.Брусиловский қазақтың халық әндерін пайдалана отырып, «Ер Тарғын» атты опера жазды.

Кейіннен «Ер Тарғын» жыры жайында С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Х.Жумалиев, А.Орлов т.б. ғалымдар зерттеді.

«Ер Тарғын» жырының халықтық сипаттағы шығарма деп танылуы себебі, біріншіден, бұл жыр халық ұғымында батырдың қоғам өмірінде атқаратын қызметі, алатын орны қандай екендігін аңғартады. Басқыншы жауға қарсы аттанып, одан ел-жұртын қорғаған адамды халық батыр деп таныған. Екіншіден, бұл жырда хандардың елге істеген жауыздық іс-әрекеттері сипатталады, оларды сынап көрсетеді.

Сонымен, біз «Ер Тарғын» жырын ел бірлігін қорғау идеясынан туған, халықтың сипаты бар, көркем жырдың бірі деп қараймыз.

Ерте кезде көк сауытты киініп, көк сүңгіні ұстаған, өзінің ел-жұртын басқыншы жаудан қорғау үшін қол жинап ерлік күреске бастаған, жау қарасын көріп үрейленбеген, қайта атой салып оған қарсы шапқан, жекпе-жек ұрысқа түсіп жұрт алдында жауын жеңген адамды халық батыр деп

таныған. Ал, қалың қолды бастамаған, бірақ жасақ арасынан шығып жеке ерлік көрсеткен адамды халық ер деп атаған.

Жырдағы Тарғын қалың қол бастаған батыр болып көрінбейді. Ол жеке ұрыстарда айрықша ерлік жасаған, сонысы үшін ер атанған адам.

Тарғын-бір рудың ғана емес, бүкіл ноғайлы жұртының батыры. Оған ноғайлы халқы жақын, туыс. Ноғайлы халқы да Тарғынды ардақтап, өзіне қамқор тұтады. Ноғайлының жауы Тарғынның да жауы. Сондықтан да ол басқыншы жаулардан ноғайлы жұртының елдігін қорғауды және сол елдің бірлігін сақтауды, оған қызмет етуді, қастық жасамауды мақсат етеді. Тарғынның Ақшахан әскерлеріне еріп, торғауыттарды жеңуде ерлік көрсету осы мақсаттан туған.

Тарғын қанша мықты болғанымен, ол өз еліне күш көрсетуден бас тартады, оған азаматтық ар-ұяты бармайды. Тарғын Ақшаханның жақсы көретін бір биін өлтіріп, ноғайлының басқа еліне кетеді. Бұл жерді де өз еліндей туыс санап, оған қызмет етуге кіріседі, торғауыттарды талқандап жеңіп береді.

Тарғынның халық қамын, ойлауын, сол жолда ерлік істер жасауын жыр осылай бастайды да, кейіннен оны дамытып әкетеді.

Басқа жырларда басты кейіпкерлер тойы бірден айтылатын болса, олардың ерлік іске аттанулары бала кезінен-ақ басталған болса, бұл жағдай «Ер Тарғын» жырында жоқ. Жырдың сюжет құру, образ жасауындағы негізгі ерекшеліктің бірі де осында. Жыршы Тарғынның кім екендігін бірден айтып салмайды. Тыңдаушысын қызықтыру үшін және кейіннен Тарғынға көбірек көңіл аудару үшін, әңгімені Тарғынға байланысы жоқ жайды суреттеуден бастайды. Қалың қолмен торғауыт еліне аттанған Ақшахан, оның жеңілуі, қолдың қаша бастауы-басты кейіпкер Тарғынды жыр әңгімесіне енгізудің дайындығы сияқты. Бұрын ешкім білмеген Тарғын әскер қаша бастағанда жарқ етіп шыға келеді. Жау әскерлерін жапыра жалғыз өзі жеңіп шығады.

Жанында жолдастары жоқ Тарғын, Ақшаханның қызы Ақжүністі алып қашады. Жалғыз өзінің осындай іс жасауын жыр ерлік деп біледі. Қарт Қожаққа Ақжүністі тастап кетуін де халық жыры «ағаны сыйлағандығы» деп көрсетеді.

Ақжүністі алып қашумен Ақшахан еліне сыйыса алмайтынын білген Тарғын енді Еділ бойындағы ноғайлыға жол тартады. Олардың жоғын жоқтап, Шаған бойындағы қалмақтардан кек қайыруға аттанады. Жыршылар Тарғынның нағыз батыр екендігін көрсету үшін қалмақтардың мықты қолбасшысы Домбауылмен кездестіреді.

Қалың әскеріне, өзінің батырлық күшіне сенген Домбауыл ноғайлы еліне шабуыл жасап, соғыс ашады.

Домбауыл Тарғынға соғыспай берілуін талап етеді. Бірақ Тарғын оны жекпе-жек ұрысқа шақырады. Екеуі он бір күн алысып, Тарғын жеңіп шығады. Содан кейін жаудың қалың әскерімен соғысып, оларды да жеңеді. Жау батырлары қанша мықты және көп болса да Тарғыннан жеңіліп қалады. Өйткені олар әділетсіздік іс бастады, сондықтан олардың жолы болмақ емес деп халық жыры қорытынды жасайды. Ал Тарғынның жалғыз барып мыңдаған жауды жеңуін халық жыры оның әділдік үшін

күрескенінде, қашан да болсын әділ іс жеңеді деп топшылайды. Жырдың жағымды бас кейіпкері арқылы халық күші жинақталып беріледі.

Жырда Тарғынның бейнесі тек ел қорғау жолында жасаған ерлік істерін суреттеу арқылы ғана жасалып қоймайды. Оның батырлық тұлғасы, ерлік ісі, алып күші бөгде адамдардың (Сыпыра жырау) сипаттауымен де беріліп отырады.

Батырдың сүйікті жары сенімді серігі, ақылшы досы ретінде жырға қосылған жағымды образдардың бірі Ақжүніс.

Бет ажарын қарасаң,	Арпа, бидай, ақ ұндай,
Жазғы түскен сағымдай.	Қасы жайдай керілген.
Ет ажарын қарасаң,	Кірпік оқтай тізілген,
Қабығынан айырған.	Бел бұралып бүгілген.

деп, жыр салған беттен Ақжүністің портретін жасайды. Өз тұсында одан сұлу, одан ақылды қыз болмағандығын айта келіп, халық жыры оны Тарғынмен кездестіреді.

Тарғынның ерлік істерін, адамгершілігін, халық қамын ойлаушы батыр екендігін бірден бағалаушы Ақжүніс болады. Сондықтан ол хан сарайын тастап, халықтың қалаулы ұлы Тарғынды сүйеді де, халық жағына шығады.

Әйелдердің бас бостандығы болмаған заманда, Ақжүністің Тарғынға өзі барып сөз салуы хан ордасынан қашып шығуы қыздың өжет, намыс иесі екендігін аңғартады. Оның образын жасағанда, жыршы ақын Ақжүністің осы қасиетіне айрықша көңіл бөледі.

Тарғынға қосылып, хан сарайынан қашып шыққан Ақжүніс бұдан былайғы жерде батырдың сенімді серігі, сүйікті жары, ақылшы досы, қайрат беруші жолдасы ретінде суреттеледі. Қысылған жерде қайрат беретін, қиын жерде ақыл табатын да Ақжүніс болады. Тарғын мертiгiп, күйiнiп жатқанда батырға сүйенiш болған да, батырдың намысына тиiп, қайрап қуаттандырған да Ақжүніс едi. «Даңқты батырым, даңқсыз өлiмге душар болдың-ау, айдаладағы қарға-құзғынға жем болдың-ау», -- деп намыстанады. Сондықтан ол Тарғынның намысына тие:

Ағаштан биік мерт тауып,

Қорлықпенен өлген ер.-деп батырды әрi

қайраттандырады, әрi намыстандырады.

Мертiккен белi орнына түскен Тарғынға ендi не iстеу керек екендiгiн айтып ақыл берушi де Ақжүніс. Ол Тарғынға: Кеше мертiгiп қалған күнде сенi жұртыңа тастап кеткен ноғайлыларға барып көрiп, белiңнiң жазылғанын бiлдiр. Олай етпесең, Қырым халқы, Тарғын батыр бiр омыртқасы сынып, қарға-құзғынға жем болып, Бұлғыр таудың қойнауында өлiп қалды дер, сондай жаман атаққа қаларсың», -- деп ақыл айтады. Бұл арада ол батырдың дос-дұшпанының алдында беделi түспеуiн көздейдi.

Тарғын мен Ақжүністің соңынан қуып келген Қарт Қожақ екі жасқа қысылшаң сын кезін туғызған болатын. Бұл сыннан Ақжүніс қысылмай өтті. Ол қарт батырды сөзімен тоқтатып, жолын тосады, басындағы мұңын айтып, екі жасты жылатпауын сұрайды.

Жылап тұрған көзім бар,

Өксiп тұрған жаным бар,

Әуре болған басым бар,
Алғанымнан айырма.
Мені өзіңе қайырма.
Тілекті бермес болар ма,

Сіз сықылды асылдар,-дейді. Екі жасқа аяушылық білдірген Қарт Қожақ. Ақжүністің тілегін береді.

Сонымен, «Ер Тарғын» жыры Ақжүніс образы арқылы батырға сенімді серік, ақылшы да, айнымас жолдас болған өжет қыздың, намыс иесінің бейнесін елестетеді. Мұндай қыздарды халық жыры жастарға үлгі етеді.

Қарт Қожақ. Жырда жағымды бейнеде алынған батырдың бірі-Қарт Қожақ. Оны ноғайлы жұртына даңқы шыққан, басқыншыларға қарсы күрестерде еліне қорған болған айбынды батыр етіп суреттейді.

Қарт Қожақ-көпті көрген, талай ұрыстарға қатысқан, талай жауын талқандап жеңген-аға батыр. Ақшаханның жарлығы бойынша Тарғыннан Ақжүністі айырмақ болып аттанған қалың қол біраз жол жүргеннен кейін ақылға келеді. «Біз Тарғынды қуып жеткенімізбен, ол қызды қайтарып бермес, бәрімізді қырып салар», - деп кейін қайтады. Бірақ сол қол ішінде жасы алпыс беске келген қарт батыр алған бетінен таймайды да, жалғыз тарта жөнеледі. Бұл бұрынғы қайратына сенген Қарт Қожақ болатын.

Жырда Қарт Қожақтың бес жасынан бастап, алпыс беске келгенге дейінгі өмірі, ел қорғау жолында жасаған ерлік істері Ақжүністің сөздерімен баяндалады.

Отыз беске келгенде,
Қоңыраулы найза қолға алдың,
Қоңыр салқын төске алдың,
Жауды көрсең шүйілдің,
Жеңсіз берен киіндің.
Көксерке атта борбайлап,

Қамалды бұздың айқайлап...,- дейді Ақжүніс. Оның бұл сөздері арқылы Қарт Қожақтың образы жасалады.

Қарт Қожақты жағымды кейіпкер бейнесін ала отырып, оның кейбір мінездерін халық жыры ашу-зілі жоқ әзіл-оспаққа айналдырады. Мұны ол кекетіп емес, қарт адамның мінезін күлдіргі етіп көрсету үшін алады. Мәселен, алпыс беске келген қарт батырдың қыз дегенде делебесі қозуын, оның Ақжүніске айтатын ебі жоқ сөздерін жыр майда-шуақ күлкі түрінде келтіреді. Ол өзінің сөзінде: «Сен неге жылайсың? Мені қарт деп жылаймысың? Иә, болмаса, жаман деп жылаймысың? Қарт та болсам мен жек көретін қарт емен! Ешкімнен кем емеспін! Сен бүйтіп жылай берме, тұр жылама! Бетінді аш!» - дейді Ақжүніске. Қарт Қожақтың осы бір сөздері оның батырлық бейнесін кемітіп тұрған жоқ, қайта қарт адамға тән мінезді зілі жоқ күлкі ретінде әжуалап әзілдейді.

Ханзада. Жырдағы ең жағымсыз кейіпкер-Ханзада. Ол халыққа зұлымдық жасаушы, арамдық әрекеті, әділетсіз ісі шектен асқан хандардың бейнесін елестетеді. Бұл ретте оны зұлымдық пен жауыздықтың,

алдампаздық пен қорқаулықтың, ұяты жоқ екі жүзділіктің жинақталған образы деуге болады.

Ханзада ел талауды бөтен елдің байлығын қолға түсіруді көздейді. Бұл мақсаттарын жүзеге асыру үшін Ханзада әр түрлі айла-амал қолданады. Ол айлакерлікпен Тарғынды да өз қармағына іліктіреді. Шаған бойындағы қалмақтардан атамекенімізді әпер дегенде, оны ол халық қамын ойлағандықтан емес, өз қамын көздегендіктен айтады.

Ханзаданың ойы-кісі еңбегін, кісі күшін пайдалану. Өз тапсырмасын орындатқаннан кейін, оны орындаушы кісілердің келешегі, хал-жайы қандай болады, онымен Ханзаданың жұмысы болмайды. Ханзаданың тапсырмасын орындап келе жатып, Тарғын белінен айрылып, мертiгеді. Бірақ хан оны «бір-екі күнде келемін», - деп алдап кетеді. Айтқан уәдесінде тұрмай екі жүзділік жасайды.

Ханзада Тарғынды бір емес, бірнеше рет алдайды. Мертiккен белі орнына түсіп, Тарғын хан ордасына қайтып келгенде, Ханзада әр алуан зымияндыққа салынып, батырдан кешірім сұрайды, айыбына қызын бермек те болады. Оның алдауына Тарғын бұл жолы да түсіп қалады, хан мен келісімге келеді. Осы кезде ел шетіне жау келіп, Тарғын ноғайлы елін басқыншылар шабуылынан қорғайды. Осы арада Ханзада тағы да сертін бұзып, уәдесінен танады. Тарғынға қызын бермек түгіл, батырды мазақ етеді.

Хан қорлығына шыдамаған Тарғын ашуланып кетіп қалады. Оның бұл кетісінен үрейленген хан қатты қорқып, Сыпыра жырауға сөз салады, батыр мен ханды келістіруді өтінеді. Ханның ақылшысы, әрі жыршы-жырауы болған Сыпыра жырау хан мен батырды татуластырады. Сыпыра жырау бір жағынан ханды сынайды, өтірікшілігін айтып бетіне басады, екіншіден, Тарғынды да сынайды, «Бір қыз үшін ел-жұртыңды тастап кетуің ең балаға келіспейтін іс», - дейді. Сөйтіп, хан мен батырды табыстырады.

Жырда Тарғын бірде өз елінің қанымен де, кейін Ақшаханның, одан соң Ханзадамен де сырттай болмаса, іштей жақындасқан адам болып суреттелмейді. Хандардың залымдық істерін білісімен-ақ, Тарғын олармен сыйысып тұра алмайды, бойын аулақ салады.

Тарлан. Батырлар жыры ел қорғау жолында батырға көмекші болған, қызмет еткен тұлпарларды сүйсіне жырлап келген.

Батырлар мінетін тұлпарларға біткен қасиеттер Тарғынның Тарланында да бар. Тарлан-батырға көптен жолдас болған және оны батырдың өзі бағып, өзі өсірген тұлпар.

Құлын емдің, тай емдің,
Құнан жаста арда емдің,
Дөнен жаста үйреттім,
Алты қабат ала арқан,

Жібектей өріп сүйреттім...-дейді Тарғын. Құлынынан өз қолында өсірген, өзі үйреткен Тарлан батырдың сенімді досы есебінде қызмет атқарады, батырмен бірге ел қорғау ісіне араласады, жорық жолдарының ауыртпалығын иесімен бірдей көреді. Тарғын мертiгіп,

қапаланған кезінде көп жыл тұлпарын аса қатты ардақтағанын білдіреді. Жыршылар Тарланның сырт сипатын:

От орнындай тұяқтан,
Омыртқаң бар отаудай...
Құйрығыңа болайын,
Қынаптан шыққан қанжардай! - деп суреттейді.

Мұндай тұлпарға тек батыр емес, жырды тыңдаушы да сүйсіне, құмарта түседі.

Жырдың құрылысы, тілі. «Ер Тарғын»-өзінің құрылысы, сюжеті, оқиғаны баяндауы жағынан көркем, қызықты жыр. Жырдың оқиғасы бас кейіпкер Тарғын арқылы оның ерлік істерін суреттеу арқылы дамып, өсе, үдей береді. Жырдың оқиғалары бірімен-бірі тығыз байланысып, шарықтау шегіне жеткенге дейін бірінен соң бірі тізбектеле айтылады, бір оқиғадан екіншісі туып отырады. Жырға қосылатын әңгімелердің бәрі де Тарғынның іс-әрекетімен байланысты алынады. Тарғынның торғауыттарымен соғысы, Ақжүністі алып қашуы, Қарт Қожақпен кездесуі, қалмақ басқыншыларымен күресі т.т. жайындағы әңгімелер Тарғынға байланысты жырланады. Оқиғаны осы ретпен баяндау жыр құрылысындағы негізгі бір ерекшелік болып табылады.

«Ер Тарғын» жырының құрылысын, өлеңдік қасиеті мен көркемдік тілін зерттеген әдебиетші ғалым Х.Жумалиев бұл жырдың өзіне тән екі ерекшелігі барлығын атап көрсетеді: «Басқа жырларға салыстырғанда, айтайын деген ойды, суреттейін деген құбылысты асқан шеберлікпен беруде бұл жыр, біріншіден, дамыту әдісін, екіншіден, шендестіруді мол қолданады және шендестірудің ұлғайған, күрделі түрін жасайды. Жырдың бұл ерекшеліктері адам образын жасауынан, сөз саптасынан, айқын байқалады. Мәселен, жыр Ақжүністің келбетін

... Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де етім көр.
Қар үстіне қан тамар,

Қанды көр де бетім көр...-деп суреттейді. Қорыта келгенде, «Ер Тарғын» жыры халықтың сипаты бар көркем жыр. Ертеден келе жатқан мәдени мұрамыздың бірі.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. «Ер Тарғын» жыры туралы ғалымдар қандай пікірлер айтты?
2. Жырда Тарғын бейнесі қалай суреттелген?
3. Қарт Қожақ қандай бейне?
4. Ақжүністің келбеті жыршылар қалай сипаттайды?
5. Жырдағы ең жағымсыз бейне туралы айт.
6. Жырдың құрылысы мен тілі туралы қандай пікір айтасың?

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. 1981.
2. Ақсауыт. Жинақ.

3. Батырлар жыры. Жинақ.

Қамбар батыр

Тарихтан қазақ еліне көп уақыт бойы шабуыл жасағандар қалмақ басқыншылары болып келгені мәлім. Бұларға қарсы асқан ерлікпен күресіп, ел-жұртын қорғаған, халқына айбар болған батырлар жайында ел арасында талай әдемі әңгіме-жырлар туған.

Осындай ел қорғау, халыққа қамқор болу жолында жасалған ерлік істерді жырлау негізінде шығарылған және халықтық сипаты мол көркем жырдың бірі - «Қамбар батыр». Бұл жырдың басты идеясы - халыққа қызмет еткен батырды, оның ерлік істерін ардақтаудан туған. Батырдың негізгі міндеті: басқыншыларды талқандап жеңу, ел-жұртын қорғап қалу, екіншіден, бейбітшілік кезінде батырдың міндеті: халқына адал еңбегімен қызмет ету, халықты асырап - сақтау, жәрдем - көмегін беру екендігі суреттеледі.

«Қамбар батыр»- қазақ еліне ерте кездің өзінде-ақ тараған жыр. Оның негізгі нұсқасын Бектемір деген жырау айтқан.

«Қамбар батыр» жыры алғаш рет 1888 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Оны Ш. Хұсайынов деген кісі бастырған. 1903 жылы бұл жыр «Тоқсан үйлі тобыр» деген атпен Қазанда қайта басылды. 1922 жылы Ә.Диваев Ташкентте бастырды. Содан бері «Қамбар батыр» жыры бірнеше рет баспа жүзінде жарияланды және оқу хрестоматияларына еніп отырды. Бұл вариантты 1940 жылы Г.Владимирский орыс тіліне аударды, «Песни степей» жинағына енгізді.

Қамбар. Жырдың халықтығы, ең алдымен, жырдағы оқиғалардың еңбекші шаруаның тұрғысынан баяндалатындығынан басты кейіпкерлердің іс-әрекетінен көрінеді. Басқа жырлардағы батырлар образынан Қамбар бейнесінің айырмашылығы-жырда Қамбар еңбекші халық ортасынан шыққан ер-азамат, патриот ұл екендігі аңғарылады. Адал еңбегімен ер атанған, «ерлікті елден асырған, еңбекке белді байлаған» адам.

Халық жырының алғашқы бөлімінде Қамбар «алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды» асырап сақтаған еңбек ері бейнесінде суреттеледі. Бүкіл ауыл-аймағы Қамбардың қолына қарайды, олардың бас көтерері де, сеніп, сүйенгені де Қамбар болады. Алпыс үйлі арғынды, тоқсан үйлі тобырды асырап сақтау Қамбардың еңбек ері екендігін көрсетсе, неше түрлі жыртқыш аңдарды жеңуі Қамбардың күшті батырлығы деп бейнеленеді.

Қайда жүрсе де «ең бірінші міндетім халыққа қызмет ету, қарашығымдағы ел-жұртты асырау» деп түсінген Қамбар тек көңілдікке салынбайды. Ол қара бастың мүддесінен халық мүддесін жоғары қояды. Қамбарға ғашық болған Назым батырмен сырласудың жолын іздейді. Бірақ, оған Қамбар алданбайды, көңіл бөлмейді.

Осыған көңілім бөлініп,
?мытып кетсем жұртымды,
Құдайдың, деде, ұрғаны,- дейді.

Бұдан, әрине Қамбарда махаббат сезімі жоқ деген ұғым тумады. Ондай сезім Қамбарда бар. Әйткенмен, ол ер-азаматтың бірінші борышы халыққа қызмет ету деп түсінеді.

Екіншіден, байлық, дәреже жағынан алғанда, Қамбар өзінің Әзімбай балаларымен тең еместігін біледі. Олардан ер-азаматтығы, жігіттігі, адамгершілігі жоғары тұрса да, әлеуметтік жөнінен бірдей емес екендігін сезеді. Қамбарды Назым сүйгенімен де, Әзімбайлар жек көретіндігін, олар «сіңірі шыққан кедейге» қызын тегін бермейтіндігін аңғарады. Сондықтан да ол Назымға алаңдамай, қарамағындағы көпшіліктің қамын ойлаумен болады.

Ал ел шетіне жау келгенде, халық намысын қорғау үшін Қамбар ерлік іске бел байлайды. Қалмақ ханы Қараманның қалың қолмен келіп қамап жатқанын ноғайлы елі Қамбарға Жәдігер арқылы хабар етеді. Қараманның бұл қылығына ыза болған Қамбар:

Қамбар айтты: Жәдігер...

Жұрт үшін белді буайын...

Асырып белден буайын,

Халқының қапа болмасын,

Есен барса жолбарысың,

Сындырамын дұшпандыӘ

Әзімбайдың ақымақ,

Алты итіне өкпелеп,

Жаманның ісін қылмайын,-дейді де, басынған жауға қарсы күреске аттанады.

Қамбар жауға тілдескенде де адамгершілік жасайды. Ол қалмақ ханы Қараманға:

Сіз бенен біз жауласып,

Жаманның ісін қылмайық,

Қалаңа қайт, Қараман...-деп, текке қан төгудің керек еместігін ескертеді.

Ел намысы үшін майданға аттанған Қамбар басқыншы жауларын қиратып жеңеді де, халықтың алғысын алады. Қамбардың бұл ерлігіне сүйсінген халық сол жерде Әзімбай сияқты үстем тап өкілдерінің қолынан ештеңе келмейтіндігін сықақты, халық арасынан шыққан Қамбар сияқты батырды ерекше басым етіп көрсетеді.

Жырда Қамбардың батырлық тұлғасы Алшыораздың сөзімен де сипатталады. Сондай-ақ жырда Қамбар образы жау адамдарының іс-әрекеті, сөзі арқылы да толықтырылып отырады. Қараман мен Келмембеттің Қамбардан сескенуі, қорқып, одан қауіптенуі батыр образын ұлғайта түседі.

Сөйтіп, жырда Қамбар образы өте әсерлі болып жасалған. Қамбардың ерлігіне сүйсінген халық Қамбардай батыр болуын арман еткендігін білдіреді, соны үлгі етеді.

Назым мен Алшыораз. Әзімбай балаларының ішінен бөліп алып, жырдың жағымды кейіпкер бейнесінде суреттегені-Назым мен Алшыораз. Бұлардың жағымды кейіпкер болуы-тоқсан үйлі тобыр ішінен шыққан

Қамбардың адамгершілігін, ел үшін жасаған ерлік істерін, дұрыс бағалай білуінде.

Алты ағаның ортасында ерке өскен Назым өзіне тең жар-жолдас іздегенде мыңды айдаған байдың мырзасына көз салмайды. Ол жұрт мақтап, халық қадірлеген Қамбарға көрмей тұрып ғашық болады. Көк жорғамен жігіт тобын аралағанда, бірде-бір жігіт оған ұнамайды. Оның ойы, есі-дерті-Қамбарда.

Жақсы көріп жүр еді,
Мақтауын естіп білгелі,
Қандай түрлі екенін,
Көзімен көріп білмеді.
Сұлу да қайтты үйіне
Ер Қамбар болып сүйгені, -дейді.

Назым әр түрлі амал жасаса да, Қамбар оған көңіл аудармайды. Қамбардың бұл әрекеті өзінен асқан сұлу, ақылды қыз жоқ деп білетін Назымға қатты батады. Қамбармен сөйлесу, оған қосылу Назымның үлкен арманына айналады. Халық жыры Назымның бұл әрекетін, Қамбарды сүюін, қара басының қамын ойлағандық демейді, қайта халық ардақтаған батырды қадірлегендік деп біледі. Бұл ретте жыр Назымды оның ақылсыз, дарақы ағаларына қарсы қояды да, олардан Назымның ақыл-ойы артық екенін көрсетеді.

Назымды жоқтаушы Алшыораз болады. Әзімбай балаларының ішінде ақылы бар, естісі де-осы Алшыораз. Жыр оны ақылды, өжет, намысқор, белгілі мөлшерде батырлық ісі бар етіп суреттейді және оны Қабыршақ, Дараз, Қараз, Қарымсақ секілді ағаларына қарсы қояды. Ағалары Назымды Қамбарға қосу былай тұрсын, батырдың Назыммен сөйлескенін «сүйек сындырғандық, қорлап басынғандық» деп біледі де:

Қорлағаны емес пе,
Жалаң аяқ жарлының
Жүргені бізге жақындап?
Ақ семсерді қолына ап
Маңдайын жарып, басын шап,-десіп айқай-сүрең шығарады.

Мал мен байлығының көптігіне мастанып, бақ-дәулеті өмір бойына кетпейді деп түсінетін ағаларының топастығын Алшыораз олардың бетін басады. «Екі талай күн туа қалса, паналайтының Қамбар» дейді де, Қамбармен жақындасуды, оған өзінің теңі деп Назымды қосуды ұйғарды.

Қарындасым кем болмас,
Батырдың түссе жеміне.
Ағайынмен ойласып,
Назым жанды қосайық,
Қаласа құдай теңіне -дейді Алшыораз.

Қалмақ ханы Қараман Әзімбайға күш көрсеткенде, Әзімбай мен оның балалары жау аяғына «күлдық» деп жығыла кеткен шақта, Қараманға қарсылық білдірген тек Алшыораз болады. Ол қалмақ ханының адамдарын соққыға жығып, қуып жібереді. Бұл істің арты насырға шабатынын және жалғыз өзі Қараманға қарсы қайрат көрсете алмайтындығын біліп, ақылмен жол табады. Хал-жайын айтып, Қамбарға Жәдігерді аттандырады,

батырдан күш-көмек сұрайды. Қамбар келіп, Қараманға қарсы күреске шыққан да Алшыораз ерлік көрсетеді, Қамбарға қосылып, жау әскерлерін қуысады.

Әзімбай. Жырдағы жағымсыз кейіпкерлердің бірі-Әзімбай. Ол-кісі еңбегімен мол жинаған, соған масаттанған, бірақ қиыншылық іс түскен кезде қолынан еш нәрсе келмейтін қорқақ адам.

Әзімбай образы халық жырында екі түрлі мәселенің бетін ашу үшін алынады. Біріншіден, Әзімбай арқылы хаплық жыры езуші мен езілушінің арасындағы таптық жайларды елестету, оның ерте заманнан келе жатқандығын аңғартуды көздейді.

Басқа жырларға қарағанда, таптық қарым-қатнас «Қамбар батыр» жырында ашығырақ көрінеді. Мұны ол ең алдымен Әзімбай образы арқылы, оның халықты менсінбеушілігі мен тәкаппарлығын суреттеу арқылы елестетеді. Ол Келмембетке айтқан сөзінде:

Ертелі, кеш шұбырып,
Қонады мейман ағылып,
Кедейлер мені көрмесе,
Қалады, - деді,-сағынып,
Отымның басын бермейді,

Іздеген жоғы табылып,-деп халықты кеміте, жамандай сөйлейді.

Екіншіден, Әзімбайды халық жыры «екі талай күн туғанда» елге пана болатын кім екендігін көрсету үшін алады. Әзімбайлар байлығына сүйеніп үйілдегенімен де, ел басына қиыншылық түскен кезде, басқыншы жау келіп, қамауға алған шақта қатты сасады, қайрат көрсетіп қарсы тұрарлық күш таба алмайды. Қайта, жаудың аяғына бас ұрып жолына бастайды, жан сауғалайды. Мұндай жағдайда ерлік жасайтын тек халықтың өзі болады. Қандай қиыншылық болса да, қандай жау келсе де оларға төтеп бетерін, талқандап жеңетін халық оның қаһарлы күші екендігін жыр тарихи шындық тұрғысынан баяндайды.

Қараман мен Келмембет. «Қамбар батыр» жырында негізгі жағымсыз кейіпкер ретінде алынғандар-Қараман мен Келмембет. Бұлар ноғайлы-қазақ елін талай рет шабуыл жасап жорық ашқан, халыққа қан жұтқызған қалмақ басқыншыларының өкілі ретінде суреттеледі.

Қараман-әрі батыр, әрі ел билеген хан. Ол көрші елдерге күш көрсетуді, ығыстырып ұстауды, зорлықпен бағындырып алуды мақсат етеді. Бұл ретте Қараман өзінің күшіне сенеді: қарсыласқан дұшпанын «жүндей түтемін» деп асқақтап жүреді. Әзімбайдың аулына құда болып, Назымды Қараманға айттыру үшін барған Келмембет соққы көріп қайтады. Бұған Қараман қатты ашуланады да:

Ерегіскен кісінің...
Етін итке жегізіп,
Сүйегін өртеп жағайын..

Қазықтай жерге қағайын,- деп қаһарланады. Ол бұл мінезін Қамбарға да көрсетеді, Қамбарды да қорқытып, қорлатпақ болады. Қамбарға айтқан сөзінде:

Өлтірейін деп едім,

Кешіксең, келмей осыдан,-
дейді. Бірақ жекпе-жек ұрысқа келгенде, күшіне, күштілігіне сенген Қараман Қамбардан жеңіліп қалады.

Сөйтіп, халық жыры Қараман образы арқылы шапқыншылықты мақсат еткен, зорлық жасап дәрежеге жетуді көздеген басқыншы жаудың іс-әрекетін сипаттайды.

Қараманмен қатар, жырда Келмембет суреттеледі. Ол Қараманның атарман-шабарманы, қол шоқпары ретінде алынады. Келмембет қарсы адамдарын көбінесе сөзбен ығыстырып алуды көздейді, күш көрсете, айбат шеге сөйлейді. Бірақ ол мұнысын әлсіздерге жасайды, өзінен күштілерден қорыққанда құрдай жорғалайды. Ол-ығыстырар жерін де, ығар жерінде аңғара білетін айлакер адам. Қамбардың кескінінде ашу барын аңғарған Келмембет:

Келмембет қорқып сасады,
Шапшаң жүр,-деп.-шырағым,
Кейін қарап қашады.
Тағы да ұстап алар деп,
Дөңгелетіп жорғасын
Бауырлап қамшы басады,-

Қамбар мен дұрыстап сөйлесуден қорқып, зәресі ұшқан Келмембет, Қараманға қайтып келгенде өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай етіп сөйлейді. «Іш күннен кейін Қамбар келетін болды», - деп өтірік соғады. Оның қорқақ, өтірікші адам екендігін халық жыры ащы күлкі, мазақ түрінде жырға қосады да, Келмембеттің жағымсыз образын жасайды.

«Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» жырларымен салыстырғанда, «Қамбар батырдың» композициясындағы жырдың өзіне тән басты ерекшелігі-оқиғаны әр түрлі шегініс жасау арқылы жырлауында.

«Қамбар батыр»-тілі жағынан аса көркем жырдың бірі. Әрбір әңгімені жеңіл тілмен түсінікті, әрі тыңдаушының есінде қалатындай етіп баяндайды, аз сөзбен көп мағына береді. Кейде азғантай суретпен үлкен картиналарды көз алдына елестетіп қояды. Мысалға, Қамбардың аң аулауға шыққан кезін сипаттауын алайық. Мұны жыр:

Күмістен тағып қарғысын,
Соңына ертіп тазысын.
Ау қылып Қамбар шығады,
Қасындағы қумайы,
Таңынан тартып талайын
Тау текені жығады.
Таңы айрылып жыртылып,
Киік пен жатқан құланы,
Ат бетіне қаратпай,
Ақ бөкендей жосытып,

Айқайын салып қуады,-деп суреттейді. Бұл картинадан қазақ халқының ерте кездегі тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі аң аулауға байланысты болғандығы, ол үшін неше түрлі айла-амал қылғандығын елестетеді. Осы ретте, аңшылық өмірді суреттеуі, Аң аулауды ерлік деп жырлауы арқылы

«Қамбар батыр» қазақтың батырлар жырына өзінше бір үлкен жаңа тақырып әкеп қосты деуге болады.

Жырдың көркем тілін сөз еткенде, көзге түсетін бір ерекшелігі-бейнелеу. Мәселен, Жәдігер Қараманның қалың қолмен келіп, ел-жұртты қамап жатқанын Қамбарға айтқанда:

Ойда жоқ жерде ел қашып,
Қонысымыз тарылуы:
Қызуына шыдамай,
Жүрегіміз жарылуы,
Өртеп кетіп барады.

деген бейнелеумен білдіреді.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келгенде, «Қамбар батырды» халқымыздың сүйсіне тыңдап, сүйе жырлаған көркем шығармасының бірі деп білеміз.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Жырдың жиналуы мен зерттелуі туралы айт.
2. Жырдағы Қамбар бейнесі қалай жасалған?
3. Назым мен Алшыораз қандай тұлғада алынған?
4. Жырда қандай жағымсыз бейнелер бар?
5. Жырдың басқа жырлардан айырмашылығы неде?

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті». 1981.
2. Жинақ. «Ақсауыт».
3. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. 1991.

Алпамыс

«Алпамыс» деп аталатын жыр өзбекте де, қазақта да, қарақалпақта да бар. Ағайынды үш елдің айтуындағы бұл жыр мазмұны жағынан бір-біріне ұқсас келеді. Дегенмен, өзара айырмашылығы да жоқ емес. Бірінші, қазақтар мен қарақалпақтар айтатын жырда Байбөрі мен Байсарының араздасып кетуі көкпарға байланысты делінсе, өзбек жырында Байбөрі ел билеген хан болады, ал қарамағындағы халықтан алым-салық, зекетін көп жинайды. Бұған наразылық ретінде Байсары қалмақ еліне көшіп кетеді. Екінші қазақтар мен қарақалпақтардың айтатын жырдың екінші бөлімі Байбөрінің малын Тайшық ханның тартып әкетуі жайын суреттеуден басталатын. Ал өзбектің «Алпамысында» Алпамыс Тайшықтың еліне өз малын қайыру үшін аттанбайды. Ол Баршынның айтуы бойынша, ханның қысымынан қайын атасы мен қайын енесін құтқару мақсатымен аттанған болады.

«Алпамысты» зерттеген өзбек ғалымдары Х.Т.Зарифов пен М.И.Афзамовтың айтуынша жырдың өзбекше он бір варианты бар. Г.Сыдықовтың көрсетуінше жырдың қазақша үш үлкен түрі бар.

Қарақалпақ әдебиетшісі И.Т.Сағитов «Алпамыстың» қарақалпақша бес варианты бар екендігін айтады.

Бұлармен қатар, татар, башқұрт, алтай елдерінде Алпамыс жайында шығарылған ертегілер де бар.

Жырдың бір вариантын алғаш рет Жүсіпбек хожа Шейхұлы Исламов деген кісі 1899 жылы Қазан қаласында бастырып шығады.

Ә.Диваев «Алпамыстың бір вариантын Жиёмұрат Бекмұхамедовтан жазып алып 1901 жылы бастырып шығарады. 1939 ж «Батырлар» атты жинақ шықты. Оның редакциясын басқарған, сөз басын жазған С.Мұқанов еді. Ол «Алпамыс» жырын жаңа жинаққа енгізгенде, жырдың ел арасында айтылып келген және бұрын баспа жүзіне шыққан нұсқаларын шебер біріктіреді де, тұтас бір жырға айналдырады.

«Алпамыс» жыры жайында А.С.Орлов, М.О.Әуезов, В.М.Жирмунский, А.К.Бороков, Х.Жумалиев, Х.Т.Зарифов, Ә.Марғулан, Н.С.Смирнова, Т.Сыздықов, М.И.Афзалов, М.И.Богданова т.б. ғылыми мақалалар мен еңбектер жариялады. 1956 жылдың кезінде Ташкентте әдебиетші ғалымдардың кең мәжілісі де өткізілді. Бұл мәжілісте он бес ғылыми баяндама жасалды.

Демек, «Алпамыс»-Орта Азия халықтарының ерте заманда, ру болып жүрген кезінде шығарған шығармасы.

Жырдың негізгі идеясы-ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында араздық, шапқыншылық болмай, татулық болуын мақсат еткен адамдардың іс-әрекеті ардақталады.

«Алпамыс» халықтың жыр, халықтың идеясын, қоғамдық көзқарасын білдірген күрделі шығарманың бірі. Жырдың халықтық идеясы жырдағы обрпаздар арқылы ашыла түседі.

«Алпамыс». Жырдың басты кейіпкері-Алпамыс. Ол халықтың ру бірлігін сақтау идеясынан, руға қамқор-қорған болар батырды арман еткен қиялынан туған образ. Сондықтан жыр Алпамыстың іс-әрекетіне батырлық сипат береді.

Алпамыстың батырлық іске бел байлаған сапары Гүлбаршынды іздеп шығуынан басталады. Өзіне жар-жолдас-қалыңдық іздеп шығу, бұл жолда әр түрлі ерлік істер жасап, батырлық сыннан өту дүние жүзіндегі эпостық шығармалардың көбінде кездесетін жәйт.

Алпамыстың бұл сапарға аттануын халық жыры үлкен батырлық, соған талаптанушылық деп таниды. Алпамыстың мықты батыр екендігі алғаш рет Қаражанмен кездескен жерде байқалады.

Гүлбаршынға таласқан хан да, Қаражан да батырды көрмей жатып, оның келе жатқан дүбірінің өзінен-ақ сескенеді. Бұл дүбірді естіген Қаражан: «Тайшаның әскері де, менің әскерім де қайтындар... Қырық мың қол келе жатыр», - деп жар салады.

Қаражан секілді мықтыны женген Алпамыс кейіннен тағы бірнеше батырлық өнер көрсетеді. Тайша ханның күреске шығарған палуандарының бәрін жығады.

Алпамыстың күшті батыр екендігі Тайшық ханның сөзімен де сипатталады. Батырдың елде жоқтығын пайдаланып, оның малын қалмақ ханы Тайшық айдап әкетеді. Бұған ыза болған Алпамыс қалмақ ханына

қарсы жалғыз аттанады. Мұны халық жыры Алпамыстың келе жатқанын Тайшық хан түсінде біледі. Ұйқысынан шошып оянған хан:

Мен бір бүгін түс көрдім
Түсімде жаман іс көрдім
Құрсаулы қара бура кеп,
Қарсы қарап шабынды.
Көзімнің жасы егілді,
Қабырғам менің сөгілді,-
Басымда тәжі дәулетім
Жерге менің төгілді
Бір арыстан өзіме

Шабатұғын көрінді...- дейді. Ханның осы түсі арқылы жыр Алпамысты халық ұғымындағы күштілік бейнесін елестететін құрсаулы қара бураға немесе арыстанға теңейді.

Алпамыс - ақыл-айласы, өнері бар, қандай жағдайда болса да қолынан іс келетін батыр. Ол Тайшық ханның зынданында жатып, тас қамаудан құтылу жайын қарастырады. Батырды зынданнан алып шығатын Байшұбар ғана. Байшұбарды хан қызы Қаракөзайым қолға түсіреді. Осындай айламен зынданнан құтқарылған Алпамыс жауын жеңеді.

Тайшық ханды жеңіп, оның орнына Кейқуатты хан етіп тағайындаған Алпамыс, еліне қайтпақ болады. Осы кезде Кейқуат: «Сіз кеткен соң мына ел мені бір күнде тірі қоймайды, өлтіріп тастайды,»- деп қауіпін айтады. Алпамыс оған бұл қауіптен қалай құтылудың жайын үйретіп, ақыл айтады. Алпамыс еліне келген соң, кімнің дос, кімнің қас екендігін білу үшін әдіс қолданады. Диуана болып, ел-жұртын аралайды, олардың хал-жағдайын өз көзімен көреді.

Осы секілді әңгімелерді тізбектей айта отырып, жыр Алпамысты әрі батыр, әрі ақыл - айласы, өнері, әр түрлі әдісі бар адам бейнесінде суреттейді. Оның батырлық образын толықтыра түсу үшін халық ұғымындағы батырға тән кейбір қасиеттер де жырға қосылады. Сондай қасиеттердің бірі ретінде Алпамыстың аңғалдығы, достықты жоғары бағалайтындығы алынады.

Сөйтіп, жырда Алпамыс өз кезінің үлгі еткен сүйкімді батыры, елдің ері болып суреттелген. Алпамыс образы арқылы ел бірлігін көздеген халықтың батыр жайындағы көзқарасы, арман еткен қиялы жинақталып берілген деуге болады.

Гүлбаршын «Алпамыс» жырының жағымды кейіпкер етіп суреттеген адамның бірі Гүлбаршын.

Жырдың композициялық жағын алғанда, көптеген әңгімелер Гүлбаршынға байланысты дамып отырады. Байбөрі мен Байсарының құда болысуы, Тайша хан мен Қаражанның таласы секілді күрделі оқиғалардың негізгі түйіні Гүлбаршын болып келеді. Жырдағы сюжет құрылысында осындай айрықша орын алған Гүлбаршынның образын жасауға жыршылар үлкен мән береді.

Гүлбаршын асқан көркемдік, сұлулықтың бейнесі ғана емес. Ең алдымен ол ел сүйген батырға жар - жолдас, кіршіксіз таза, айнымас дос тұлғасында жырға қосылады. Жырда Гүлбаршын асқан ақылды, әдіс-

айласы мол, досына сенімді серік, адал ару бейнесінде көзге түседі. Ол дос - дұшпанның алдында өзінің де, Алпамыстың да абыройын түсірмей, көтере ұстайды. Нешелер қысылған кезде, ақылмен жол тауып, төніп келген қауіптен құтылып отырады.

Тайша хан мен Қаражан Гүлбаршынға таласқан кезде, Гүлбаршын оларға Алпамыс орындай алатын шарттарды қояды. Гүлбаршын Алпамыстың келетініне, жеңетініне сенім білдіреді.

Гүлбаршын басқа жырлардағы батырлардың әйел жолдастары секілді, Алпамысқа қамқоршы дос, жәрдемші жар болып суреттеледі. Басқа жырларда батырға керекті қару=жарақты немесе тұлпарды дайындап беруші - батырдың сүйген жары болатын. Мұндай адамгершілік қасиет Гүлбаршында да бар. Оның бұл реттегі қызметі төрт аяғы күп болып ісіп кеткен Байшұбарды емдеуімен көрсетіледі.

Байшұбар аттай бедеудің
Аяққа қаққан шегесін,
Қысып ұстап қышқышпен,
Табандап суырып алады.
Арам қанын аяқтың,
Қортықпен сорып алады.
Төрт қозының құйрығын
Қазанға салып күйдіріп,

Аяққа орап салады,-деп, жыр Гүлбаршынның Байшұбарға жасаған емін суреттейді.

Алпамыстың жеті жыл бойына хабарсыз кетуі бүкіл қоңырат жұртымен қатар, Гүлбаршынға да қатты батқан кез еді. Бұл жылдар Гүлбаршын үшін қорлығы көп, азабы мен қайғысы мол мезгіл болатын. Бірақ Алпамысты адал көңіл, ақ ниетімен сүйген Гүлбаршын соның бәріне шыдайды, жарын күтеді. Батырға деген адалдығын, кіршігі жоқ махаббатын басынан аяғына дейін сақтайды. Мұны ол диуана кескінінде келген Алпамысқа айтқан сөзінде толық дәлелдейді. Жеті жыл бойында ойынан Алпамыс шықпаған, басқа еш адамға көңіл бөлмегенін айта келіп:

Осы Байсын белгілі,
Жерім болсын.
Жалғыз ұғым жарқырап
Керм болсын.
Сол құлынның сөзіне
Құлақ салсам,
Әкем келіп некелі
Ерм болсын,-дейді.

Гүлбаршынды жыр әрі ақылды-айлалы, әрі сертте тұрғыш, әрі адал адам етіп суреттей отырып, оны Алпамыстың сүйікті жары, жәрдемші досы етіп бейнелейді. Сол үшін оны өз кезінің үлгілі қызы деп жырға қосады.

Ұлтан. Жырдағы ең жағымсыз кейіпкердің бірі - Ұлтан. Оның ұнамсыз бейнеде алынуы, Ұлтанның құл болғандығында емес, ісінде. Ұлтан шын мәнінде құл емес. Ол Алпамысқа жақын, Құлтайдан туған бала. Ұлтан өсе келе, Алпамыс секілді ел қамқоршысы емес, өз

дәрежесінің үстем болуын көздейді. Бұл мақсатына жету үшін Ұлтан қолынан келген және ойына алған жауыздық істер жасайды. Ең алдымен Алпамыстың елде жоқтығын пайдаланып, өзін-өзі хан көтереді: Алпамыстың ағайын туыстарын азапқа түсіреді, ел-жұртын быт-шыт қылып бүлдіреді.

Жауыздың іс-әрекеті көп, халыққа зорлықшыл бейнеде алынған Ұлтан - жырдағы ең жағымсыз кейпкер. Жыр оның сырт келбетін де адам қорқарлық етіп сипаттайды.

Кеуделері кепедей
Мұрындары төбедей,
Күрек тісі кетпендей,
Кеңірдегі жүһиттің көріндей,
Отырған орны алты қанат үйдің төріндей,
Құлақтары қалқандай,
Мұрындары сағымдалған талқандай.
Көздері терең зындандай,
Басқан ізі от орнындай,
Аузы ошақтай
Азу тісі пышақтай.
Мұрын тесігі үңгірдей,

Иегі сеңгірдей,-деп, жырда Ұлтанның кескін пішіні суреттеледі. Мұндай кесапат кескін мол жауыздық иесіне бітеді дегендей ұғым тудырады.

Ұлтанның елге істеген жауыздық істерінің аса бір жан түршігерлік жері көкпарға жеті жасар Жәдігерді тарттыруымен көрінеді. Халықтың арғы-бергі тарихында адам баласын көкпарға тарту болған емес. Бірақ мұны Ұлтан ғана жасайды. Көкпарға тартатын мал бер деп келген жігіттерге~ «Менің заманымда сіздерге көрмеген қызықты көрсетейін..., анау Алпамыстың жеті жасар баласы Жәдігерді тарт»,- дейді Ұлтан. Бірақ, Ұлтанның бұл «мырзалығын» ешбір жан қолдамайды.

Алпамыстың елде жоқтығын пайдаланып, өзін-өзі хан көтерген, жұртқа бүлік салған Ұлтан - қаншама мықтысынса да, қорқақ адам. Ол жеті жасар Жәдігерден де қатты қауіптенеді, сондықтан жас баланың аяқ-қолына кісен салып ұстайды. Ал Алпамыс келген кезде, қарсылық көрсетуге жарай алмай, қаша жөнеледі. Бірақ халық қарғысына душар болған Ұлтан қашып құтыла алмайды, жазаға тартылады.

Халық жыры Ұлтан образын аса жиіркенішті етіп жасай отырып, ол арқылы қиянатшыл, зорлық жасағыш жауыз адамның жағымсыз бейнесін елестетеді. Ұлтанға деген өшпенділікті күшейте түседі, оның халыққа қызмет етуді мақсат етпеген адам екендігін, қайта көпшілікке көр қазушы болғандығын айқындайды.

Қаражан. Жырдағы жағымды кейіпкердің бірі - Қаражан. Ол ел-жұртын сүйген, дәреже және адамгершілік жағынан ешкімнен де кем түспейтін батыр.

Қазақтағы батырлар жырының көпшілігінде қалмақ батырлары жағымсыз кейіпкер болып суреттелетін. Олар көрші елдерге ойран салушы, соғыс ашып, жорық жасаушы, қан құмар басқыншылар болып

келетін. Ал «Алпамыстағы» Қаражан ондай емес. Қаражан қалмақ батыры бола тұрса да, ұнамды бейнеде суреттеледі. Өйткені Қаражан - ел қамын ойлаған, жаттан жау тілемеген және жорық жасауды мақсат етпеген батыр. Сонысы үшін халық жыры Қаражанды жағымды кейіпкердің қатарына қосады.

Қаражан - күшті батыр. Гүлбаршын үшін Тайша ханмен таласқа түсуі, бақ салыстыруы, ханнан именіп тізе бүкпеуі - сол күштіліктің белгісі. Ел алдында батырдың қадыры ханнан артық болмаса, кем еместігін аңғартады.

Қаражанның батырлығы ханмен таласқа түсуінен ғана көрінбейді. Оның нағыз айтулы батыр екендігі ел қамын ойлауымен көхге түседі. Хан мен Қаражанның әскері айқасып тұрған шақта: «Қырық мың қол келе жатыр», - деп, Қаражан екі жаққа тоқтау салады. Егер ол келе жатқан жау болса, одан ел-жұртын қорғап алуды қарастырады.

Ақ сауытым киейін,
Ат құйрығын түйейін,
Кім де болса осы жау,
Қаражан атым құрымаса
Бір шетінен қиғаштап

Аш бөрідей тиейін,-деп Қаражан жол тосуға жалғыз аттанады.

Алпамыспен кездесіп, алысқа түскен Қаражан жеңіліс табады. Оны жырда Алпамыстың діні күшті болғандығынан деп дәлелдейді. Өз елінң аман-саулығын ойлаған Қаражан, Алпамыстың жау еместігін біледі де, онымен достыққа келеді. Алпамыс пен Гүлбаршынды қосып абырой алуды, сөйтіп екі елдің арасын жауластырмауды көздейді.

Ел-жұртының тыныштығын ойлаған Қаражан Алпамысқа берген достық сертін бұлжытпай орындап отырады. Ол бұл ретте, қаншама ауыр болса да, жалғыз баласы Досмағамбетті өлтіруге шейін барады. Бір жағынан, жұрт алдында Алпамыстай досының абыройлы болуын көздесе, екіншіден, өзінің де батырлық сертке берік екендігін білдіреді.

Осы секілді әңгімелерді айта отырып, жыр Қаражанды ел қамын қарастырған, қара бастың мүддесінен де көпшілік мүддесін жоғары ұстаған батыр етіп суреттейді. Екі елдің арасында татулық, достық болуын мақсат еткен адам деп сипаттайды. Сондықтан да оның образы жырда жағымды етіп жасалған болады.

Мыстан. «Алпамыс» қазақтағы батырлар жырының ең ескісі, оған кейбір әңгімелерінің ертегі түрінде айтылуы дәлел десек, оны жырдағы мыстан кемпір образынан көруге болады.

Жалпы халық әдебиетінде, мыстан кемпір көбінесе жауыздықтың, қиянатшылдық пен қастықтың бейнесін елестейді. Мыстан кемпірлер қалың көпшілікке, жағымды бейнелерге қастық жасап жүреді және олар хан мен уәзір, езушілердің қызметінде болады.

Алпамысқа қастық жасайтын мыстан осал жау емес. Ол мол жауыздықтың, зор қастықтың иесі болып келеді. Оны жыр: «Қабағы тырысқан, көрінгенмен ұрысқан... тізесіне шекпені жетпеген, басынан жаманшылық кетпеген, бір кез ширек бойы бар, адам таппас ойы бар»-деп

сипаттайды. Тайшық хан Алпамыстың келе жатқанын біліп абыржып, сасқан кезде, көмекке мыстан келеді де, жәрдемін ұсынады. Бұл еңбегі үшін өзінің таз баласына қалыңдыққа ханның қызын сұрайды. Хан мыстанның тілегін береді. Содан кейін мыстан іске кіріседі, қырық қыз бен қырық отау алып, Алпамыстың алдынан шығады. Әр түрлі әдіс-айла жасап, аңғал батырды қолға түсіреді.

Мыстан кемпір қаншама айлалы болса да, халық жазасынан құтылмайды. Сол қаскүнемдік істері үшін ол қорлық өлімге душар болады.

Жырдың композициялық құрылысында жырдағы тартыстарды шиеленістіру мыстан образының алатын орны айрықша.

Жырдың құрылысы мен тілі. Басқа жырларға қарағанда «Алпамыстың» өзіне тән ерекшелігі-оқиғаны шиенеліскен қатар, диалог арқылы баяндауында. Жырда бір оқиғаны әңгімелеп келе жатады да, оны бітірместен екіншісіне көшеді. Жырдың жалпы желісін бұзбай, оқиғаны шегініс арқылы баяндаудың мәні зор. Жыршылар тыңдаушыны өзіне тартып, жыр оқиғасына қызықтырып отыру үшін шегініс әдісін әдейі жиі қолданған.

«Алпамыс» жырында диалог түрінде көптеген оқиғалар, адамдардың күйініш-сүйініштері суреттеледі. Жырдың екінші бөлімінде баяндалатын оқиғалар түгелдей дерлік (баласынан айрылған ата-ана, сүйікті жар, аяулы қарындас зары т.б.) диалог түрінде құрылған, диалог арқылы сипатталған.

«Алпамыс»-тіл, өлең құрылысы жағынан да өзгешеліктері бар жыр. Ең алдымен жырдың сөздігінде көнерген сөздер көп кездеседі. Мәселен, «шырайыңнан», «шорыңыз», «жүріс қылды» т.б. сөздер.

«Алпамыс»-өлең құрылысы жағынан біркелкі емес. Мұнда оқиғаны біресе өлең түрінде, біресе қара сөзбен жырлау мол орын алады. Ал, өлең түрінде өзі кейде жеті-сегіз буынды, кейде он бір, кейде он үш буынды болып келеді.

Қорыта келгенде, «Алпамыс» жыры да халқымыздың ертеден келе жатқан мәдени мұрасының бірі.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Алпамыс» «қайсы халықтарға ортақ жыр?»
2. Жырдың жиналуы, зерттелуі туралы не білесіз?
3. Жырдағы жағымды образдар қалай жасалған?
4. Ауыз әдебиетінің үлгісі ретінде қайсы образы алынған?
5. Жырдың құрылысы мен тілінің өзіне тән ерекшеліктері туралы айт.

Әдебиеттер:

1. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алм. 1991.
2. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алм. 1981.
3. Жинақ. Батырлар жыры. Ақсауыт. Алм. 1989.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. I-том. Алм. 1990.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу»

Ертедегі қазақ поэзиясында сюжетке құрылған жырлардың бір бөлігі лиро-эпос деп аталады.

Егер батырлар жырының басты тақырыбы - ел қорғау жайы болса, лиро-эпостық жырлардың одан біраз айырмашылығы бар сияқты. Ең алдымен, бұл алуандас жырлардың оқиғасы халықтың ертедегі жалпы әдет-ғұрпына, үйлену салтына байланысты туған. Онда көбінесе бір-біріне ғашық болған жұбайлар жайы, олардың қуанышы мен арман-мұңы, қайғы-шері суреттеледі. Және де өткен заманда жастардың бас еркі болмағандығы, олардың арман-мүдделеріне жетуі, сүйгендеріне қосылу жолында көптеген бөгеттердің кездескендігі, ол бөгеттерді жеңе алмай ауыр аза, зор қасіретке ұшырағандары жырға қосылады. Бұл ретте халықтық негізде туған лиро-эпос жырлары өткен заманның жастарға жасаған озбырлық әдет-ғұрпын әңгімелеп сынға алады.

Лиро-эпос жырлары да бір дәуірдің жемісі емес. Олар талай ғасырмен бірге жасасып, әр түрлі жағдайлардың, таптық, қоғамдық тілектердің ыңғайына қарай өзгеріп отырған. Ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтылу түрінде көптеген өзгерістерге ұшырау арқылы жеткен.

Қазақ ауыз әдебиетінде лиро-эпос жырларының ертеден келе жатқан бірнеше үлгілері бар. Солардың ішінде бастылары деп «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Күлше қыз - Назымбек», «Мақпал қыз», «Құл мен қыз», «Айман - Шолпан» жырларын айтуға болады. Бұл жырларда тек ғашықтық, махаббат әңгімелері суреттелмейді. Солармен қатар, халықтың ертедегі тұрмысы, салты, қоғамдық мәні бар жайлары қамтылады.

«Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры тек қазақ арасында туып, қазақ еліне ғана тараған жыр емес. Ол ерте кезде бір-бірімен қатнас жасаған, көшіп-қонып көршілес болған, тұрмыс-салты, тіршілігі ұқсас башқұрт, барабын татарлары, ұйғыр, алтай елдеріне айтылып жүрген жыр.

Соңғы кезде «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры жайында біраз еңбектер жазылды. М.Әуезов, Х.Жұмалиев, Ы.Дүйсенбаев сияқты ғалымдар бұл жырды арнайы зерттеп, бұл жырдың қазақта он алты варианты барлығын анықтады. Бұларды зерттеген ғалымдардың мәліметіне қарағанда, бұл жыр ел арасынан өткен ғасырдың бас кезінде-ақ жинала бастаған. Бұл ретте игілікті жұмыстар жүргізген орыс ғалымдары болған. Мәселен, шығыс әдебиеті мен араб тілін зерттеуші орыс ғалымы Саблуков жырдың бір вариантын 1830 жылы бұрынғы Семей губерниясына қарасты Көкпектілік бір жыраудан жазып алған. Омбыда іс жүргізуші болып істеген Ғ.Дербісәлин деген кісі 1834 жылы жырдың бір үлгісін хатқа түсірген. Аягөзде тілмаш болып істеген Андрей Фралов 1841 жылы жырдың бір нұсқасын жазып алған.

1856 жылы Шоқан Уәлиханов «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір вариантын жазып алып, оның мазмұнын жазып алады.

М. Путинйев деген кісі 1865 жылы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір вариантын жазып алып, оның мазмұнын орыс тіліне аударып бастырған. Академик В.Радлов жырдың бір нұсқасын қазақ арасынан жазып алады да, оны өзінің үшінші томына (1870ж) енгізеді.

Петербург университетінің профессоры И.Н.Березин өзінің «Түрік х рестоматиясы» дейтін кітабында (1876ж) «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір вариантын жариялайды. Түркістан өлкесінің археологиясын зерттеген ғалым И.Пантусов 1898 жылы Қозы мен Баянның моласы дейтін

ескерткішін зерттейді, ол осы жолда ел арасынан жырдың бір нұсқасын жазып алады да, «Орта Азияның ескі заманы» дейтін кітабында бастырады.

Мұнымен қатар, «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырының кейбір үлгілері, үзінділері газет беттерінде жарияланды деген атпен Қазанда Ш. Хұсайыновтар бастырып, оны 1890, 1894, 1896, 1905 жылдары қайта шығарған. «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры 1925 жылы Москвада, 1936 жылы М.Әуезов Алматыда шықты. 1939 жылы шыққан «Батырлар жыры» жинағына енді. Жырдың бір вариантын А.Твертин орысшаға аударып «Песня степей» атты жинақта жарияланды. Мұнымен қатар жырдың сюжетін пайдалана отырып, жазушы Ғ.Мүсірепов пьеса жазды, кинофильм шығарды.

Жырдың зерттелуі. Өткен ғасырдың өзінде-ақ «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырына талай ғалымдар көңіл аударып, бірсыпыра пікірлер айтқан болатын. Мәселен, Г.Н.Потанин бұл жырды аса жоғары бағалап, дүние жүзілік эпостық шығармалардың қатарына қояды. «Бұл жыр-дүние жүзіндегі ең қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма», - дей отырып, Потанин оны Ромео мен Джулиеттаға теңейді.

Академик Радлов пен профессор Березин де, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының ертеден келе жатқан әдебиеттік мұра екендігін атап көрсетеді.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры жайында пікір айтқан ғалымдардың екінші тобы Қозы мен Баянның моласы дейтін моланы зерттеген. Орыс ғалымдары Н.Абрамов, Н. Пантусов, И.Кастанье т.б. өткен ғасырдың аяқ кезінде бұл моланы зерттей келіп, оны ерте заманның архитектуралық өнерін көрсететін белгі деп қарайды.

Қазақ ғалымдары С.Мұқанов, Х.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, М.Ақынжанов т.б. өз еңбектерінде бұл жырдың халықтық сипаттағы жыр екендігін дәлелдейді.

Бертін келе «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырына арналған ғылыми еңбектер жазылды. Бұл ретте М.Әуезов пен Ы.Дүйсенбаевтың зерттеулерін атауға болады. Мұқтар «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының қазақ арасына тараған варианттарын зерттеп, жырдың әдебиеттік жағына талдау береді. Ол бірсыпыра деректер келтіре отырып, жырдың XV-XVI ғасырлар шамасында шыққандығын айтады. Қазақтың лиро-эпостық жырларын зерттеген Ы.Дүйсенбаев «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» арнайы тексерді. Ол бұл жырдың қазақ арасында сақталған варианттарын башқұрт, ұйғыр, барабын татарлары мен алтай елінде айтылатын түрлерімен салыстыра зерттейді. Олардың «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» қалай жырлағанын, қандай айырмашылық, ерекшеліктері барлығын көрсетеді. Мұнымен қатар, ол Шоқан мен Потаниннің және басқа да ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, жырдың оқиғасы халықтың аңыз-әңгімелерінен туған дейді. Қозы мен Баян тарихи адамдар емес, олар халықтың аңыз-ертегілері жасаған кейіпкерлері деген қорытынды жасайды.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» қазақ халқының ерте заманда шығарған ескі жырының бірінен саналады. Бұл жырды көптеген ақын-жыршылар біздің заманымызға жеткізген. Ол өзінің қалыптасу, даму жолында талай таптық тілектердің елегінен өткен.

Жанақ жыры. Жа нақтың өмірбаянын, ақындық қызметін баяндайтын деректер өте аз. Шоқанның айтуына қарағанда, жанақ ірі ақын және асқан қобызшы болған.

Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» негізінде халықтық жыр. Сюжет құрылысы, оқиғаны дамыту жағынан болсын, көркемдік шеберлігі, образ жасау жағынан болсын, бұл-күрделі шығарма. Мұнда да жырдың басты тақырыбы-ескі әдет-ғұрып, тұрмыс салтан алынады. Ескі рушылдық, феодалдық қоғамда туып, белгілі праволық нормаға, дәстүрге айналған заң болып қалыптасқан салтты, яғни жастарды үйлендіру салтын, жырдың басты тақырыбы етеді. Жырдың басты идеясы да, халықтық сипаты да ондағы образдар арқылы беріледі.

Жырдың бас кейіпкері Қозы Көрпеш кіршіксіз таза махаббаттың иесі болып бейнеленеді. Ол Баян жайын Айбастан естіп, атастырып қойған қалыңдығы барлығын біледі. Баянның өзіне тең екендігін, оның Айбас арқылы жіберген сәлемдемелерінен-ақ аңғарады. Сондықтан да ол Баянды көрмей жатып ғашық болады, құмары арта түседі. Жатса да, тұрса да ойынан Баян шықпайды, ғашық жарын көруге асығады, оны іздеп сапар шегуге дайындалады. Баян үшін Қозы ел-жұртын және артында қалып бара жатқан қарт анасын Тайлақ биге тапсырып, алыс сапарға жол тартады. Жолшыбай көптеген қиыншылықтар көріп, Аягөзге келеді. Баян үшін қандай қасіретке де шыдамақ болып, Қарабайдың қойын бағады. Осында ауыр халде жүрсе де, есі-дерті Баян болады. Өзіне-өзі қайрат беріп:

Сенен басқа хор қызы,
Болса да көңіл салмаспын.
Шашы күміс, басы алтын,
Болса-дағы алмаспын...
Сені алмасам осы жол,

Тірі де жүріп оңбаспын,-деп ант етеді. Сол сертіне, мақсат еткен арманына жете берген шақта, Қозының алдынан тағы да көп бөгет , қиыншылықтар кездеседі. Соның ішінде басты бөгет - Қарабай мен Қодар болады. Өзгеден құтылса да, Қозы бұл екеуінің опасыздығы мен жауыздығынан құтыла алмай, ағыры аянышты өлімге ұшырайды.

Жырда Қозы ер, батыр жігіт болып суреттеледі. Ол Қодардың батрандай балтасын асықша түсіреді. Қодарды аттан аударып алып, қабырғасын күйретеді.

Қозының жақсы мінездері де жырға қосылады. Ол-ақ көңіл, әділ, аңғал, қулығы жоқ, адамгершілігі мол жігіт. Қодар мен Қарабай Қозыны өлтірмек болып, Сасан биге ақылдасады, олар Қозыға у бермек болып, оны қонаққа шақырады. Бұл шақыруды Қозы қарсы алады. Бірақ мұндай шақырудың соңында бір сұмдықтың барын Баян аңғартады:

Баян айтты: ал, қалқам, қапы қалма,
Бұларды дос болар деп ойыңа алма.
Ептеп-септеп н иеті өлтірмекте,

Қауіпсіз үйлеріне тіпті барма,-дейді. «Барамын» деп уәде еткен Қозы екі сөйлегенін өлімге тең көреді. Ол жұрт алдында өзінің беделін түсірмеу үшін, «қорықты» деген сөзге ілікпеу үшін барады. Қодармен сыйыса алмаған Көсемсары да Баянға ғашық болатын. Бұл ретте

ол Қозының бақ таласы еді. Бірақ Көсемсарыны Қозы өзіне тартып, дос санайды, оның Қодармен қақтығысуын бағалайды. Сондықтан да сүйкімді болып жасалады, жырды айтушының да, тыңдаушының да бар тілегі арманына жете алмай, қазаға ұшыраған Қозы жағында болып отырады.

Жырда Баян бейнесі де сүйкімді берілген. Жырдағы барлық оқиға құрылысы, тартыс талас Баян жайынан басталып, Баянмен аяқталады. Қозы секілді Баян да - адал ниетті, ақ жарқын, кіршіксіз таза махабатты көксеген, өзінің сүйген адамына қосылуды арамн еткен адам. Баян да Қозыға ғашық. Ол өзінің Қозыға атастырылып қойғанның және Қозының кім екендігін апалары мен Айбастан біледі. Осыдан былай Қозыға деген құмарлығы, махаббат сезімі күшейе береді, оны өзінің теңі деп түсінеді. Бұған бір жағынан, Ай, Таңсық, Айбастардың сөзі, Қозыны мақтауы себеп болса~ екіншіден, Қарабай мен Қодардың опасыздығы, жауыздығы түрткі салады. Өзінің туған әкесі дүниеқор Қарабайдың бата бұзуы, артынан тануы, адамгершіліктен безуі және сүймеген Қодарға зорлап қосам деуі Баянды өжеттендіре, ызаландыра түседі. Сондықтан да ол осындай ауыр халден құтқарып алатын, қайғы қасіреттен азат ететін адамды, яғни Қозыны іздейді. Бұл ретте де ол Қозыдан көп үміт күтеді. Ол Айбасқа айтқан сөзінде:

Сәлем де ініңізге іздеп келсін,
Келмесе, сорлы Баян дегені өлсін.

Көңілім кетті Қозыға, жаным мұнда,
Айтқан сөзді ініңіз қабыл көрсін,-деп, Қозыға деген сүйіспеншілік сезімін білдіреді, ғашық жарын көруге асығады.

Баянның деген махаббаты, адалдығы, айтқан серт, берген уәдесінен танбайтындығы, әсіресе Қозының өлгенін естіртіп, Баянға: «Сені Қозыдан артыққа қосамын» - дейді. Әкесінің бұл сөзіне қаны қайнап, ыза болған Баян, кекті ашумен:

Етегімді жел ашып жүрген емен,
Қозыкеден басқамен күлген емен,
Әке, неке қи - дағы енді өзің ал,

Елден бура салғандай інген емен,-деп жауап қайырады, қара жүрек опасыз әкені қайғылы, қатал, сөздерімен түйреп салады.

Ауыр қазаға душар болған, сүйген жарынан айрылған Баян Қозының өлімі үстінде қайғы тартып отырып қалмайды. Сүйген ғашығының өлімі ерлік, өжеттік тудырады. Ол қапыда кеткен Қозы үшін кек алады. Ол айламен Қодарды құдыққа түсіріп, жарып өлтіреді, қанды қанмен жуады. Сөйтіп ол Қозыны адал көңіл, шын ниетімен сүйгендігін білдіріп, ғашық жарының жас қабірін құшақтай өзі де өліп кетеді.

Жанақ жырында аса айқын суреттелген жанның бірі-Қарабай. Жырдың алғашқы әңгімелерінің өзінен-ақ Қарабайдың сараң, пейілі тар, мал құмар, мейірімсіз жан екендігін аңғарылады. Бұл ретте, ол дара бейнеде алынса да, өзі сияқты адамгершіліктен айрылған сасық байлардың жиіркенішті кескінін, жағымсыз мінез-құлық, іс-әрекеттерін, топастық ой-санасын жинақтап көрсеткендігі болады.

Жыр оны:

Тоқсан мың жылқы айдаған бай болса да,

Үйінде сілкіп киер шапаны жоқ, -деп суреттейді.

Қарабайдың малдан басқа арманы жоқ. Мал дегенде ар-ұятын, адамгершілігін аяққа басуға дейін барады. Оған бала - шағасынан да қымбат болып көрінетіні - мал. Сексен беске келгенше бала көрмеген Қарабайдан Баян туады. Бұл қуаныш хабарды айтып, сүйінші сұрай келген әйелге сыйлық берудің орнына, Қарабай айып тағып, сөзіне құлақ аспайды. Әлгі әйелді сүйінші сұрадың деп жазалайды, сегіз өрме бұзау тіс қамшының астына алып, сабап, тәнін қатты жаралайды. Бұл Қарабайдың кісілігі жоқ жай екендігін айқындай түседі.

Қарабайдың мейірімсіздігі Сарыбайға буаз маралды атқызуынан да көрінеді. «Буаз маралды ату обал ғой, әйелім екі қабат еді, буаз маралды атуым өзіме қырсық болып жабысар», - деген Сарыбайға, «буаз маралды атып бермесең, құдалықтан кетемін», - деп Қарабай өкпе сөзін айтады. Сарыбай маралды атқанда Қарабай маралдың өлген, өлмегеніне қарамастан ішін жарып, екі бұзауын тірідей мөңіретіп алып шығады да: «Үйге апарып бір тоя жейін». - деп тарта жөнеледі. Сол жерде тіл тартпай өліп кеткен құдасы Сарыбайға да бұрылмайды.

Қарабай жиырма шапан, тоқсан саба қымыз алып, құдасына бата қылуға шығады. Бірақ ол Сарыбайдың үйіне бірден барып түспейді, алдымен салт барып біліп қайтады. Жөргекте жатқан Қозыны көре салып:

Мені жұтар жалмауыз туыпты деп,

Таптық шал Бақа айғырға міне қашты,-дейді. Осыдан кейін ол тоқсан сабасын пышақпен жарып тастайды, ақты төгеді, Сарыбайға берген антын бұзады да: «Жетім ұлға қызымды бермеймін», деп көше жөнеледі. Ақты төгіп кесепаттық жасаса, антын бұзып адамгершілік ар-ұяттан айрылады.

Қарабайдың мейірімсіздігі, пейілі тарлығы, қара жүретілігі Баянға жасаған жауыздығымен көрінеді. Ол балам екен деп Баянға әкелік жылы мейір білдірмейді, қайта одан мал артық деп түсінеді. Ел-жұртынан безіп Қозыдан қаша жөнелген Қарабай, жолда көп қиыншылық көреді, Бетпақтың шөліне кезігеді, малы қырыла бастайды. Осындай жағдайда оған Қодар жолығады. Ол:

Қареке-ау, іздеп едім, кез келесің,

Қодар батыр мен едім, сен көресің,

Мен шөлдетпей Бетпақтан алып шықсам,

Қанекей, ақысына не бересің, - дейді. Бұған қуанған

Қарабай: «Қалың малсыз, борышсыз қыз берейін», -деп айтып салады.

Қодар: «Асыранды қыздарыңды алмаймын, тек Баянды бересің», - деп Қарабаймен саудасын шегелей түседі. Еңбегіне мал алмай, Баянды ғана сұрап отырғанына іштей көңілі толған және Баяннан да малды жақсы көрген Қарабай Қодарға Баянды бермек болып уәде етеді.

Ел-жұртынан безген, адам баласын сүймеген, мінез-құлқы іс-әрекеті тұрпайы Қарабайды жыршы ақын аса айқын етіп суреттейді, оның жиіркенішті бейнесін ешбір әлсіретпей үсті-үстіне күшейте түседі. Ақыр аяғында Қарабай екі жастың өліміне себепкер болады. Сондықтан да халық жыры Қарабайды осындай адамгершіліктен тысқары, азғындық қылықтары

үшін ауыр жазаға бұйырады, бұл Қарабай сияқтыларды жек көрген халықтың ой-санасын білдіреді.

«Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырының барлық варианттарында айрықша орын алған жағымсыз кейіпкердің бірі - Қодар. Баянның сұлулығын естіген Қодар Баянды іздеп шығады.

Бұл кезде Қарабай бұрынғы ел-жұртынан көшіп кетеді. Бірақ Қодар олардың соңына түседі.

Арқадан қызы сұлу бай көшті деп,

Торғауыттан бедеумен Қодар салды,-дейді. Қодар Қарабайды шөл далада кездестіреді. «Малын шөлден аман алып шыққаныма Баянды бересің»,- дейді. Малдан басқа ойы жоқ Қарабай разы болады және қызын айттырып қойған күйеуі бар екенін жасырады. Қарабайдың Баянды бермек болғанына сенген және Баянның басы бос деп ойлаған Қодар қатты алданады. Шөл даладан құдық қазып, Қарабайдың тоқсан мың жылқысын қауғамен суарады.

Антұрған, білдірмейді Қодар жасып,

Әр жерден жүз кісілік құдық аршып,

Су шыққан су шығар құдығының

Суы жоғын толтырар меспен тасып,-дейді. Бойы он кез, жауырыны үш жарым кез, сыңар жұдырығы қол ағаштай болған алып Қодар Баянды аламын деп асыра қимылдайды. Ол белгілі мөлшерге дейін жырда қайраты мол, қара күш иесі ретінде суреттеледі.

Қодардың Баяннан дәлелі болуын, сырттай тон пішуін жыршы ақын өткір әжуа, мысқыл етеді. Қыс бойы Қозымен бірге жылқы баққан Қодар көктем шыға ел шетіне келеді. Сонда ол қасындағы жолдастарына мақтана отырып: «Ауылға барып, жеңгеннен сендерге құрт-май, өрік-мейіз алып келейін», - дейді. Ауылға барған Қодар Баянмен сөйлеспек түгіл, онымен кездесе алмай, қосқа қайтып келеді. Бірақ ол мұнысын жасырады да: «Баянның сендерге берген сәлемдемесін ауылда ұмыт қалдырыппын»,- деп өтірік айтады. Оның бұл сөзін Қозы да жылқышылар да мазақ етеді.

Қодар Баяннан күдер үзбейді, оған өзін тең санайды. Бірақ Баян Қодарды жек көреді. Қозыдан басқа ешбір адамда көңілі жоқтығын білдіреді. Осыдан былайғы жерде: «Сені әйелдікке алмасам, дүниеде тірі жүрмейін», - деп серт еткен Қодар Баянды қорқытып та, жалынып та көреді. Мұның бірде-бірі Баянға әсер етпегеннен кейін, Қодар кектене қатулана бастайды. Қозыны өлтіру жайын қарастырады. Қодар қанша күшті болса да, өзіне бақталас болған Қозыны жекпе-жекке шақыруға батылы бармай, тайсалақтай береді, қорқақтыққа салынады. Бірде ол Қозымен қақтығысып та қалады. Қозыға әлі жетпей Қодар жеңіледі, жан сауға сұрайды, дос болайық деп жалынады. Бірақ Қодар достық антын бұзады да, ұрланып келіп Қозыны өлтіреді. Екі жастың арасына тікендей қадалған Қодар оларға үлкен қиянат жасайды. Сонысы үшін оны халық жыры жиіркенішті бейнеде алып суреттеледі, ауыр жазаға тартады: жауыздық жасағандардың жазасы осындай болмақ деген халықтық сананы аңғартады.

Жанақ айтқан «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» сюжет құруы, оқиға желісін тізбектей отырып баяндауы және адам образдарын айқын етіп жасауы

жағынан, өзі тектес басқа жырлардан әрі күрделі, әрі көркем екені байқалады. Жанақ жырының ең алдымен көзге түсетін ерекшелігі-оқиғаны реалистік өмірден алуында. Себебі жырдың басқа варианттарында ертегіге тән, фантазиялық халге құрылған әңгімелер басым келеді. Жанақ жырында Қозы мен Баян да, Қарабай мен Қодар да шындықта болған типтік бейне болып суреттеледі.

Жыр оқиғасын дамытуда, адам образын жасауда жыршы өз кезіндегі қазақ поэзиясының әр түрлі үлгілерін барынша мол пайдаланғандығын аңғартады. Ретіне қарай ол өлеңнің айтыс түрінде де, тұрмыс-салт өлеңдерінің естірту, жоқтау, қоштасу т.б. түрлерін де қолданады. Және басқа жырларға қарағанда, мұндағы өзіне тән бір ерекшелік - оқиғаны диалог арқылы дамытуында.

Жанақ жыры тіл көркемдігі жағынан да шебер жырдың бірі болып табылады. Мысалы:

Балталы, Бағаналы ел аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл аман бол.
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім,

Ойнап, күліп, ер жеткен, жер аман бол,- деп басталатын қоштасу осы жырдың аса бір әсерлі, көркем айтылған, ақындық шабытпен суреттелген жері болады. Ақынның тіл байлығы оқиғаны суреттеуімен ғана көрінбейді. Ол, мұнымен қатар, әрбір кейіпкердің мінез-құлық, іс-әрекеттеріне қарай түрлі бояу таба білуінен де байқалады. Қарабай мен Қодар жайына келгенде жырдың бояуы да күңгірттеніп түседі. Қозы мен Баянды айтқанда жырдың әр бір сүзі жүрекке жылы тиіп, өзіне тартып әкетеді.

Қорыта келгенде, жауыздық пен әділет дүниесінің тартысын суреттеген, «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жыры қазақ халқының ертеден келе жатқан көркем шығармасы болып табылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Лиро-эпос жырлары дегеніміз не, және оның эпостық жырлардан ерекшелігі неде?
2. «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырын кімдер зерттеген?
3. Жырдың варианттарының өзіндік ерекшелігі неде?
4. Жырдың халықтық сияпты дегенде нені түсінесің?
5. Жырдағы образдардың жасалу жолдарын айт.
6. Жанақ жырының көркемдік, тіл ерекшеліктері және композициялық құрылысы дегенде не айтуға болады?

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алм. 1981.
2. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алм. 1991.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. I-том. Алм. 1991.
4. Қазақ эпосы. Алм. 1987.

5. М.Әуезов. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу». Алм. 1986.

Қыз Жібек

Лиро-эпос жырларынан ел арасына ауызша да, баспа арқылы да ертерек тарағаны - «Қыз Жібек» .

М.Әуезовтың айтуына қарағанда, «Қыз Жібек» жырының бір варианты өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Қазанда басылды. Бірақ ол күні бүгінге дейін қолға түскен емес. Ы.Дүйсенбаевтың зерттеуінде былай делінеді: «XIX ғасырдың екінші жартысында Зайсан жағында Валиолла Тухватуллин деген мұғалім болыпты. Ол ел арасынан «Қыз Жібек» жырын жинайды да, 1894 жылы Қазанда бастырады. Кейіннен бұл вариант 1896, 1897, 1905, 1909, 1911 жылдары қайта шығарылады. Жырды осы варианты 1925, 1933, 1939 жылдары да басылды. 1958 жылы «Қазақ эпосы» деген жинаққа енді.

«Қыз Жібек» жыры қазақ елінен көптен таныс және оны бірнеше ақындар жырлаған. Мәселен, орыс ғалымы В.Карлсон осы ғасырдың бас кезінде жазған бір мақаласында «Қыз Жібек» жырын Қазақбай және Көшілен деген ақындардың айтып бергенін хабарлайды. Қазақтың халық ақындары Нүрпейіс, Айса, Мұрын жырау да жас шағында бұл жырды айтып жүрген. Халық ақыны Омар Шипин де бұл жырды жырлаған.

«Қыз Жібек» жырының Валиолла варианты орыс тіліне де аударылып басылды. («Песни степей». 1940) және жаузышы Ғабит Мүсірепов либреттосы бойынша композитор Е.Г.Брусиловский «Қыз Жібек» атты опера жазып, сахнаға шығарды.

Кейіннен бұл жыр туралы зерттеулер жүргізілді. Бұл жөнінде С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Х.Жумалиев, Е.Исмайылов, М.Ақынжомов, Б.Кенжебаев, Ы.Дүйсенбаев т.б. бірсыпыра пікірлер айтты. Олар жырдың қай дәуірді суреттейтіндігін, халықтың сипатын, қайшылықтары мен кемшіліктерін, көркемдік ерекшеліктерін қарастырды.

Сәкен: «Қыз Жібек» жыры ноғайлы рулары ыдырап, бөлініп кеткен заманды суреттейді,-дейді. Мұқтар мен Сәбиттің айтуына қарағанда, бұл жыр он жетінші ғасырдың шамасында туған секілді. Өйткені жырда ат алатын рулар сол кезде Жайық, Қара теңіз бойларын мекендеп, сол маңда көшіп жүрген. Ал тарихшы М.Ақынжанов бұл пікірге қосылмайды. Оның айтуынша, «Қыз Жібек» жыры кіші жүздің Россияға қосылуынан кейін туған. Оған дәлел жырда аталатын жерлерді қазақтар кіші жүздің Россияға қосылғанына дейін мекен еткен емес. Екіншіден, жырдағы кісі аттары, Базарбай, Төлеген, Қорен қалмақ, Шеге т.б. дегендер бертінде пайда болған. Мұнымен қатар, жырдың тілі бүгінгі тілімізге жақын дейді.

Әдебиетшілер мен тарихшылардың екінші бір көтерген мәселесі «Қыз Жібек» жырының халықтық немесе халыққа жат шығарма екендігін анықтау айналасында болады. Сәкеннің, М.Ақынжановтың соларды мадақтап суреттеген жыр болып табылады. Жырда халықтық элементтер аз»,- дейді.

Жыр жайында пікір айтқан ғалымдардың екінші тобы бұл жырдың халықтық негізде шыққандығын дәлелдейді. Олар жырдың халық тілегіне үйлесетіндігін айта келіп, жырға көптеген өзгерістер енгендігін, жырды

үстем тап өз мақсатына пайдаланбақ болып өңдегенін, халықтық әңгімелерді феодалдардың мүддесіне қарай бұрмалағандығын айтады.

«Қыз Жібек» жыры екі бөлімнен құралған. Біріншісінде Төлеген мен Жібек жайы суреттеледі. Жыр әңгімесі Төлегеннің өлімімен аяқталады. Екінші бөлімі Сансызбайға арналады да, оның істерін суреттейді. Екі бөлімнен тұрған бұл жырдың әңгімесі халықтың әдет ғұрып салтынан туады. Жырдың алғашқы бөлімінің негізгі идеясы - жастардың бас еркі болуын көксегендіктен шығады, ескі мен жаңаның тартысын бейнелейді. Екінші бөлімінде, бұл идеялар басты кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеттері арқылы суреттеледі.

Жырдағы басты кейіпкерлердің бірі - Төлеген. Ол өзіне тек жар-жолдасқа ескі салт бойынша ата-ананың айттыруымен, қосылуды көздемейді. Сүйген жарын өзі таңдап алуды мақсат етеді. Бұл ойын ол Жайыққа алғаш аттанып бара жатып, шешесіне білдіреді.

Бір сұлу алмай, шешеке-ау

Сірә да, көңілім тояр ма.

Талап қылған ісінен

Ат басын ерлер бұрар ма,-деп, өзінің еркін махаббатын іздеген, бір асыл жарға қосылу жолында қандай іске болса да шыдауға бел байлаған адам екендігін айтады.

Ойына алған асыл жарда өз елінен таба алмаған Төлеген саудагерден Қыз Жібек жайын естіп, оған сырттай ғашық болады. Оның Қыз Жібекке деген махаббаты арта түседі, жол жүрегін ғашықтық сезімі билейді. Қыз Жібекке тез жетіп көрісуді, ұғысып білуді асыға аңсаған Төлеген:

Атына қамшы басады,

Тұлпарды туған көк жорға ат

Аузынан көбік шашады.

Жер талпынып, жануар,

Ауыздықты болады.

Алдындағы белестен

Орғытып келіп асады-Сырттай ғашық болып, алыстан аңсап келген Төлеген Қыз Жібекті көріп көңілі толады. Екі жас бір-бірін ұнатып қосылады да, аз уақыт қызық дәурен сүреді. Бірақ олардың өміріндегі бұл бір тәтті кез ұзаққа созылмайды. Төлеген қазаға, Жібек қайғыға ұшырайды.

Төлегеннің ізгі мақсатына жете алмай, арманда кетуіне жырдың алғашқы бөлімінде бірнеше себептер келтіреді. Рушылдық-феодалдық құрылыс заманында, ескі әдет-ғұрып дәуірлеп тұрған шақта жастардың еркін махаббат іздеуі, бас бостандығы болуын көздеуі жүзеге аспайтын қиял екендігін көрсетеді. Ондай жастардың өмірі ұзаққа бармайтынын, қайғы-қасіретке душар болатынын қаншама әрекет жасаса да, ескі салтты жеңіп шыға алмайтындығын суреттейді. Сол жастардың өкілі ретінде алынған Төлеген аңсаған арманына жету жолында көптеген кедергі, бөгеттерге кездеседі, соңында қаза табады. Осындай ауыр халге душар болған Төлегенге жыршы көпшіліктің аяшылық сезімін білдіре:

Айтып айтпай немене,

Сол секілді асылдар.

Кебіні жоқ, көрі жоқ,

Ит пен құсқа жем болып,
Мұратына жете алмай,
Арманда болып кетіпті,-деп жас жігіттің өліміне өкінеді.

Жырдың халықтық негізі кейіннен феодалдық қауым тілегіне сәйкес өзгертілген де, Төлеген ата жолын аттап, теріс бата алған адамның жолы болмайды, оған ешкім көмектеспейді, қайта қалың қырсыққа жолығады дейді. Бұған бірнеше мысалдар келтіреді.

Басында еркін махаббат іздеп, ескі салтқа қарсылық білдіре шыққан Төлеген кейін өзінің әлсіздігін сезіне бастайды.

Осы тұста жыршы рушылдық феодалдық салттың түрі - әмеңгерлік, жесірлік дегенді әңгімелеп, оған Төлеген мен Жібекті көндіреді. Төлеген еліне қайтарда: «Олай-бұлай болып кетсем артымнан іздеп шығар інім Сансызбай бар, ол сені жылатпас, сені әмеңгер етіп алар»- дегенді Жібекке ескертіп кетеді. Және бұл ойын ол Сансызбайға да айтады:

Олай-бұлай боп кетсем,
Асыл туған Жібекті
Еш жаманға қор қылмай,

Өзің бір алып сүйгейсің,-дейді. Сөйтіп, жыршы ақын Төлегенді де ескі салтты құптаған адам етіп бейнелейді. Мұнысы феодалдық сананы дәріптеген ақынның жырдың халықтық нұсқасын бұзып, үстем тап тілегіне қарай пайдаланғандығын аңғартады.

Жырдағы ең басты кейіпкердің бірі - Қыз Жібек. Төлеген сияқты, Жібектің де - ерекше мінезі бар. Талай байдың мырзасына айттырмақ болғанда, Жібек оның бірде-біреуіне көңіл бөлмейді, сүйген жігітке өз еркімен қосылуды арман етеді. Жібектің мінез-сипатын әсірелеп көрсету үшін жыршылар әр түрлі әдіс қолданады. Сырттай ғашық болып, алыстан іздеп келген Төлегенге Жібекті бірден жолықтырмайды. Жібектің басқа қыздардан артық екендігін байқатпақ болып, Төлегенді қалың көшке кездестіреді. Әр көшті бастап бара жатқан сұлу қыздар бірінен-бірі өтеді.

Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады.
Таң мезгілі болғанда
Шолпаннан туған жұлдызы,
Кигені атлас қырмызы,
Бейіштен шыға келмесе,
Бұл жалғанда хор қызы
Сондай-ақ болып туар да

Адамзаттың бір қызы,-деп суреттесе, келесі қыздар одан да әдемі, сұлу көрінеді. Оларды көргенде Төлеген «Жібек осы болар» деп қалады. Бірақ ол Жібек болмай шығады. Көш соңында Жібектің шешесі келе жатады, оның сұлулығы алдыңғы қыздардан да асып түседі. Бұларды көрген Төлеген: «Жолдас қыздары мен шешесі мынадай сұлу болғанда, Жібектің өзі қандай екен», деп таңданады. Жібекті көруге асығады, оның осы сәттегі барлық арман-мүддесі Қыз Жібек болады.

Төлеген мен Қаршыға Қыз Жібектің күймелі арбасына кездеседі. Қаршыға Жібекке: «Өзіңе тең ер жігіт ертіп келдім», дейді. Бұл сөзге ашуланған Жібек менмендік білдіреді, паңдық көрсетеді. «Бай тауып кел

дегенім жоқ», - деп Қаршығаға тосын жауап қайырады. Бірақ Қаршығаның жақсылықтан басқа ойы жоқ екендігін білген Жібек қадірлі ағаның көңілін қалдырмайын деген оймен күймесінен шығып амандасады да, қайтадан күймесіне еніп кетеді. Жібектің сұлулығына көзі түскен Төлеген таңдана қарайды, тұла бойын махаббат сезімі билеп кетеді. Жыршы ақын Төлеген сияқты жігіттерді көрмей жатып өзіне ғашық еткен Қыз Жібектің сұлулығын суреттей келіп:

Қыз Жібектің ақтығы
Наурыздың ақша қарындай
Ақ бетінің қызылы
Ақ тауықтың қанындай
Екі беттің ажары
Жазғы түскен сағымдай,
Білегінің мүсіні
Айбалтаның сабындай...,-дейді.

Жібек Төлегенмен жүздесіп сөйлескен де ірілік білдіріп, тәкаппар мінез көрсетеді. Жас жігітті сынау мақсатымен оған біраз әзіл-оспақ ащы сөздер айтады, өзін жоғары ұстап: «Мен де сенен кем емеспін, асылмын, танысаң кел , танымасаң жолың әне жүре бер»,- дейді. Ақындар айтысында қолданылатын, бірақ кешірім етілетін тұрпайы сөздерді айтуға дейін барады. Жібектің сынау түрінде айтқандарын көңіліне алмастан Төлеген қыз сөзіне орай жауап қайырады. Сөзбен қағыса отырып екі жас бір-бірін ұғыса бастайды, сүйіспеншілік сезім, ұғысу пайда болады. Мұның арты махаббат, ғашықтыққа ауысады.

Бір кездегі тәкаппар, паң Жібек енді Төлегенді көрмесе, тұра алмайтын болады.

Үйден шықты Қыз Жібек...
Атқан оқтай жылысып,
Ор қояндай ығысып,
Қылаң етіп қылт етіп,
Сылаң етіп, сылт етіп...
Буындары былғылдап,
Отауға қарап жөнелді,

Ғашық жарын көрмекке,-дейді. Ескі дәстүр бойынша қызды іздеп баратын жігіт болатын. Ал Қыз Жібек бұл салтты бұзады да, оңаша отауда жатқан Төлегенге өзі барады. Мұнымен жыршы Жібектің Төлегенге ғашық екендігін аңғартқысы келеді.

Жібектің Төлегенмен өткізген аз күндері аса бір қызық дәурен еді, бір-біріне сүйісіп қосылған екі жастың өмірндегі ең бір әдемі кезі болған еді. Бірақ бұл дәурен ұзаққа созылмай, ақыры ауыр қайғыға әкеп соғады. Жау қолынан қаза тауып, Төлеген өлгеннен кейін Жібектің басына екінші қайғы - Бекежан жауыздығы тап болады. Бекежаннан құтыла бергенде қылышынан қан тамған Қорен келеді, ол шаңыраққа қобыз тарта, айбынды ызғарын білдіре, күш көрсете келеді. Осындай жағдайда азалы Жібек қиын халге килігеді. Есіне Төлегенді және оның қоштасуда айтқан сөзін түсіреді.

Төлегенді жоқтай отырып:

Тағы да бас қосқаным Жағалбайлы,

Жылқысын көптігінен баға алмайды,
Сол елде сіре жігіт жоқ па, тәңірі-ай
Жесірін іздеп келіп неге алмайды,-деп зарланады. Бір кезде ескі салтқа қарсылық білдірген Жібек енді сол салтқа бас иеді, жас қайны Сансызбайдың әмеңгері болып баруға разылық білдіреді.

Осыдан былай жырдың екінші бөлімі басталады. Жыршы рушылдық салтты дәріптей отырып, соны идеялық нысанаға айналдырады. Басында жан-тәнімен Төлегенді сүйген Жібек кейіннен:

Тұлпардың қалған тұяғы,
Сансызбай іздеп келіпті:
Тілекті берсе құдайым,
Қосылайын деп тұрмын
Басында қосқан теңіме,-дейді.

Сансызбай келген кезде Жібек әрі ақылды-айлалы, әрі өр мінезді сипатта көрінеді. Ол Сансызбайға әмеңгер болып қосылу үшін алдымен жолда тұрған күшті жаудың бірі Қалмақ ханы Қореннен құтылу жайын қарастырады. Жыршы Жібектің Қоренге істеген айласын сүйсіне жырлайды.

Жырдың Төлегенге қарсы қол, жағымды кейіпкер ертінде суреттейтіні - Сансызбай. Ол феодалдық қауым тудырған әдет-ғұрып, саттың қорғаушысы және қолдап құптаушысы болады. Сондықтан да оған батырлық тұлға беріледі. Жайықтың бойына екінші рет аттанып бара жатқан Төлеген:

Алтын балдақ, ақ семсер
Соған арнап соқтырып,
Салдырып қойдым қынапқа.
Аш беліңе ілгейсің ...
Бадама көзді кірейке
Тоғыз қабат көк сауыт,
Саған арнап соқтырып,
Будырып кеттім кілемге

Оны үстіңе кигейсің,-дейді Сансызбайға. Оған арналған тұлпар да, қару-жарақтар да басқыншы жаудан ел-жұртын қорғау үшін емес, ескі салтты қолдау үшін даярланған болады.

Ескі салтты жақтаған, атадан бата алып шыққан, әмеңгерін іздеп аттанған, «аға өлсе іні мұра « дегенді қолдаған Сансызбайдың жолы болып отырады. Ол кездескен бөгеттердің бәрін жеңеді. Қонмен кездескенде Сансызбай батырлық қимыл көрсетеді. Кейіннен ол Сансызбайдың еліне қайта оралып келеді де, жау әскерлерін қырып-жойып, қайын жұртын құтқарып алады. Сөйтіп, жыршы ақын Сансызбайға батырлық тұлға бере, көтере жырлайды.

«Қыз Жібек» жырында ұнамсыз, жек көрінішті бейнеде алынғандар - Бекежан мен Қорен. Мұның біреуі ішкі жау, екіншісі сыртқы жау болып суреттеледі. Олар тек ғашықтарды айыруды ғана көздеген жандар емес, сонымен қатар, олар - ел-жұрттың мазасын алған, жауыздық-зұлымдық әрекеттер жасаған адамдар. Бұл жағынан олар бір-біріне ұқсас. Бірақ екейінің мінезі, ісі екі түрлі. Бекежан - іші тар, қызғаншақ, жасық адам. Ол

Жібекке сырттай ынтық, қызға сырттай тон пішіп өзіндік санайды, бөтен адамға бермеймін деп әрекеттенеді. Қыздың сүймесін, тимесін білген Бекежан зорлық, қиянет жасайды. Бақ талас адамы Төлегенге қарсы жекпе-жек күреске бара алмайды, қарақшылық әдісін қолданады, бір қурайды тасалап келіп төлегенді атып өлтіреді. Осындай жауыздық жасаған Бекежанды:

Атаңа нәлет қарақшы,
Құдайым сені қарғасын,
Қатын-балаң зарласын,
Басыңа қиып іс түссе,

Қасыңа досың бармасын!-деп қарғайды Жібек. Осы жауыздығы үшін Бекежан өлім жазасына бұйырылады.

Жау бола тұрса да қалмақ ханы Қореннің мінезі, іс-әрекеті Бекежаннан басқаша, ол алдына қойған мақсатына жету үшін ашық күреске шығады~намысын күшпен қорғаған батыр болып суреттеледі. Жібектің Сансызбаймен кеткенін біліп, Қорен олардың соңынан қуып шығады. Сансызбайды жекпе-жекке ұрысқа шақырады. Қорен қанша күшті болғанмен Сансызбайдан жеңіледі. Бұл арада зорлықшыл, әділетсіз жау қаншама күшті болғанмен жеңіледі деген халық санасы аңғарылады.

Қорен қаншама ашушақ, содыр, о жар мінезді болғанмен жас білмейтін тентек емес. Жібек келіп, Қореннің тұлпарын сұрап алады. Ертеңіне: «Тұлпарымды беріп жіберіңдер»,- деп Сырлыбайға хабар салады. «Тұлпарыңды алған да, көрген де емеспіз»,- деген жауапты естігенде Қорен ашуланады, әскерін жинап алып, Сырлыбайдың аулын шабуға аттанады. Сонда алдынан қаршыға шығып: «Тұлпарыңның сырын білесің, біле тұрып әйеліңе неге бересің, енді жұрттың зәресін алма» дейді. Сөзден ұтылған Қорен қаһарын айтады. Әйтсе де ол осал жау емес. Ол Жібекті сырттай иемденіп, өзіндік етіп жүреді. Қореннің осы мінезін жырда күлкі, мазақ қылады, оны топас, ақымақ адам етіп суреттейді. Қыздың өзі келіп тұлпарды алуын жақсылыққа жорыған және Жібектің мұнысы: «Мені ұнатып, тимек болғандығының белгісі»,- деп ойлаған Қорен тұлпармен сырғытып бара жатқан Жібекке қамқорлық білдіре:

Иә, пірім-ау, иә, пірім...
Көксандалды жүгіртер,
Қыз Жібек менің қатыным,
Басы қатты Сандалкөк
Тастап кетіп жүрмесін,
Айналайын, Жібек-ау,

Ақырын шапшы, ақырын,-дейді. Бұл сөздер Жібектен дәмесі болған Қоренді кекету, мазақтау ретінде айтылады.

«Қыз Жібек»- сюжет құрылысы, көркемдік шеберлігі жағынан да көркем жырдың бірі. Жырдың өзіне тән ерекшеліктеріне айрықша көңіл бөліп тексерген, құнды пікірлер айтқан М.Әуезов пен Х. Жұмалиев деуге болады. Жыр оқиғасын айтып беруде үш түрлі әдіс аралас жүреді, олар: хикаялау, сипаттау, сөйлету,- дейді Мұхтар.

Тақырыбы мен мазмұны ескі әдет-ғұрып салттан алынған «Қыз Жібек»- бір оқиғаны екіншісімен байланыстыра баяндауы, оларды

көптеген тартыстар арқылы суреттеуі жағынан әрі тартымды, әрі әселі жыр. Жыр оқиғасы желісін үзбей тізбектеле айтылады. Жырда әсіресе оқиғаны сипаттау арқылы баяндау әдісі мол қолданылады. Көш картинасы, Жібектің сұлулығы, оның отауға барғандығы келбеті, Сандалкөктің шабысы т.б. сипаттау түрінде беріледі. Мәселен,

Табан жолмен тартысып,
Ауыздықпен аласып,
Екі қолы қарысып,
?шқан құспен жарысып,
Малдай мойнын созады.
Тарта-тарта Жібектің
Алақаны тозады.
Тамаша жерден орғытып...
Ұйтқытып, заулап келеді,-деп суреттейді.

Жыршы ақын оқиғаны сипаттау арқылы баяндай отырып, күрделі образдар жасайды. Әрбір кейіпкердің мінезі, іс-әрекеттері бір-бірне ұқсастығы жоқ бояулармен безенеді, әр түстес әдемі портреттер жасалады.

Жыр оқиғасын айтып беруде жыршы ақынның қолданған тағы бір әдісі -сөйлету. Оқиғаны ақын кейіпкерлерді сөйлету арқылы да дамытып отырады. Кейіпкерлердің ішкі ойы, сезім дүниесі, қуанышы мен күйініші, арман мен тілегі, т.б. сөйлету түрінде яғни монолог және диалогтар ретінде баяндалады. Сөйлету әдісін оқиғаны сезімге құра айтып берудің бір түрі деуге болады. Жібектің түсі, Төлегеннің алты қазға айтқаны, Жібектің жоқтауы жыр әңгімесін бірсыпыра дамыта түсумен қатар, олардың сезім дүниесін арман-мұңын білдіреді, тыңдаушыны тебірентіп егілдіргендей әсер қалдырады. Мұнымен қатар, жыршы ақын сөйлету әдісін қолданғанда ертедегі халық поэзиясының әр алуан үлгілерін (естірту, жоқтау, қоштасу, жалбарыну, айтыс, т.б.) ретімен пайдаланып отырады. Солар арқылы да кейіпкерлердің хал-жайын аша түседі.

«Қыз-Жібек» - ақындық тіл жағынан да әдемі жырдың бірі. Неше түрлі әсірелеу, көріктеу, кейіптеулер, әдемі теңеулер, сұлу сөз саптастары жиі ұшырайды. Жыршы ақын халықтың тіл байлығын пайдалана отырып, аз сөзге көп мағына сыйғыза біледі. Жібектің сұлулығын, тұлпарлардың шабысын немесе кейіпкерлердің көңіл-күйін суреттегенде ақын тілінің әдемілігі де, байлығы да көрінеді.

Қорыта келгенде, «Қыз Жібек» жыры қазақ ауыз әдебиетінің көрнекті бір үлгісі болып табылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. «Қыз Жібек» жырын қайсы ғалымдар зерттеді?
2. Жыр жайында қандай қайшылықты пікірлер айтылды?
3. Төлеген мен Қыз Жібек бейнесі қалай суреттелген?
4. Жырда қандай жағымсыз образдар барілген?
5. Жырдың өзіне тән ерекшелігі мен жыр тілі туралы пікіріңді айт.

Әдебиеттер

1. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алм. 1991.
2. М.Ғабдуллин. «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» Алм. 1981.
3. Қазақ эпосы. Алм. 1986.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы I-том. Алм. 1991.
5. Ы.Дүйсенбаев. Тұрмыс-салт жырлары.

Айман-Шолпан

Қазақ халқының тұрмыс-салтына байланысты туған жырдың бірі-«Айман-Шолпан». Жырдың ел арасынан жазып алынған нұсқасы, 1896 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Жырдың мазмұны 1901, 1902 жылдары Торғай газеттерінде басылды. Бұл жыр 1939 жылы Х.Жұмалиев құрастырған «Халық поэмалары» деген жинаққа енді. Жазушы М.Әуезов жырда айтылатын әңгімелерді негізге ала отырып, «Айман-Шолпан» атты пьеса жазды.

«Айман-Шолпан» жырының оқиғасы реалистік өмірден алынған. Жырдың басты кейіпкері-Көтібар мен Арыстан тарихта болған адамдар. Ал жырдағы Айман, Шолпан, Әлібектер жайында тарихи мәліметтер жоқ.

Х.Жұмалиев «Айман-Шолпан» жырының оқиғасы Исатай мен Махамбет бастаған бастаған халық көтерілісінен кейін туған, -дейді. Ал филология ғылымдарының кандидаты Ә.Қоңыратбаев бұл жырдың ХІХ ғасырдың орта шенінде туғандығын айтады.

Жырдың қысқаша мазмұны мынадай: Кіші жүз ішінде шөмекейдің өлген бір кісісіне беріледі. Оған Таманың бай адамы Маман келеді, ол сән-салтанатымен, өңшең нарға артқан тоғыз саба қымызымен келеді. Шөмекейліктер Маман байды құрметпен қарсы алып, алтындаған ақ үйге кіргізеді. Бұл асқа қант-шай алып, тоғыз нарға тоқаш артып шектінің батыры Көтібар да келеді. Оның жадағай үйге көңілі толмайды да, Маман бай отырған үйді бер деп шіренеді. Шөмекейліктер сасады да, жауабын өзің бер деп Маманға барады. Маман Көтібардың кедейлігін, өзінің байлығын айтады. Осыдан кейін бай мен батыр ерегеседі. Көтібар күш көрсетеді: «Еліңді шауып аламын», - дейді. Көтібар өзінің інісі Арыстанның: «Арындама», - деген ақылына құлақ аспайды.

Аста ат шабысы болады. Бәйгіден Көтібардың күрең аты озып келеді. Бұған масаттанған Көтібар Маманға алғашқы айтқан сөзін қайталайды да: «Еліңді шауып аламын», - деп аттанып кетеді. Айтқанындай-ақ Көтібар жеті жүз жігіт алып, Үрпекбас деген жерде отырған Маманды шауып алады. Маманның Айман, Шолпан атты екі қызын жайдақ нарға мінгізіп әкетеді. Жолшыбай Айман өзіне Көтібардан бір жорға сұрап алады да, оны Шолпанға береді. Екінші тұлпарды Арыстаннан сұрап алады. Айман Көтібардың жігіттеріне: «Екеуміздің бірімізді қайтарыңыздар», - деп өтінеді. Бұған Көтібар үндемейді. Арыстан келісім білдіреді, Шолпанды еліне қайырады. Оны Арыстан бастаған жігіттер шығарып салады. Айман Шолпан арқылы өзінің атастырған күйеуі Әлібекке сәлем жолдап: «Алпамыс күннен қалмай келіп жетсін» дейді.

Көтібар еліне келеді. Оның теңге деген тоқалы бар еді. Оны жігіттер әзіл араластырып ашуландырып: «Сені Айманның көрімдігіне береміз», - дейді. Бұған намыстанған теңге Айманмен қақтығысады. Айманның алдынан ешкімді шығармаймын деп үйіне қайтады. Айтқандай-ақ Айманды қарсы алған адам болмайды, соннан соң ол Арыстанның аулына барып түседі. Айман Көтібардың ұлы Есетпен танысып, оны бауырына тартады, балаға жақсы киім-кешек тігіп береді. Ол Есетке ақыл үйретеді: «Әкеңе бар киімдеріңе байғазы сұра. Алпыс күнге дейін Айманға үйленбе, берер байғазың сол болсын де», - дейді. Есеттің тілегін Көтібар орындамайды, сонда бұған Арыстан араласып, баланың тілегін қабылдаптырады. Айман Есеттен Көтібардың күші күрең тұлпарында екенін біледі және айламен тұлпарды қолына түсіреді.

Осы кезде бір мың төрт жүз жігіт алып Әлібекке келеді. Оның алдынан күрең тұлпармен Айман шығады. Әлібек Айманды танымай қалып найза салады. Айман өзін танытады. Әлібек шекті елін шабуылдайды. Бірақ арашашаы Айман болады, ол екі жақты татуластырады. Көтібар өкіл ата болып, Айманды Әлібекпен аттандырады. Шолпанды Айман Арыстанға қосады. Екі жақтың шабуылға түскен малы қайтарылады, ел арасында татулық орнайды. Жыр осымен аяқталады.

«Айман-Шолпан» халықтық жыр және ол XIX ғасырдың 70-жылдарында шығарылған сияқты. Жырдың оқиғасы осы кездегі қазақ елінің тұрмысында, әлеуметтік-қоғамдық өмірінде болған жаңалықтарды суреттеу идеясымен туған деуге болады. Ол өзінің осындай негізгі идеясын жырдағы басты кейіпкерлердің мінезі, іс-әрекеттері арқылы көрсетеді. Бұл ретте жырдың кейіпкерлері екі топқа бөлінеді. Біріншісі - ескілік өмірді, бұрынғы тұрмыс-салтты жақтайтындар. Ол - Көтібар мен Маман. Екіншісі - жаңа туып келе жатқан капиталистік қарым-қатынасты, қоғам өмірінде соған негізделген жаңалықты жақтаушы жастар. Олар: Айман, Арыстан, Әлібек, Шолпан. Олар бұрын қазақ әдебиетінде болмаған жаңа заманда туған жаңа кейіпкерлер болып табылады. Сөйтіп жырда ескі мен жаңаның тартысы бейнеленді, жыр оқиғасы сол тартыстарды. суреттеуге құралады.

Жыр оқиғасы Маман мен Көтібардың үйге таласып қақтығысуынан басталады. Маман байлығын айтып күш білдіреді, Көтібарды кекей сөйледі. Ол Көтібарға:

Маман айтты: дәулеті бар кемедей,

Жүр еді осы шекті кезі келмей.

Үй таңдап біздің елден не қылады,

Су артқан Қаратаудан құма кедей, - дейді. Ол Көтібардың байлығын біле тұрса да, одан өзі мықтылау етіп көрсету үшін әдейі кедей деп кемітеді.

Маманның бұл сөзіне ыза болған және оның алтындаған ақ үйге түсуіне, ондай үй өзіне тимегеніне намыстанған Көтібар елге қамшы үйіріп қалған әдетіне басады: ашу-жанжал шақырады: Маманды шауып алатындығын білдіреді. Ол Маман байға:

Аулыңа жеті жүз қол жүргізбесем,

Шектіні таң сәріден тигізбесем

Көтібар менің атым жерге кірсін, -

Айманды жайдақ нарға мінгізбесем-деп, ант етеді. Ол артынша-ақ осы антын орындайды да, Маманды шауып алады, оның екі қызы Айман мен Шолпанды жайдақ нарға мінгізіп әкетеді.

Белгілі мөлшерде жыр Көтібарға батырлық сипат та береді. Оның «батырлық» қимылы тік мінезді дөкірлігі, морттығы, намыстанып ел шабуымен көрінгендей болады. Ол ескі әдеттерін қолдайды, халыққа қамшы үйірген салтына тартады, жұрттың бәрін ызғармен ықтырам деп ойлайды. Ат жарысына үш жүздей сәйгүлік қосылғанын біле тұрып: «Бас бәйгімді шаппай бер»,- деп менмендік мінез білдіреді. Көтібардың осы сияқты мінездерін-іс әрекеттерін халық жыры дәріптеу емес, күні өткен батырды мазақ, күлкі ету түрінде суреттейді.

Көтібар өзін-өзі жоғары бағалап, «мықтысынып « жүрсе де, оның әлі Теңгеге жетпей қалады. Аймандарды алып келе жетіп: «Мен барып үйдің ішін қуантам», - деп аулына қарай тарта жөнеледі. Бірақ Көтібар үй-ішін қуанта алмайды. Теңгенің қаһарына ұшырайды. «Айманды алса тұрмаймын, кетемін», - деп айқай салған, ашу шақырған Теңге Көтібарды қыңқ дегізбейді. Сөйтіп, «батырсынған» Көтібар ел алдында күлкіге айналады.

Көтібар мен Маманды ескі феодалдық дүниенің кертартпа өкілдері деп көрсеткен және олардың бұдан былай жасай аомасын тарихи шындық тұрғысынан суреттеген жыр ендігі жерде жаңа заманның адамдарын көрсетеді. Олар - жастар. Бұл ретте жырдың айрыңша көңіл бөлгені - Аймен.

Аймен - реформа дәуірінен кейінгі жерде қазақ қоғамына енген өзгерістер мен жаңалықтарға сәйкес әлеумет сахнасына шыққан жаңа адамдардың өкілі ретінде жырға қосылады. Ол жаңа дәуірдің жаршысы бейнесінде алынады және оның ақылы, мінезі, ісі Көтібар мен Маманға қарсы қойыла жырланады.

Айман - өз кезіндегі қазақ әдебиетіне енген жаңа кейіпкер. Айманның бұрынғы жырлардағы қыздардан айырмашылығы - Айманның әлеуметтік мәселелерге араласуында, жаңа заманда ел басқару ісіне ерлермен қатар әйелдердің де қатысқанын, ел арасын шабуылдан құтқарушы, арашашы, татулық орнатушы екенін көрсетуге.

Айман-ақылды, білгір, болашақты болжағыш қыз. Көтібардың елге шабуыл жасауы оған қатты батса да, қайғысын сыртқа шығармайды, дәрменсіздік білдірмейді. Қайта қара күштің иесі болған Көтібарға қарсы шығып, оны ақыл-айламен жеңу жағын қарастырады. Бұл ретте Айманның бірінші жеңісі Көтібардан жорға сұрап алуы, оған жайдақ нардың үстінде келе жатқан Шолпанды мінгізуі болады. Есебін тауып ол Шолпанды еліне қайырады. Бұл оның екінші бір жеңісіне айналады.

Айман Шолпанды еліне аттандыра отырып, өзінің сүйген жары Әлібекке хабар салады. «Алпыс күннен қалмай келіп жетсін», - дейді және Көтібардың ырқына бой бермейтіндігін, сүйген жарына адал екендігін айтады.

Көтібарды жеңу жағын қарастырған Айман мақсатына жету үшін Теңгені пайдаланады. Теңгемен кездескенде:

Базарда Теңге болсаң, пұл боларсың,

Қолыңа құрық алсаң , құл боларсың,

Батырдың айтқан сөзі рас болса,

Қолыма су құятын күң боларсың, -дейді. Айман қулық жасап, Теңгенің намысына тиеді. Теңге арқылы Көтібарды қыңқ аткізбеу жайын көздейді. Айманның бұл ойы жүзеге асады.

Бірақ Көтібардың:»Айманды тоқалдыққа алмасам, Көтібар атым құрысын», -деген сөзін есінде ұстаған Айман, Көтібар бұл антынан танбайды деп түсінеді. Сондықтан Айман Есетті пайдаланады.

Айман жырда болжағыш қыз болып та суреттеледі. Көтібардың Маманды шауып алмақ болып айтқан сөздерін естіген Айман алдын-ала қам жасап, мал-мүлктерін жан-жаққа жасырған болатын. Бұл сырын ол Шолпанға айтады:

Қызыл құм есік алды беткей бар-ды,

Құдайым салды басқа қайғы-зарды.

ішінде үш жүз ішік санап салған ,

Жалғыз шыбық түбінде төрт тең бар-ды.

Көтібар серт қып кетті деген күні

Аралға айдап тастап ем бес жүз атты,-дейді. Айманның мұнысы да ақылмен істелген іс болады. Және де Көтібар Маманнан айдап алған малдарды қасындағы жігіттеріне үлестіре бастағанда, Айман да олжа сұрайды. «Өздеріңмен бірігіп Маманды мен де шабыстым», -деп, олжаға жүз нар алады. Ондағы ойы айдауға түскен малынан аз да болса үлес алып қалу болады.

Жыршы-ақын белгілі мөлшерде Айманға ерлік сипат береді. Ол Әлібектің келер мерзімі жақындаған кезде Көтібардың күрең тұлпарын, қару-жарағын қолына түсіреді де, сүйген жарының алдынан шығады. Жыр мұнымен Айман өз намысын ақыл-айласымен ғана емес, керек болған жерде қару-жарақпен де қорғап алуға жарайтын қыз екендігін аңғартпақ және ақылына ерлік мінезі сай демек болады.

Айманның бойындағы сүйкімді қасиеттің бірі-оның Әлібекке адалдығы, қыз махаббатының беріктігімен де көрсетіледі. Көтібардай қара күштің қолына түсіп тұтқын болған, одан құтылып кетуі екі талай жағдайға ұшыраған Айман артында қалған асыл жары Әлібектен күдер үзбейді. Қандайхалге түссе де, есінен Әлібек шықпайды, қайткен күнде де оған қосыламын деп өзіне-өзі арт етеді. Сол үшін күреседі. Бұл ойын ол Шолпан арқылы Әлібектің өзіне де жеткізеді:

Көңіліме ғашық оты болды уайым,

Пенденің қадір алла білер жайын.

Ешкімге басым кеспей мен тимеспін,

Қазаны жеткізбесе бір құдайым,-дейді. Асыл жар, адал дос, тұрақты махаббат иесі екендігін білдіреді.

Қалың қолмен Әлібек келіп, Көтібардың еліне шабуыл жасаған шақта Айман үлкен адамгершілік іс жасайды. Ол ел арасына араздық отын салмай, екі жақтың ашуын басушы, келістіріп татуластырушы болады. Бір кезде қара басының намысы үшін Көтібар ел шауып ерегіс бастаған еді. Енді сол кекті қайырмақ болып Әлібек аттанды. Екі елдің арасында үлкен дау, жанжал туды. Мұның арты жақсылыққа соқпайтынын, қайта ерегістен

туған араздық үдей беретінін, одан елдің зықы кеткенін аңғарған Айман осы тұста билік айтады. Ол Көтібар мен Әлібекке:

Алыстың да, жығыстың, екі батыр,

Сіздердің бітірейін төре беріп,-дейді де,екі жақты жарастырып, татуластырады.Шолпанды Арыстанға қосады, өзі Әлібекке барады, Көтібарды әрі құда, әрі өкіл ата етіп кетеді. Осындай ақылды төрелік айтқан, ел арасын бүлдірмей келісімге келтірген Аманға жұрт разы болады. Сондықтан да халық жыры Айманды жаңа заманның сүйікті қызы етіп көтере жырлайды. Көтібар мен Маман бай ел арасын бүлдіруге бар болса да, татуластыруға жоқтығын айта отырып, бұл жөнінде жыр Айманды үлгі етеді. Оның адамгершілігін, ақылын, мінезін, ел үшін жасаған істерін артық бағалап, халықтың ендігі сенері де, сүйенері де Айман секілді жаңа адамдар, жастар екендігін көрсетеді.

Жырдың жағымды бейнеде алған адамының бірі-Арыстан.Ол мінезі салмақты, ақылды жігіт кейпінде суреттеледі. Бұл ретте Арыстанды өз ағасы Көтібарға қарама-қарсы қойылған кейіпкер деуге болады. Арыстан ағасының ісін де, дөрекі мінезін де ұнатпайды, оған ақыл айтып, дұрыстық жолға салуды да қарастырады. Көтібар Маманды шауып аламын деп ант берген шақта, Арыстан:

Дәулеті әр пенденің бөлек-бөлек,

Көтеке, ашуды қой, ақыл керек.

Қымыздың қызуына желік қылған,

Шайтан сөз топ ішінде неге керек,-деп, ағасына ақыл айтады. «Маманмен ерегісіп елді бүлдірме, ондай әрекет жасама», - дейді.

Көтібар қалың қол жиып, Маманды шабуға аттанғалы тұрған кезде де, ағасының бұл ісін Арыстан қостамайды, оны теріс деп біледі. Сондықтан да ол Маманның елін шабысуға бармайтындығын айтады: «Елдің обалына қалмаймын», -дейді. Бірақ Көтібардың бірбеттілігін, айтқан сөзінен танбайтындығын білетін Арыстанды жырда былай дейді:

Лебізін ағасының қайыра алмай,

Арыстан амалсыздан о да жүрді.-

Басында ел шабуға бармаймын деген және ағасының бұл жорығын ұнатпаған Арыстан амалсыздан қалың қолға қосылып Маманның еліне аттанды. Ол осы шабуылда Көтібар тағы бір нәрсені бүлдіріп алар деген оймен шығады. Арыстанның бұл қаупі шындыққа келеді. Аяушылық сезімі жоқ Көтібар екі қызды жайдақ нарға мінгізеді және халдерінің мүшкілдігін айтып ат сұраған Айманның сөзіне құлақ аспайды. Ағасының мұндай каталдық мінезін жек көрген Арыстан адамгершілік жасайды:

«Бақ таласың Маман болғанымен, екі қыздың жазығы жоқ», - деп оларға екі ат алып береді.

Көтібардың ерегіспен жасаған бұл шабуылының арты үлкен дауға, ұрыс-жанжалға әкеп соғатынын, Айман сияқты, Арыстан да түсінеді. Сондықтан ол алдағы күнде ел-жұрттың ылаңға түспеуін көздейді. Болашақта бітісер істің белгісін іздейді. Ол үшін Айманның тілегін қабылдап, Шолпанды еліне қайыру керек деп ұйғарады және бұған қарсы болған Көтібарды көндіріп алады. Осыдан былай Арыстан мен Айман ел камын ойлаған адамдар болып шығады. Ол Айманның ақылмен жасаған

әрбір ісін қолдап та отырады. Есеттің байғазы деп сұраған тілегін Көтібардың ырқына қоймай орындатады. Ондағы ойы Айманды ел-жұртынан, сүйген жарынан айырмау, Көтібардың: «Айманды тоқалдыққа аламын», - дегенін болдырмау еді.

Екі елдің келісімге келіп, татуласуына Арыстан да себепкер болады. Ол осы табысып, татуласудың берік белгісі ретінде Шолпанға үйленеді. Шолпанды өзіне тең жар-жолдас деп түсінген Арыстан оны ақ көңіл, адал ниетімен, барлық махаббатымен сүйіп қосылады.

Сонымен халық жыры Арыстан образын жағымды бейнеде суреттей отырып, оны өз тұсының жастарына үлгі етеді. Елдің ендігі тілегі де, үміті де жастар екендігін, бұлар жаңа заманның бастаушысы болатындығын аңғартады.

Жырда Әлібек пен Шолпан образы айқын түрде суреттелмесе де, олардың да жаңа заманның жемісі екендігін сезінгендей боламыз. Бұл ретте олар Айман мен Арыстан бейнесін толықтыра түскен образ секілді.

«Айман-Шолпан»-композициялық құрылысы, оқиғаны баяндауы жағынан өзіндік ерекшелігі бар жырдың бірі. Жырдың басты ерекшелігі-оқиғаны шиелініскен тартысқа құруында. Оның қандай әңгімесін алсақ та үлкен тартысты көреміз. Мұның өзі жыр оқиғасын әрі қызықты, әрі әсерлі етеді.

Екіншіден, жыршы ақын жағымсыз кейіпкерлерді суреттегенде, олардың мінездерін, іс-әрекеттерін күлкі-мазақ ете, сықақтай сипаттайды. Маманның байлығын айтып шіренуі, Көтібардың «батырмын» деп кеудесін соғуы-жырда ащы мысқыл, келекеге айналады.

Қорыта келгенде, «Айман-Шолпан»-реформа дәуірінен кейінгі кезде қазақ қоғамына енген жаңалық, өзгерістерді шындық тұрғыдан бейнеленген халықтық жыр. Бұл жыр жаңа жағдайға байланысты қоғам өмірінен орын алған талас-тартысты, ескінің жеңіліп, жаңаның жеңетіндігін бейнелейді, әлеумет сахнасынан ығыстырылып бара жатқан және ескілікті қолдаушы адамдарға жаңа заманның жаңа адамдарын, жастарды қарсы қоя отырып, соңғыларын ардақтай жырлайды, үлгі етеді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Айман-Шолпан» жырының оқиғасы қайсы дәуірді суреттеген?
2. Айман бейнесі қалай бейнеленген?
3. Ескі феодалдық дүниенің өкілдері жырда қалай суреттелген?
4. Жырдың композициялық құрылысы туралы айт.

Әдебиеттер:

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алм. 1981.
2. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. Алм. 1991.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы.
4. Қазақ эпосы. Алм. 1986.

Айтыс өлеңдері

Ертеде жазу өнері болмаған кезде қазақ халқының жасаған ауыз әдебиетінің негізгі бір саласы-айтыс өлеңдері.

Қазақтың айтыс өлеңдері жайында үлкенді-кішілі зерттеу еңбектер жазған С.Мұқанов, М.Әуезов, Е.Исмайылов, Х.Жумалиев, Т.Нуртазин т.б. айтуына қарағанда айтыс сөзі бірнеше мағынада қолданылған. «Айтыс» екі адамның сөз қағыстыруы, сөз жүзінде тартысуы, дауласуы, жарысуы, сынасуы, өнер салыстыруы деген ұғымды қамтыған. Және де айтыс қара сөз түрінде де, өлең түрінде де болған.

Демек, қазақтың айтыс өлеңдері халықтың қоғамдық өміріне, тұрмыс-тіршілігіне байланысты және жазу өнері болмаған кезде туып, қалыптасты. Оны тудырғандар да, дамытқан да ақындар болған. Бұл жағдай тек қазақта ғана емес, туыстас қырғыз, түрікмен, қарақалпақ т.б. халықтарында да «айтыс» болған.

Айтыстың түрлері. Әдебиеттік жағынан алғанда, айтыс өлеңдерінің мазмұнына, тақырыбына қарай екі түрге бөлуге болады. Біріншісі-халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған айтыстар. Екіншісі-шын мәніндегі ақындар айтысы. Соңғысы қазақ айтыстарының ең күрделісі болып табылады.

Айтыс өлеңдерінің алғашқы үлгілері халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған. Және ол жұрттың жиналған жерінде, ойын-сауық үстінде шығарылған. Бұлар, ойын-сауық ретінде, халықты көңілдендіру, күлдіру негізінде туғандығын аңғартады. Өлеңі жұрттың жаттап алып, айта беруіне лайықталған болады. Көбінесе жеңіл-желпі айтылған әзіл-оспақ түрінде болып отырады. Бұл айтыстар кейіннен үлкен айтыс өлеңдерінің, яғни ақындар айтысының шығуына негіз салды, соның бастамасы болды.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрып салтына байланысты туған айтыстарды мазмұнына қарай бірнеше тақырыптарға бөлеміз. Солардың ішінде бастылары: «Жар-жар», «бәдік айтысы», «қыз бен жігіт айтысы», «дін айтысы», «жұмбақ айтысы».

Қыз бен жігіт айтысы. Бұл айтыс халықтың әдет-ғұрып салтына байланысты ойын-сауықтар кезінде айтылған және ол ойын-сауыққа жиналған жұртты көңілдендіру, ән мен өлең қызығына батыру негізінде туған. Мұның алғашқы үлгілерін белгілі ақын қыздар мен жігіттер шығарған. Оларды осы айтыстағы өлеңдерін кейіннен өлең айтуға икемі бар, бірақ өздерінің ақындық өнері жоқ жастар жаттап алып, ойын-сауық кезінде айтып жүретін болған.

Қыз бен жігіт айтысы, әдетте, екі жастың амандасуынан басталып, әзіл-оспақ, әдемі қалжың ретінде айтыла береді. Мысалы,

Жігіт:

Көгілдірік, ендеше, көгілдірік,
Көк дөненге жарасар өмілдірік.

Осындай бірме-бірге кез-келгенде,
Айта гөр өлеңді төгілдіріп.

Қыз:

Асыл қайрақ, замандас, асыл қайрақ,
Бау ағашта тұрады бұлбұл сайрап.
Құдай айдап осындай кез-келгенде,

Өлеңді айта гөр, тәуір сайлап,-деп айтысқа түскен қыз бен жігіт бір-бірін өлеңге шақырады.

Бұл ретте айтысушылар бір-бірінің бойындағы мін-кемшіліктерді де өлеңмен күлкі ететіні болады. Мәселен,

Қыз:

Қызға барған ел білсін атағыңда,
Түзетіп ки мұнан соң шапаныңды.
Қыздың көңілі қалмаған қу көкірек,

Қырғызсаңшы бір қап жүн сақалыңды...-деп жігіттің қаулаған сақалын күлкіге айналдырады. Бірақ жігіт оған дау айтып-
»Сөздің көркі-мақал, адам көркі-сақал»,-дегенді дәлел етеді.

Айтысқа түскен қыз бен жігіт кейде көңіл сырын, бір-бірін ұнататындығын да білдіріп отырады. «Бұдан былай таныс болып, көрісіп жүремін , -дегендерді де өлеңге қосады. Айтысып отырған бір қыз жігітке: «Кешке таман қозы қараған кісі болып, келіп-кетіп жүр»-дейді. Оған жігіт:

Қозы қарап, мезгілсіз бара берсем,

Итін қосар, қу әкем сорым қайнап,- дейді. Жігіттің бұл сөзіне қыз:

... Ит түгілі қасқырдан қорықпас ем,

Дәл сөзіндей, дариға, болсам жігіт,-деп жауап қайырады, жігіттің намысына тие сөйлейді.

«Қыз бен жігіт» айтысының өлеңдік құрылысы көбінесе халыққа белгілі он бір буынды өлең түрінде келеді. Және қазақ өлеңдерінің алғашқы түрлерінде кездесетін қайталау дәстүрін көбірек қолданып отырады.

Қорыта келгенде, халықтың әдет-ғұрып ойын-сауық салтына байланысты туған «қыз бен жігіт айтысы» қазақ ауыз әдебиетінде «айтыс» жанрының алғашқы үлгілерінің бірі болып табылады. Ол кейіннен үлкен «айтыстың» шығуына негіз салған жанрдың бірі.

Дін айтысы. Тарихшылардың айтуына қарағанда, XVI-XVII ғасырға дейін қазақ халқы тұтасынан бір дінде болмаған, тек XVII ғасырдан бері қарай ислам дінін қабылдаған.

Дін иелері қазақ арасына ислам дінін үгіттеп жою үшін поэзияны, соның ішінде айтыс өлеңдерін пайдаланылған. Олар халыққа түсініксіз дін сөздерін, діни шарттарды кейбір талдамалы ақындар арқылы ұғындырмақ болған, көпшілікке түсінікті ақындық тілмен діни әңгіме-үгіттерді таратқан.

Дін айтысы екі ақынның бір-біріне берген сұрау-жауабы түрінде айтылады. Айтыстың негізгі тақырыбы дін әңгімелері дін үгіті болады, соларға қараңғы халықты иландыру, нандырып, сендіру жағы қарастырылады. Бұл ретте дін айтысы жаңалығы жоқ, бір айтқанын

қайталай беретін өлеңге айналады. Мысалы, Болық пен Елентай айтысын алайық.

Болық:

Ақын жігіт атанған, Елентайым,
Өнерпаздың өнерпаз білер жайын.
Жауап бер, бір азырақ сөз сұрайын,
Әуелі не жаратты бір құдайым?

Елентай:

Болық маған белгілі сенің сырың,
Біздерден артық емес айтқан жырың.
Бұрынғы даналардан есітемін,
Жер мен көк жаралды елден бұрын-

Осыдан әрі қарай дін әңгімелері жаңағы екі ақын айтысының негізгі тақырыбы болып кетеді. Құдайдың алғашқы жаратқаны жер мен көк болса, сол жерді көтеріп тұрған кім деген сұрауға: «Көк өгіз», -деп жауап қайырады Елентай. Көк өгізді көтеріп тұрған балық, оны көтеріп тұрған су, ал суды көтеріп тұрған бу, -деп өлеңге қоса, әңгімесін соза береді.

Осы сияқты дін айтыстарында сұрау-жауап ретінде аспан әлемі, жердің асты-үсті, табиғат көріністері, хайуанаттар дүниесі айтылады. Сондай-ақ дін айтыстарынан бес уақыт намаз оқу, ораза ұстау, қайыр-садақа, үсір-пітір беру жайы да орын алады.

Жұмбақ айтысы. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, әдет-салтына байланысты туған айтыс өлеңдерінің тағы бір түрі-жұмбақ айтысы. Бұл айтыс та ойын-сауық үстінде, көпшіліктің жиналған жерінде айтылатын болған.

«Жұмбақ айтысы» бүкіл айтыс өлеңдерінің ішіндегі ең қиыны секілді. Өйткені ол тапқырлық пен білгірлікке құрылады. Сондықтан мұндай айтысқа түсу үшін ақынның өлеңді суырып салып айтуы жеткіліксіз. Бұған қоса ақын тапқыр, білгір және тез ойлап, шапшаң жауап беретін болуға тиіс. «Жұмбақ айтысына» қатысушылар жұмбақ ететін нәрселерін көбінесе адамға таныс, деректі заттардан алады, бір затты екіншісіне салыстыру арқылы жұмбақ шығарады. Бұл ретте жұмбақ көлеміне кіретіндер: аспан әлемі, жаратылыс дүниесі, хайуанаттар, адам, оқу-білім, еңбек-кәсіп құралдары т.б. болып келеді. Жұмбақ айтысына Рысжан, Әсет, Шөкей, Қу бала, Нұржан, Сонарғаш сияқты ақындар қатысқан. Олардың жұмбақ түріндегі айтыстары аталған ақындардың ақындық өнерімен қатар, тапқыр, білгір адам екендіктерін көрсетеді. Мысалы, Рысжан мен Әсеттің айтысын алайық. Рысжан бірнеше жұмбақтар айтады. Оқыстан берілген жұмбақтарды Әсет іркілместен табан аузында шешіп береді, Әсет Рысжанның бірінші жұмбағын шеше отырып, сол замандағы әкімдерді, болыс-билерді мейлінше жамандайды: «Елу басы-құзғын, старшын-қаршыға, онбасылар-күйкентай» деп көрсетеді. Рысжанның екінші жұмбағы-адамның дене мүшелері. Мұны да Әсет әдемілеп шешіп береді.

Қазақ халқының ертеде туған айтыс өлеңдерінің түрлері жоғарыда аталғандар ғана емес. Мысалы, ерте кезде Жетісу жағында «Тау өлең», «Жеті өлең», «Су өлең» деген айтыстар болған.

Сондай-ақ ерте кезде «Мал мен иесінің айтысы», «;лік пен тірінің айтысы» сияқты айтыстар да болған. «Мал мен иесінің айтысында» төрт түлікті өсіру үшін оның күтімін жақсарту, қорасын, жем-шөбін даярлау керектігі сөз болады. Және де ол әдетте шаруаға икемі жоқ, салақ, бейқам адамдарға арналады. Мысалы,

Мал иесі:

Неғып жүрсің, қу жалғыз шолақ сиып,
Сиырымен Айтақтың болдың үйір.
:й маңында көдені жұлып жатпай,
Сен шолаққа бір сойқан болды биыл.

Сиыр:

Жасағанның жарлығы тастан қатты,
Сүмендетіп арыттың кер жорға атты.
:й қасында көденің түк дәмі жоқ,

Қара өлеңнің қамыспен түбі тәтті,-дейді. Содан әр қарай сиыр иесіне көп кіналар тағады. «Жалқауланып, жазда шөп шаппадың, қдырумен уақыт өткіздің, менің қысқы жем-шөбімді, қора-қопсымды қамдамадың, ақырында арықтап өлетін болдым, көршілерге телміретін болдым»,-деп айыптайды.

Ақындар айтысы. Айтыс өлеңдерінің ішінде ең көлемдісі, тақырыбы мен мазмұны жағынан күрделісі, көркемдік жағынан әдемілері-ақындар айтысы.

Қазақтың айтыс өлеңдерін зерттеген әдебиетші-ғалымдардың айтуына қарағанда, шын мәніндегі үлкен айтыс, яғни ақындар айтысы ХІХ ғасырда туған. Жазба әдебиет тұрмай тұрған кезде ақынға «ақын» атағын әперетін де осы «айтыс» болған және ол ақындар үшін үлкен сын деп есептелген.

Ақындар айтысына ақындық беті ашылған, біраз даярлықтар жасап келген, ысылған адамдар ғана араласқан. Бұл жөнінде С.Мұқнов «Айтыс және ақын» деген еңбегінде М.Әуезов «айтыс өлеңдері» және «Жамбылдың айтыстағы өнері» туралы жазған зерттеуінде Е.Ысмайылов «Ақындар» атты монографиясында ғылым үшін мәні бар бірнеше фактілер келтіреді. Олар шын мәніндегі үлкен айтысқа түсушілердің қайсысы болса да, аса көп даярлық жасағанын айтады.

ХІХ ғасырда қазақ еліне ақындық аты шыққан Шонақ, Шөже, Кемпірбай, Орынбай, Балта, Әсет, Рысжан, Біржан, Майкөт, Сабырбай, Сара, Кеншімбай, Нүрпейіс тағы солар секілді жүздеген жүйріктер «айтыс» арқылы ақындық үлкен сыннан өту арқылы ақын атанған.

Айтыс-ақындар үшін сөз таласы, сөз майданы ғана емес. Ол-ақындық өнер салыстыратын, жауаптаса отырып, білім шарқын байқататын шер. Бұл ретте айтысқа түсетін ақынды С.Мұқанов бәйгіге қосылатын тұлпарға теңейді.

Айтысқа ақындардың көп дарялық келуінің екінші бір себебі бар. Айтыс халықтың жиналған жерінде өткізіледі және айтыс не туралы қандай тақырыпта болатындығы ақындарға алдын-ала белгісіз болады. Айтыстың тақырыбы сол айтыс үстінде туады. Сондықтан әрбір ақын

өзімен айтысатын ақындарды қай ретпен жеңу, неден сүріндіру жайын қарастыра, соған даярлана, ойлана келеді.

Әдетте, айтыс екі ақынның амандасып көрісуінен басталады да, содан әрі қарай үдей береді, көптеген мәселелерді көтеретін болады. Мәселен, Балта ақын Шөжемен айтысқанда сөзін:

Шөже ақын, сен де шешен, мен де шешен,
Салғанда қара алдына мен бір келсем.
Екеуіміз екі жақтың жүйрігіміз,
Күйлі, жайлы жүрмісің аман, есен?- деп бастайды.

Бірақ айтысқа түскен ақындардың көпшілігі айтысты амандық-саулық сұраудан бастай беруді дәстүр етпейді. Көбінесе олар бір-біріне айбар шеге, күш көрсете келеді. Әрқайсысы өздерінің мықтылығын айтып, бір-бірін ығыстыра, үрейлендіріп, қорқыта сөйлейді. Мәселен, Шәріпжамалмен айтысқа түскен Әжек ақын: «Мен саған біле білсең, келген тажал», -деп қыр көрсетеді. Әсет ақын Рысжанға:

Айыр көмей, жез таңдай, қаусырма жоқ,
Алты арысқа білінген әкең менмін,- дейді. Бірақ Әсеттің айбарынан қымсынбаған Рысжан өзінің де осал ақын еместігін айтып:

Ақынның тура келмей доласына,
Соқтықтым жанын тұрған шамасына, - дейді де, Әсетті кемсіте сөйлейді. Кемпірбай ақын Шөжеге:

Жолықпай дүр ақынға жүр екенсің,
Берейін сыбағанды әлдеқайдан,- деп асқақтайды. Ал белгілі

Шонақ ақын Түбек ақынмен айтысқанда, салған беттен:

Біздерді «шуу» дегеннен өлең басты,
Өлең айтсақ, аруағың сенен қашты.
Сенімен он сегіз күн тартысармын,
Одан ары жан маған шыдамас-ты,-деп ойқастайды.

Айтысқа түскен ақындар өздерінің мықтылығын ғана айтып қоймай, келген жерінің, ел-жұртының шыққан ортасының да мықтылығын білдіріп қыр көрсетеді.

Қызу айтысқа кірген ақындар тұрпайы сөздерді айтуға дейін барады, бірақ бұл сөздерге кешірім етіледі. Сонымен қатар, айтысқа түскен ақындар қарсыласының бойындағы мін, кемшіліктерін де қазбалайды. Мәселен, Шөжемен айтысқан ақындардың бәрі оның соқырлығына тиісіп сөйлейді. Балта ақын Шөжеге:

Өз сөзің дәл өзіңе жөн де, соқыр,
Ел кемітіп жүруің жөн бе, соқыр,
Қараөткел, Көкшетауда жеген соқыр,
Ел түзуші, тергеуші сен бе, соқыр- дейді.

Бірақ бұдан Шөже қымсынып қысылмайды да. Сондай-ақ айтыс үстінде Біржан Сараның болашақ күйеуі Жиенқұлды қортық деп кемітеді. Омарқұл Тәбияға айттырып қойған күйеуін: «Жидіген таз», -деп мысқылдайды.

Жалпы алғанда, айтысқа түскен ақындар мұндай нәрселерден немесе өлең шығара алмағандықтан жеңілмейді. Олар екі мәселеден жеңіліс табады. Біріншісі, ақынның білім көлемі тайыз келсе, әр нәрседен хабары,

мәліметі болмаса, айтыс үстінде оқыстан қойылған сұрауларға табан аузында жауап қайыра алмай қалса, онда ақын жеңіледі. Жеңілгендігін мойындап, сөзді доғарады. Екіншісі, ақын әлеуметтік мәні бар мәселелерден жеңіледі. Айтысқа түскен ақындар өз елінің байлығын, байы мен биін, ел басқарған адамдарын мақтап, дәріптей келеді. Бұған қарсы ақын дау айтады, мақталған адамдардың сынға алады. Алғашқы ақын бұл сынға қарсылық білдіре алмаса, жеңілген болып шығады. Мәселен, Жамбылдың Құлманбетпен, Досмағанбет айтысын айтуға болады.

Жамбыл мен Құлмағамбеттің айтысы 1881 жылдар шамасында болған. Құлманбет сөзге жүйрік, алғыр ақын болғандықтан «Құланаяқ Құлмамбет» аталыпты. Ол өзінің әдеті бойынша Албан руындағы байлардың атынан сөйлеп, оларды мейлінше мақтапты. Мұндай байлар сенің елінде жоқ деп, Жамбылды мұқата сөйлейді. Сонда Жамбыл мақталған байлардың жексұрын сипатын суреттей келіп:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарынбайдан сұрандар талып жатыр,

Оны мақтап әуре болмай жөніңе қайт!- дейді. Жамбылдың орынды сөзіне жауап қайтара алмаған Құлманбет жеңіліп қалады.

Айтыста жеңілген ақын «жеңілдім» деп ашу шығармаған. Жеңілген ақындар қандай жағдайда, кімнен жеңілгендігін өздері айтып та жүрген. Шонақ Сабырбайдан, Кемпірбай Шөжеден, Сүйінбай Күңбаладан қалай жеңілгенін кейінгі ұрпаққа мәлім етіп, жырлап берген. Мәселен, Кемпірбай Шөжеден қалай жеңілгендігін:

Келіп ем осы тойға өктемделіп,
Жүруші ем қу соқырдан секемденгіп.
Бағасы жоқ соқырмен айтысам деп,
Жығылдым төрт аяғым көктен келіп,- дейді.

Ақындар айтысына жігіттермен қатар ақын қыздар да қатысқан. Тойбала, Күңбала, Тоғжан, Сара, Ақсұлу, Дәме, Ақбала, Манат, Шөкей, Ажар, Тәбия, Айқын, Хадиша, Рысжан, Шәріпжамал, Ұлбике сияқты ақын қыздар сан жүйріктермен салғыласа отырып, жұрт алдында ақындық өнерін танытқан.

Ақындар айтысы тек ақындар үшін ғана мәнді, маңызды болған емес. Ол қазақ халқының мәдениеті тарихынан елеулі орын алады, қазақ поэзиясының қалыптасып даму тарихын, көркемдік дәрежесі қай кезде қандай болғандығын білдіретін көрсеткіштің бірі болып табылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Айтыс жанрының алғашқы үлгілері қандай пайда болған?
2. Айтыстың қандай түрлері бар?
3. Айтыс туралы ғалымдардың пікірлерін айт.
4. Ақындар өзіне тән ерекшеліктері туралы не білесің?
5. Айтыста ақындар қандай жағдайда жеңіледі?
6. Айтыс жанрының қазақ поэзиясынан алатын орны.

Әдебиеттер

1. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті.
2. Қазақстан тарихы. I том.
3. Айтыс. Жинақ.
4. М.Әуезов. Жамбылдың айтыстағы өнері.
5. Е.Исмайылов. Ақындар.
6. С.Мұқанов. Айтыс және ақын.
7. Жамбыл. Толық шығармалары.

Біржан мен Сара айтысы

Қазақтағы айтыс өлеңдерінің ішінде айрықша орын алатыны, көркемдік дәрежесі жоғарысы Біржан мен Сара айтысы. Ол қазақ еліне ертеден таныс, көп тараған айтыстың бірінен саналады. Біржан мен Сараның айтысы 1900 және 1912 жылдары кітап болып шықты.

Біржан Қожағұлұлы қазіргі Көкшетау облысына қарасты Еңбекшілер ауданындағы «Қожағұл бұлағы» деген жерде туған. Біржанның әкесі Тұрлыбай кедей шаруа болыпты. Оның Ержан, Нұржан, Біржан атты үш баласы болыпты.

Ағалары болғандықтан Біржан шаруашылықпен айналыспайды. Жас кезінен өлең мен әнге үйір болады. Қайда ойын-сауық болса, ол соған қатысады: асқан әнші, өлеңші, домбырашы атанады. Ол өлеңді де, әнді де өзі шығарады. Әсіресе, әншілігі басым келеді. Әнқұмар, өлең сүйгіш жастар Біржанды аға тұтады, атақты әнші, әрі композитор, әрі ақын Біржаннан жастар көп-өнеге алады. Сол кезде елге атағы шыққан Ақан сері, Құлтума, Иман Жүсіп, Жарылғапберді, Мәди, Балуан Шолақ, Мұса сияқты әнші, ақындар Біржан айналасына жинала бастады.

Біржанның әншілік, ақындық даңқы қазақ еліне жайыла, тарай береді. Ол енді ақын Біржан, әнші Біржан, сал Біржан атанады. Бір кезде ол Абай аулында болып, ұлы ақыннан дидарласады. Көркем өнерді артықша түсінетін Абай Біржанның өнерін аса жоғары бағалайды, екеуі айнымас дос болып кетеді. Және Біржанға көптеген ақыл-кеңес береді. Осыған орай ол өз творчествосына асқан ұқыптылық, жауаптылықпен қарап, бір әнінен екіншісін асыра шығаруға, халықтың эстетикалық тілегін орындай беруге ұмтылады.

Ел ардақтаған, халық қадірлеген Біржанды қазақтың байлары, қожа-молдалары, болыс, әкімдері көре алмай, күндейтін болады. Бір жылы үлкен болады да, оған көп ел жиналады. Қасына ығай мен сығайларын, әкімдерін ертіп, асқа Жанбота, Азынабай сияқты болыстар да келеді. Жиналған ел ішінде Біржан да болады, ол асқақтаған әдемі ендерімен халықты сүйсіндіріп отырады. Осы кезде Азынабайдың поштабайы болыстардың намысын қорғамақ болып, Біржанға қамшы соғады, оның домбырасын тартып алып, ардагер әншінің үнін өшірмек болады. Елден

асқан бұл қылыққа шыдамаған Біржан табан аузында өзінің ызалы әнін шығарады.

**Жанбота осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің
Кісісін бір болыстың біреу сабап,
Бар ма еді статьяда көрген жерің, - дейді.**

Біржан әндерді көп шығарған. Оның «Ләйлім», «Көкшетау», «Жамбас сипар», «Айтбай», «Адасқақ», «Тентек» тағы басқа бірнеше әндері бар.

Барлық композиторлық, ақындық талантын халыққа арнаған Біржан өмірінің соңғы кезінде қалың қасірет-қайғыға душар болады. «Жынданды, есінен ауысыпты», - деген өсек-әңгімелер көбейеді. Соның салдарынан ағайын-туыстары Біржанды үйден шығармай қол-аяғын байлап тастайды. Осындай ауыр күйге түскен Біржан құрбы-құрдас, жолдастарына арнап:

... Дүние өтаріңді біліп едім,
Білдірмей серілікпен жүріп едім.
Бұл күнде арық қойдан бағам төмен,
Үш жүздің ортасында Біржан едім, -

деп зарланады, көңіліндегі қайғы-мұңын шағым етеді. Теміртас, Асыл, Ақық атты балаларына:

... Теміртас, Асыл, Ақық балдан тәтті,
Қинауға салады екен адамзатты,
:кідей желпіндірген қарақтарым,
Шешсеңші, білегіме арқан батты..., - деп мұңын айтып көмек

сұрайды. Осындай ауыр қасіретке ұшыраған қазақ халқының ұлы әнші-ақыны Біржан алпыс үшке келіп азаппен қайтыс болады.

Ал Біржанмен айтысқа түскен Сара жайында өмірбаяндық мәліметтер аз, тек ел әңгімелері бар. Олардың айтуына қарағанда, Сара әрі әнші, әрі алғыр ақын, сан айтыстарға қатысып жүлде алған жүйрік болған. Ол 1911 жылдар шамасында қайтыс болған.

«Біржан мен Сара « айтысын зерттеушілердің қайсысы болса да, бұл айтыстың шынында болғандығын дәлелдейді. Ол былай болады: Найман-Матайда Сара дейтін әрі әнші, әрі ақын қыздың бар екенін, оның сан жүйріктарді сөзбен бұғанын Біржан естиді. Ал Біржан жайын, оның қандай ақын, әнші екенін Сара да естіген болады. Бұлар бір-бірін көріп біліспесе де, сырттай таныс, дидарласып көрісуді арман етіп жүреді. Бір жылы қасына бірнеше жолдастарын ертіп Біржан Сараның аулына келеді. Ондағы ойы: атақты ақын қызбен танысып, өнер салыстыру, айтысу, ақындық күш байқасу. Біржан келсе Сара үйінде жоқ екен. Біржанның алдынан шешесі мен сіңлісі шығып, Сараның қажы аулына кеткенін айтады. Біржан қажы аулына барады.

Бұл кезде Сара жиналған көпшіліктің алдында, қажы атасынан басына билік, бостандық сұрап, мұңын шағып отыр екен.

Осы тұста Біржан келіп: «Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері», - деп хабар салады. Сөйтіп екі ақынның айтысы басталып кетеді. Біржанның:

Адымым күні бүгін қалыбында,
Екі жыл отыз беске келгеніме, - деуіне қарағанда, ол
Сарамен отыз жеті жасында айтысқан.

Біржан мен Сара әңгімені амандасып көрісуден бастап, ұзақ айтысады. Екеуі де елге атағы шыққан алғыр, азулы ақын екендігін таныта, бір-бірін қорқыта сөйлейді.

Біржан : ... Қырандай аспандаймын желді күнгі,
Даусымның көтерілер шықса тері,
Болжаған жер шарасын майталманмын,
Жасымнан маған мәлім қыз не дері...
Алтын мен күмістің нақысындай,
Міні жоқ бізден шығар сөз бедері...
Ақ иық мұзбалақпын жерге түспес,

Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес, - деп, «өзін көк дауылпаз қыранға, алғыр ақ иыққа» теңейді. Бірақ Сара Біржанның айбарынан үрейленбейді, одан өзінің ақындық, әншілік өнерін артық болмаса, кем деп білмейді. Сараның айтысқалы отырғаны жалғыз Біржан емес. Ол бұдан бұрын да талай ақындармен, сан жүйріктермен кездескен болатын. Олардың есінен қалмастай етіп жеңген де еді. Мұны еске алған Сара:

Арыстан, сал Ниязбек іздеп келіп,
Шошынған жүгірістен танбеғанға...
Жанақ қобызбенен түк қылған жоқ,
Оңай ма сендей сорлы бишараға,
Орынбай іздеп келіп, кеткен қаңғып,
Жеңген жоқ Кеншімбайың о да аңдып,- дейді. «Келгенің жақсы болды, әйтпесе өзім іздеп барғалы отыр едім», - дегенді ескерте келіп:

... Найманда екі жүзді наркескенмін ,
Желкенді қимақ үшін қойған саптап.
Тозаңың анда-санда бұрқ-бұрқ етер,
Саасам бейпіл тілді екі жақтап...
Жалынмын жанып тұрған нөсерге өшпес,
Болатпын екі жүзді алмас кеспес, -дейді Сара.

Айтыс майданында бір-бірін осылай шошытпақ болып сөз бастаған екі ақын, айтыс дәстүрі бойынша, енді бір сәтте әрқайсысы өз еліндегі бай мен болыстарды, әкімдерді мадақтайды.

Айтысқа түскен екі ақын бірін-бірі жеңу, мүдіртіп мерт ету мақсатымен көп алысады, орай шауып оза тартады. Әр жерде бір түйреп, шабуыл жасайды. Бірақ тал бойларынан мін, сөздерінен сынық табылмайды, бір-біріне ақындық, әншілік өнері бара-бар келеді. Сараның сұлулығына, ақындық-әншілік өнеріне көңіліне толып, оны жоғары бағалаған Біржан :

Жарайды, жаным Сара, осы сөзің,
Тас түлек тұрымтайдай екі көзің...
Шіркін-ай, мұндай жүйрік туармасың,
Сөйлейсің алтындай ғып сөздің жезін.
Қанатын күн шалмаған ақ түйғынның
Жапалақ иемденер басқан ізін...
Кемітер дұшпан шіркін қай жеріңді,
Адамзат озар емес бір басыңнан, -деп сүйсіне мақтайды.

Біржан Сараны ардақтай, мақтай отырып, осындай өрлі өнері бар ақын қызды ағайын-жұртының қалай бағалайтынын, өзі секілді теңіне берген - бермегенін білу мақсатымен үлкен бір әңгімені бастап кетеді. Елден ерен шыққан ардақты Сараны ағайын-жұрты қандай адамға күйеуге бергелі отырғанын айқындамақ болады. Біржанның мұнысы Сараны мұқатып жену үшін емес, оның ағайын-туысын сынау ойынан туған болады. Осы мақсатпен ол Сараға: Шақыртып, осында алдырт күйеуінді,

Көрейін таңдап қосқан сыңарыңды, -дейді. Сан жүйрікті сөзбен бұған Сараның қауіптенетін жері де осы еді. «Күйеуінді алдырт», - деген Біржан сөзі Сараға атылған оқтан кем тимей, жауап сөзден тосылып қалады. Сараның ағайын-туыстары қалың малды матап алып, Сараны Жиенқұл дейтін бір жаманға атастырып қойған болатын. Бұған Сара аса наразы, өз басында теңдік болмай, сүймеген қортыққа байлаулы болғанына ызаланып жүретін. Құрбы-құрдастарымен әзілдескенде болсын, ақындармен айтысқанда болсын, Сара сол Жиенқұлдан қорлана беретін. Сара қайғыға ұшырайды да, өзін малға сатқан, теңіне қоспаған туыстарына қарап, ызамен:

Хажеке, күні құрсын ұрғашының,
Билігі болмаған соң бір басының.
Берген соң тері-терсек ит те алады,
Пұлындай берекесіз арбашының...
Адамға жол бермеген есіл тілім,
Күн өтпей желпіп ұшқан қызыл гүлім
Сіздерден ұялғаннан жүруші едім,
Есекке қосақтаулы өтті күнім.

Сараның аянышты халіне Біржан да көңіл аударып, аяушылық білдіреді. Сараның қайғы-зары оған да қатты батады елге даңқы шыққан, ақыл-ойы озат, ақындық-әншілік өнері асқан Сараның теңіне бара алмай, бір жаманға қосақталып отырғанына Біржан да ауыр күйінеді. Сондықтан да ол Сараның қайғысына ортақтаса отырып:

Обалың Есімбек пен Тұрысбекке,
Күйеуің жаман екен, ей бишара, - деп аяушылық білдіреді.

Сөйтіп, «Біржан мен Сара» айтысы атақты екі ақынның өнер жарысы, сөз шарпысуы ғана болмай, бүкіл қазақ ауыз әдебиетінде әлеуметтік мәні бар тың тақырыпты, яғни әйел теңдігі мәселесін көтерген айтыс болды.

Айтыста Сара сөзден ұтылып, ақындық өнерден жеңілген жоқ. Біржан да оны жеңдім демейді. Бұл айтыста жеңілгендер - Сараның ағайын-туыстары. Айтыста соларға деген халық қарғысы айтылады.

Айтыстың көркемдігі. Ақындар айтысының ішінде ең көркемі, ақындық тілге байы, сұлуы да «Біржан мен Сараның айтысы». Айтысқа қатысқан екі ақынның қайсысы болса да халықтың тіл байлығын молынан пайдалана отырып, неше түрлі әдемі теңеу, сөз образдарын жасайды, айтайын деген ойын әрі ашық, әрі терең мағыналы етіп жеткізеді.

Бұл айтыста үздік теңеу, әдемі сөз айшықтары, эпитет, метафоралар жиі ұшырасып отырады:

Ақ иық мұзбалақпын, жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын, алқымы іспес, -

немесе:

Қырандай желді күнгі аспандаймын, -дейтіндер әдемі эпитет, метафора болып табылады.

Жорғамын шаршы топта самғайтұғын,
Бәйгі аттай серпінімді шалмайтұғын,
Әнімді он екі звод жіберейін,
Есіңнен өле-өлгенше қалмайтұғын .
Ежелден құлаш мойын көк айылмын,
Ылауға алты күнге талмайтұғын.

Болатпын екі жүзді, жетем құрыш.-деп, Біржан әрі күрделі, әрі ұлғайған метафора тудырады. мұндай үздік метафоралар, сөз образдары, теңеулер Сараның сөздерінен де орын алады. Сара:

Тамағым жас баланың білегіндей,
Иығым тік сандалдың тірегіндей
Бет алдым кеудесіндей қоңыр қаздың,
Тал бойым жолбарыстың жүрегіндей, -дейді.

Біржан мен Сараның ақындық тіліндегі ерекшелік бұл ғана емес. Олар ақындық тілдің бір түрі болып табылатын ирония мен сарказмды да орынды және әдемі қолданады. Мысалы ,Сара:

Көрінсін Біржан салға ай секілді,
Ақ құйрық көңіл ашар шай секілді,
Ұсынса қол жетпейтін арғымағым,
Біржанға баламаймын тай секілді...
Асылым, құдай берген өз бағыма,
Теңелмес жеті Біржан тырнағына.

Найманда ұлы дария саяткерім,
Балық боп ілінгемін қармағына, - дейді.Сара Жиенқұлды жаны сүймейтіндіген, жек көретіндігін ашық айтады:

Құнжиып мінер құла жорға барса,
Келе алмас, ол шірігің қорғаласа,
Рас, бізді масқара қылар сонда
Қорс етіп, «бармаймын» деп үйде қалса.
Кісі емес ел намысын ұққандай-ақ,
Ербиер есіз тауға шыққандай-ақ,
Жиенқұл күжірейіп келер ме екен

Он мата арқасына тыққандай-ақ,-деп,Жиенқұлдың кім екендігін сарказм арқылы ашып айтады.

Қорыта келгенде, «Біржан мен Сара айтысы» айтыс өлеңдерінің ішінде елеулі орын алатын күрделі, көркем айтыстың бірі болып табылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Біржан өмірі туралы не білесің?
2. Біржан мен Сара айтысты қалай бастайды?
3. Біржан өзін неге теңейді?
4. Сара Біржанның қайсы сөзінен тосылып қалады?
5. Айтыстың көркемдік , тіл ерекшелігі туралы айт.
6. Айтыстың әлеуметтік мәні неде?

Әдебиеттер

1. Жинақ. Айтыс.
2. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алм. 1981.